

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Збірник наукових праць

Випуск 11

Харків – 2008

УДК 930
ББК 63.3

*Рекомендовано Вченою радою Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна
(протокол № 7 від 27 червня 2008 р.)*

Редакційна колегія:

| | |
|---------------------------|--|
| д-р іст. наук, професор | <i>Волосник Ю. П.</i> |
| канд. іст. наук, професор | <i>Духопельников В. М.</i> |
| канд. іст. наук, доцент | <i>Журавльов Д. В.</i> |
| канд. іст. наук, професор | <i>Куделко С. М.</i> |
| канд. іст. наук, доцент | <i>Куліков В. О. (відповідальний секретар)</i> |
| канд. іст. наук, доцент | <i>Мартем'янов О. П.</i> |
| д-р іст. наук, професор | <i>Наумов С. О.</i> |
| д-р іст. наук, професор | <i>Посохов С. І. (головний редактор)</i> |
| | <i>Проценко М. В. (технічний секретар)</i> |
| д-р іст. наук, професор | <i>Сергеев І. П.</i> |
| канд. іст. наук, доцент | <i>Скирда В. В.</i> |
| канд. іст. наук, доцент | <i>Страшнюк С. Ю.</i> |
| канд. іст. наук, доцент | <i>Тумаков О. І.</i> |
| канд. іст. наук, доцент | <i>Чижов О. П.</i> |
| д-р іст. наук, професор | <i>Чувпило О. О.</i> |

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61077 Харків, пл. Свободи, 4, Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, історичний факультет.
Тел.: (057) 707-52-42; факс (057) 702-03-79
E-mail: istfakkhnu@gmail.com; сайт: <http://www-history.univer.kharkov.ua>

А 43 **Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії:** Збірник наукових
праць. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2008. – Вип. 11. – 296 с.

Одинадцятий збірник наукових праць містить статті викладачів,
аспірантів та студентів з проблем вітчизняної та всесвітньої історії, що
репрезентують тематику історичних досліджень від найдавніших часів до
сучасності.

Для науковців, викладачів і студентів, усіх тих, хто цікавиться
проблемами історії.

*При оформленні збірника були використані картини нідерландського
художника Маурітса Корнеліса Ешера (Maurits Cornelis Escher)*

©Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна

ЗМІСТ

АРХЕОЛОГІЯ

- Ганишин Александр* Старомерчанские курганы скифского времени на Харьковщине 8
- Гречишкіна Марія* Проблеми середньоазійської археології у працях О. І. Тереножкіна 16
- Шелехань Александр* Вооружение из погребений курганного могильника скифского времени у с. Гришковка 22

СТАРОДАВНІЙ СВІТ ТА СЕРЕДНІ ВІКИ

- Грибанов Денис* К вопросу о боспорских агораномах 31
- Єремєєв Павло* Військові плани монголів щодо Половецького степу та їх трансформація в ході дальнього рейду Субедея і Джебе (напередодні першого русько-монгольського зіткнення) 36
- Кулик Галина* Правовой статус женщины в древнегреческой семье по речам Демосфена 44
- Пастушенко Андрей* Об оценке репутации пирата в западноевропейском обществе (XVI в.) 49
- Пяничук Ольга* Магия и демократизация заупокойного культа Древнего Египта (2130 – 1991 гг. до н. э.) 57
- Сорочан Екатерина* О терминологии и профессиональной специализации в области торговли домашним скотом в Византии IV-IX вв. 64

НОВА ТА НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

- Bolat Gökhan* The Shia Movement in the Middle East from Ottoman Empire Up To Now and its Effects To Socia-Politic Life 74

| | |
|--|-----|
| <i>Дегтярёва Ольга</i> Баасистский режим в Сирии: научные концепции и политическая реальность | 85 |
| <i>Мазурика Юлия</i> Китай глазами русских миссионеров XVIII-XIX вв. (конфессиональный аспект восприятия конфуцианской культуры) | 94 |
| <i>Посохов Иван</i> Студенческие обструкции в университетах Российской империи (XIX – нач. XX вв.) | 101 |
| <i>Радченко Юрій</i> Концентраційні табори як апарат репресій проти оstarбайтерів та чинник в економіці Третього Райху (1941-1945 рр.) | 108 |
| <i>Роговой Евгений</i> Был ли словацкий режим 1939-1945 гг. клеро-фашистским? | 117 |
| <i>Циганенко Лилия</i> Дворянство у складі земських установ Бессарабії | 124 |

ІСТОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

| | |
|--|-----|
| <i>Біла Олена</i> Пангерманський союз та зовнішня політика Німецької імперії в 1891-1914 роках. | 134 |
| <i>Дейнеко Сергей</i> Отношение российского и германского общества к торговому договору 1894 г. | 142 |
| <i>Люблина Михаил</i> «Византийский поединок» Иосифа Сталина и Мао Цзэдуна | 150 |
| <i>Травин Роман</i> Тибетская проблема в 1961–1978 гг. сквозь призму традиционных ежегодных заявлений Далай-ламы XIV от 10 марта | 157 |

ІСТОРІЯ УРАЇНИ

| | |
|--|-----|
| <i>Богдашина Олена, Сазонова Інна</i> Інститут червоної професури: соціально-політичні та матеріальні умови функціонування (1932-1937 рр.) | 167 |
|--|-----|

| | |
|--|-----|
| Кругляк Марина Побут київського студентства другої половини XIX ст. | 175 |
| Постернак Олег Південноросійська буржуазія в органах земського та міського самоврядування під час революції 1905-1907 рр. | 184 |
| Шалигіна Дар'я Плакатна пропаганда в Україні в період Другої світової війни | 192 |

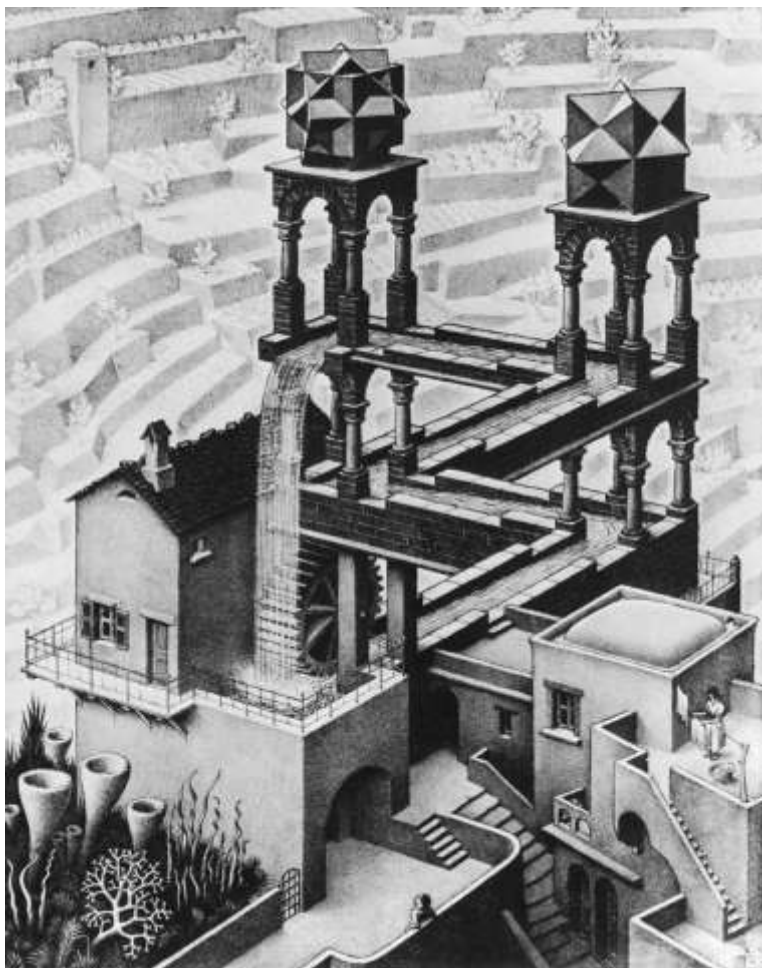
ІСТОРІЯ ХАКІВЩИНИ

| | |
|--|-----|
| Арзуманова Тетяна Росіяни в національній політиці більшовиків в УСРР в 1920-х роках (на прикладі Харківщини) | 204 |
| Жуков Сергій Реалізація проекту запровадження загальної початкової освіти у Харківській губернії на початку XX ст. | 212 |
| Іванов Станіслав Міграція сільської людності до Харкова в повоєнні роки XX століття в історіографії (1950-2008 рр.) | 222 |
| Онацький Максим Розвиток приватної промисловості Харкова (1921–1924 рр.) | 234 |
| Скиданова Антоніна Економіко-правові умови розвитку постійної торгівлі у Харківській губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) | 241 |
| Харченко Артем Основні демографічні характеристики купецької родини Харкова XIX ст. | 251 |

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

| | |
|--|-----|
| Богдашина Олена, Клименко Юлія Образ відьми та шляхи його ідентифікації в українській етнографічній літературі другої половини XIX – початку XX ст. | 261 |
| Жигло Володимир Дослідження джерел та видання документів з історії зони військового управління вермахту в Україні (1941-1944 рр.) | 267 |

| | |
|---|-----|
| <i>Лихачова Тетяна</i> Біженці із західних губерній Російської імперії крізь призму харківської преси (1915-1918 рр.) | 277 |
| <i>Нікітенко Анастасія</i> Героїчний міф в контексті праць істориків державницької школи: спроба реконструкції образу героя | 286 |
| <i>Відомості про авторів</i> | 292 |
| <i>Список скорочень</i> | 295 |



Археологія

Старомерчанские курганы скифского времени на Харьковщине

Ганшин Александр

Ганшин Александр Старомерчанські кургани скіфського часу на Харківщині. В статті проаналізовані результати розкопок скіфських курганів поблизу смт. Старий Мерчик. Архівні матеріали дозволили деталізувати особливості поховальних обрядів могильників. Аналіз просторового співвідношення курганів скіфського часу та їх зв'язків з ландшафтами певних типів дозволяє зробити наступний висновок. Відповідно до поховального інвентарю та поховальних споруд ці кургани були залишені рухливими скотарями в середовищі місцевих племен скіфського часу.

Ganshin Alexander Staromerchansky barrows of the Scythian time in Kharkiv region. In the article have analyzed the results of the excavations of the Scythian barrows near the village Stary Merchik. The archival materials allowed one to detail the peculiarities of funeral rites of the burial grounds. The analysis of the spatial correlation between burial grounds of the Scythian time and their relation to certain landscapes allows us to infer the following. According to the grave goods and funeral structures these burials were ownership of the nomads and predominant upper tens of the Scythian society in the local tribes midst of the Scythian time.

Курганы являются носителями необычайно большого числа информации, необходимой для реконструкции различных аспектов жизни населения скифского времени, нашего края в древности. Можно с уверенностью сказать, что в обряде погребения отражаются в определённой мере основные черты социальной структуры общества, особенности хозяйства и быта местного населения, его религиозные верования и этнографические особенности, важные для проблем генезиса и этнокультурных связей.

Особое место среди различных погребальных памятников скифского времени северскодонецкого региона занимают курганные могильники у пос. Старый Мерчик. Эти курганные погребения отличаются от остальных погребальных памятников этого времени в первую очередь своим богатством и особенностями погребальных сооружений [17, с. 282].

Стали известны археологам старомерчанские курганы ещё в 1940 году.

Именно на это время припадают первые археологические раскопки на данном погребальном памятнике у с. Старый Мерчик под руководством И. Н. Луцкевича. Известно, что в этом году он начал раскопки большого кургана бронзового века, находившегося в I курганной группе с каменным кромлехом под насыпью и впускным погребением скифской эпохи. Однако, начавшаяся в следующем году Великая Отечественная война не позволила завершить исследования этого курганного могильника скифского времени [4, с. 8]. Позднее разведками А. В. Бандуровского, Ю. В. Буйнова и А. К. Дегтяря в окрестностях этого поселка были зафиксированы четыре курганные группы (в общей сложности около 60 насыпей). В эти курганные группы входило от шести до 12 насыпей, высотой от 1 до 2 м [8, с. 2; 11, с. 63].

Курганная группа №1 (рис. 1, 1) относится к позднему бронзовому веку, но содержала и впускные погребения скифского периода. Они оказались очень бедными и ни чем не отличались от обычных захоронений рядовых общинников раннего железного века на Харьковщине [8, с. 2]. Следует так же отметить, что исследования этой курганной группы после И. Н. Луцкевича были возобновлены лишь в 1998 году Мерчанской экспедицией ИА НАН Украины [13, с. 120].

В связи с тем, что данная курганная группа датируется бронзовым веком (ямная культура), мы не будем на ней детально останавливаться, но все же отметим ряд характерных ей черт и особенностей [3, с. 51-52].

Практически все эти курганы имели впускные погребения раннего железного века, но эти захоронения ничем не отличались от остальных захоронений рядовых общинников скифского времени северскодонецкого региона и соответственно малоинформативны в рамках данного исследования [7, с. 4-20].

Совершенно иной, отличный от курганной группы № 1 статус имеют курганные группы №№ 2, 3 и 4. В первой из них (№ 2) археологами раскопаны только два кургана, ещё один разграблен и уничтожен «черными археологами» [4, с. 23]. Курган № 1 исследован В. Н. Окатенко весной 2007 г. В нем обнаружено парное захоронение в деревянном склепе с оружием и деталями конской сбруи. В кургане № 2, исследованном А. В. Бандуровским в 2001 году, была обнаружена золотая нашивная бляшка с фигурой свернувшегося в кольцо хищника. Датируется эта нашивная бляшка VI в. до н. э., к сожалению, этот курган оказался разрушен блиндажом времен Великой Отечественной войны. Соответственно, его погребение и насыпь были уничтожены. В кургане №3 (разрушен «черными археологами») этой же курганной группы были найдены фрагменты античной столовой керамики и бронзовое ситечко конца V – начала IV в. до н. э [6, с. 1-3].

В курганной группе № 3 раскопано 17 курганов. Все они по амфорной таре (Менда и Солоха 1, 2) [14, с. 33] и другим артефактам

датируються IV в. до н. э., практично во всех погребеннях здесь были деревянные склепы с парными захоронениями, в сопровождении оборонительного и наступательного вооружения [17, с. 284]. В двух курганах были найдены акинаки с золотой аппликацией рукоятей (Рис. 2, 2) (почти полная аналогия в аппликации прослеживается в чертомлыцком и куль-обском мечах) и конской уздой [1, с. 184-187; 6, с. 27]. На перекрестии одного из этих мечей имелось рельефное чеканное изображение грифонов, сидящих друг против друга, на слегка овальном стержне – лежащего оленя с ветвистыми рогами и нападающего на него сзади хищника, а на навершии – фигурка животного с повернутой назад головой [4, с. 62]. В кургане №3 так же был обнаружен и бронзовый котел (Рис 2, 3) [17, с. 284], а в кургане № 11 – позолоченный серебряный кубок с изображением букраниев и трех цветков лотоса (Рис 3, 1). Этот кубок относится к типу цилиндрических сосудов с шаровидным корпусом. Нижняя часть украшена каннелюрами, на круглом дне – восьмилепестковая розетка. Высота сосуда 11,2 см, наибольший диаметр корпуса 9,8 см, диаметр венчика 5,7 см. В центральной, наиболее расширенной части корпуса кубка размещен орнаментальный фриз, включающий в себя изображения трех голов быка – букраниев и трех цветков лотоса – колокольчиков. Верх бычьих голов украшен густой гривой, а лоб – левосторонней веерной розеткой. Все букрании соединены друг с другом гирляндами из бочонковидных рубчатых бус, оканчивающихся треугольными подвесками с дополнительными тремя короткими звеньями из таких же бус. Концы этих гирлянд перекинута через рога и попарно свисают по бокам бычьих голов. Между букраниями на гирлянды подвешены цветки-колокольчики. Сверху и снизу фриз ограничен двойными полосами, причем в верхней части они разделены рельефными рубчиками. На стенках сосуда сохранились небольшие участки, покрытые золотом.

В курганах скифского времени с погребениями высшей знати, раскопанных на юге Восточной Европы, обнаружено более 30 целых и фрагментированных экземпляров таких округлотелых кубков. Время их бытования охватывает период с конца V до конца IV в. до н.э. находка из Старого Мерчика сопровождалась уже упомянутым нами выше железным мечом, рукоять которого была покрыта тонким золотым листом с такими же изображениями, как на чертомлыцком и куль-обском мече, что позволяет датировать этот кубок 340-325 гг. до н.э.

В этом же захоронении сохранилась ручка луновидной формы от двуручного сосуда греческого производства (Рис. 3, 3). На ее внешней поверхности изображена взлетающая утка в центре, а по бокам симметрично размещены однотипные завитки побегов аканфа, на которых заметны остатки позолоты. Все эти образы также связаны с культом плодородия и растительности.

Эта деталь двуручной металлической чаши, отвалившаяся во время древнего ограбления подкурганного погребения. Судя по вогнутой

грани, в первоизданном виде эта ручка была припаяна к корпусу сосуда с небольшим наклоном к низу.

Подобные двуручные чаши хорошо известны по находкам в курганах Солоха, Гайманова Могила и Чмыревом. Примечательно, что на ручках (в месте, где они припаявались к сосуду) из Солохи и Гаймановой Могила так же имелись сквозные отверстия. По деталям декора эта ручка близка серебряным кубкам из курганов Куль-Оба и Патиниоти (водоплавающая птица), амфоре из Чертомлыка и бронзовой обивке седла из Мелитопольского кургана (растительные побеги). К сожалению, приведенные аналогии не позволяют установить узкую датировку этой находки.

Состав погребального инвентаря из этого кургана позволяет сделать вывод, что все эти предметы принадлежали погребенному воину-аристократу высокого ранга, очевидно, наделенного и жреческими функциями. Хочется отметить тот факт, что подобные предметы раньше встречались только в самых богатых скифских погребениях Северного Причерноморья и не являются типичными для рядовых погребений северскодонецкого региона в скифское время [4, 54-56].

Подобных сосудов могло быть и больше (по Лукиану, всего лишь один из аристократов мог иметь свыше десяти подобных кубков [18, с. 92]).

Следующая курганная группа № 4 состоит всего из 6 курганов и какой-то «Г» – образной твехвершинной культовой насыпи. Все курганы этой группы образуют цепочку, вытянутую по линии запад-восток. Датируются курганы этой группы второй половиной IV – началом III в. до н. э. Здесь так же содержались захоронения воинов. К сожалению, все погребения были ограблены еще в древности через центр насыпей либо были повреждены в ходе боевых действий Великой Отечественной войны. Но все же был обнаружен ценный материал. Все курганы группы № 4 имели одно погребение, исключением, пожалуй, является курган № 3, который имел в себе впускное погребение, вернее погребение было сооружено на самом краю насыпи первоначального кургана. В этом впускном погребении была обнаружена золотая нашивная бляшка в виде мальтийского креста с круглой выпуклиной в центре (Рис 3, 2) [9, с. 2-19]. В кургане №4 была обнаружена амфора (Рис 3, 4) [15, с. 71]. Данная амфора соответствует гераклейским амфорам типа II – А. На горле этой амфоры частично сохранилось энглифическое клеймо, написанное в две строки и заключенное в прямоугольную рамку. Особенно четко видна нижняя строка и первая буква в верхней строке. От двух букв верхней строки сохранились из окончания, что в целом позволяет видеть в этом клейме имя производителя Этюма – E[TY]MOY. Помимо амфоры в этом кургане были обнаружены две золотые нашивные бляшки в виде «бантика» (Рис. 3, 6). В кургане №5 так же была обнаружена амфора фасосского производства (Рис. 3, 5).

Все погребальные сооружения этой группы были представлены гробницами в виде деревянного склепа столбовой конструкции

с горизонтальной облицовкой стен, реже применялась конструкция в виде сруба [9, с. 2-19].

В Старомерчанском могильнике было по два одиночных мужских и женских, разнополых парных и однополых мужских (с подростками?) погребений. В кургане № 3 содержалось захоронение трех женщин. Пол погребенных остался не выясненным в одиночной могиле кургана № 5, и двух парных – №№ 10, 12. В последних центральное место занимали мужчины, а в паре с ними лишь предположительно могли быть женщины [4, с. 38].

Мужские погребения сопровождалось различными предметами вооружения от одиночных стрел с наконечниками, колчанов и пращевых камней до полного воинского набора, включая панцири, поножи, щиты, портупейные пояса, копья, дротики, колчаны со стрелами, мечи и боевые ножи. Довольно часто колчаны и копья с дротиками не просто укладывали на дне могилы рядом с телом покойника, а подвешивали на столбах. В женских могилах встречаются украшения (бусы, перстни, булавки, височные подвески, браслеты), реже – зеркала, каменные блюда, роскошные головные уборы с золотой аппликацией и т. п. Орудия труда попадают крайне редко. В основном это шилья, пряслица и точильные бруски.

В погребениях знати, как правило, помещали части туш домашних животных (крупного, мелкого рогатого скота и лошадей) с обязательным добавлением к ним железного ножа с костяной ручкой. Иногда их бывает не один, а два. В склепе с воином-всадником (кургана № 3) был обнаружен бронзовый котел средних размеров, в который был положен целый ягненок. Вокруг ножки котла лежали небольшие деревянные брусочки и кучка пепла, что имитировало процесс варки или подготовки к нему [5, с. 23-24; 18, с. 35].

Отличительной чертой погребального обряда у племен старомерчанского могильника является полное отсутствие местной лепной посуды в качестве погребального инвентаря (хотя и для остальных памятников северскодонецкого региона наличие местной лепной посуды в качестве погребального инвентаря является отличительной чертой. Всего не более 25 целых форм или развалов). Дорогостоящая столовая античная посуда и амфоры с вином (?) встречены только в могилах местной аристократии и знатных воинов. Замечено, что ориентации погребальных ям по линии север-юг или северо-восток-юго-запад, амфоры устанавливались исключительно в северо-восточном углу. Для сохранения наиболее ценной части погребального инвентаря иногда сооружались тайники в виде небольшой ниши или подбоя.

В итоге можно сделать вывод, что возле пос. Старый Мерчик с VI по начало III вв. до н. э. хоронили местную элиту, включая и всадника (к.№3, группа №3) и, возможно племенного вождя (к.№11, группа №3).

Согласно антропологическому материалу, полученному из кургана №1, курганная группа №2, мы можем утверждать о степных особенностях краниологического материала (долхокраны, мезокраны). Следует так же обратить внимание на то, что краниологический материал из Старого Мерчика значительно отличается от остальных материалов северскодонецкой лесостепи, даже Б. А Шрамко обращает внимание на тот факт, что население Лесостепи не было однородным [15, с. 24; 16, с. 73]. Так же обращает на себя внимание и тот факт, что этот позднескифский по времени могильник расположен за пределами лесных массивов в ландшафтах степного облика [11, с. 126-127].

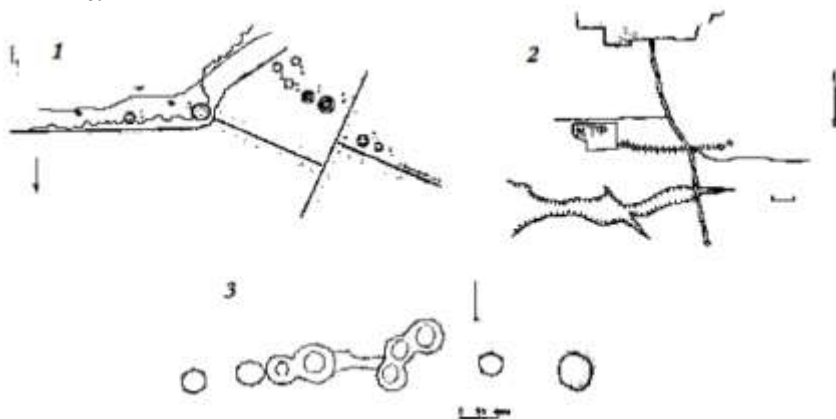
О высоком прижизненном социальном статусе этих умерших свидетельствует и захоронение в одних комплексах социально зависимых лиц (оруженосцев, поваров, виночерпиев). Этническая принадлежность старомерчанских курганов пока не ясна. Думается, они были оставлены подвижными скотоводами и господствующей верхушкой общества в среде местных племен скифского периода.

Вместе с Песочинским, этот могильник позволяет совершенно по-новому представить материальную культуру и социальную структуру местного населения в позднескифское время, ставить и решать вопросы их торгово-экономических связей с античными центрами Северного Причерноморья [4, с. 39-40, 91].

Думается, эти курганы были оставлены подвижными скотоводами и господствующей верхушкой общества в среде местных племён скифского периода.

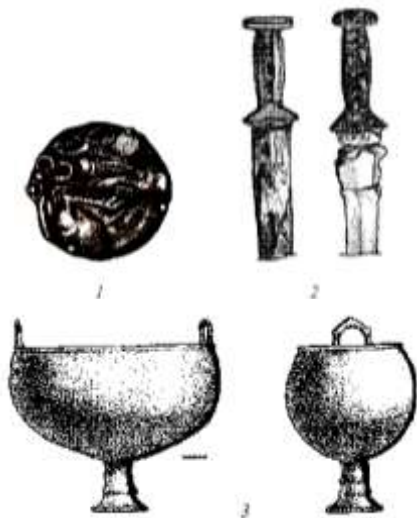
Приложение

Рис. 1



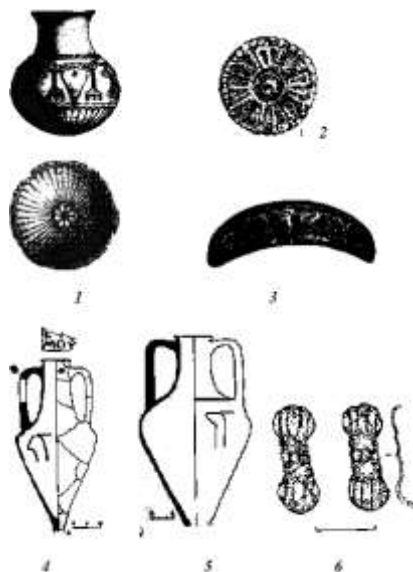
1-план курганной группы №1; 2-план курганной группы №2; 3-план курганной группы №4 (по А. В. Бандуровскому и Ю. В. Буйнову)

Рис. 2



1—золотая нашивная бляшка; 2—акинаки с золотой аппликацией; 3—бронзовый котел (по А. В. Бандуровскому и Ю. В. Буйнову)

Рис. 3



1—позолоченный серебряный кубок; 2—золотая нашивная бляшка; 3—ручка от сосуда; 4—гераклейская амфора (П – А); 5—фасосская амфора; 6—серебряная нашивная бляшка (по А. В. Бандуровскому и Ю. В. Буйнову)

Литература

1. Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык: Скифский царский курган IV в. до н.э. – К., 1991.
2. Бандуровський О. В. Античні амфори з курганів скіфського періоду Лівобережної Лісостепою України // Проблеми історії і археології України. – Харків, 1999.
3. Бандуровський О. В., Буйнов Ю. В. Дослідження курганів давньоямної культури в басейні р. Мерчик Харківської області // Археологічні відкриття в Україні 1997-1998 рр. – К., 1998.
4. Бандуровский А. В., Буйнов Ю.В. Курганы скифского времени (северскодонецкий вариант). – К., 2000.
5. Бандуровский А. В., Буйнов Ю. В. Предварительные итоги раскопок курганного могильника скифского времени у с. Старый Мерчик на Харьковщине // Проблеми історії і археології України. – Харків, 1999.
6. Бандуровский А. В., Черненко Е. В. Ахеменидские вещи из Люботинского могильника // ПССАСП. – Запорожье, 1999.
7. Бандуровский А. В. Отчет о работе Мерчанской археологической экспедиции ИА НАН Украины в 1998 г. // НА ИА НАНУ. – Ф. е. 1998/9.
8. Бандуровский А. В. Отчет о работе Мерчанской археологической экспедиции ИА НАН Украины в 2000 г. // НА ИА НАНУ. – Ф. е. 2000/3.
9. Бандуровский А. В. Отчет о работе Мерчанской археологической экспедиции ИА НАН Украины в 2001 г. // НА ИА НАНУ. – Ф. е. 2001/86.
10. Бандуровский А. В. Отчет о работе Мерчанской археологической экспедиции ИА НАН Украины в 2002 г. // НА ИА НАНУ. – Ф. е. 2002/210.
11. Бессонова С. С. Деякі закономірності розміщення пам'яток скіфського часу в Українському Лівобережному Лісостепу // Археологія. – 2000. – №2.
12. Буйнов Ю. В., Шевченко В. Б. Новые данные о погребально-поминальной обрядности у племён северскодонецкой группы памятников скифского периода // Проблеми історії і археології України. – Харків, 2004.
13. Гречко Д. С. До історії вивчення пам'яток скіфського часу лісостепової частини басейну Сіверського Донця // Вестник Харьковского национального университета имени В.Н.Каразина. – «История». – Харків, 2006. – №728.
14. Задников С. А. К вопросу о развитии античного импорта в Лесостепи // Проблеми історії і археології України. – Харків, 2004.
15. Міхеев В. К., Шрамко Б. А. Археологія залізного віку Східної Європи. – Харків, 2000.
16. Моруженко А. А. Историко-культурная общность лесостепных племен междуречья Днепра и Дона в скифское время // СА. – 1989. – №4.
17. Окатенко В. Н. Погребения кочевнического типа скифского времени вдоль Лесостепного отрезка Муравского шляха // Вестник Харьковского национального университета имени В.Н.Каразина. – «История». – 2006. – №728.
18. Хазанов А. М. Социальная история скифов. – М., 1975.
19. Шрамко Б. А., Михеев В. К., Грубник-Буйнова Л. П. Справочник по археологии Украины. Харьковская область. – К., 1977.

Проблеми середньоазійської археології у працях О. І. Тереножкіна

Гречишкіна Марія

Гречишкіна Марія Проблеми середньоазійської археології у працях О. І. Тереножкіна. В даній статті аналізується наукова діяльність О. І. Тереножкіна на теренах Середньої Азії. Значна увага приділяється темам, які цікавили науковця у цьому регіоні: мистецтво, керамічне виробництво, періодизація. У статті вперше аналізуються публікації вченого, присвячені цим питанням. Зроблено висновок, що О. І. Тереножкіна можна вважати одним з фундаторів археології Середньої Азії.

Grechishkina Mariya The problems of the Middle Asia's archeology in O. Therenogkins` works. The scientific works of Therenogkin in the Middle Asia are analyzed in this article. A lot of paragraphs are devoted to the most important problems which has been interested by scientist in this region: art, pottery, chronology. In first time the articles of Therenogkin about these problems are analyzed in this work. Author draws a conclusion that Therenogkin is one of the establishment of the Middle Asia's archeology.

В 2007 році виповнилося 100 років від дня народження Олексія Івановича Тереножкіна – видатного археолога, доктора історичних наук, професора, заслуженого діяча науки, лауреата Державної премії УРСР, фундатора київської школи спеціалістів у галузі археології раннього залізного віку.

Сьогодні внесок Олексія Івановича в археологічну науку тільки починає осмислюватися. Протягом останніх років значну увагу наукової спільноти було приділено його дослідженням в Україні, у той час, як дослідницька діяльність вченого у Середній Азії і на сьогоднішній день залишається маловідомою та малодослідженою. Залишений вченим чималий обсяг фактичного і аналітичного матеріалу потребує історичного переосмислення наукових досягнень дослідника у царині археологічного вивчення стародавньої історії України та країн Середньої Азії.

Слід зазначити, що не усі джерела для вивчення цього питання є доступними – значна частина зберігається у архівах та бібліотеках Узбекистану, Казахстану, Киргизії тощо. Вивчення оцінок сучасних дослідників стосовно наукової спадщини Олексія Івановича у галузі

археології Середньої Азії, на жаль, не можна вважати повним через невелику кількість літератури з цього питання, що представлена в Україні.

В Україні науковій діяльності Олексія Івановича Тереножкіна присвячено низку статей. Однак повного дослідження стосовно діяльності науковця на теренах Середньої Азії немає. Тільки недавно С. А. Скорий почав приділяти цій тематиці увагу, однак, у своїх статтях він не використовує наукові статті вченого, що присвячені питанням археології Середньої Азії [4]. О. М. Іневаткіна, у своїй статті, освітлює лише дослідження науковця у Самарканді [3].

Тому, завдання, які ставив перед собою автор статті є виокремлення основних проблем, що свого часу цікавили Тереножкіна Олексія Івановича та ознайомлення з оцінками сучасних дослідників наукової спадщини вченого.

О. І. Тереножкін народився 26 листопада 1907 року у м. Ніколаєвськ Саратовської губернії, де й навчався у середній школі. У 1926 році він вступив на археологічне відділення Вищих курсів краєзнавства в м. Самарі й продовжив освіту на історико-археологічному відділенні етнологічного факультету Московського університету, випускником якого став у 1930 році. Науковими керівниками Олексія Івановича були В. В. Гольдмстен, В. О. Городцов, у цей період він познайомився з Б. М. Граковим [4, с. 3].

Ще у студентські роки майбутній науковець захопився археологією Середньої Азії: «Проведя детство и юношество в Заволжье, в пограничье между Европой и Азией, в университете обратился к археологии Средней Азии, увлечение которой составило многое в моей жизни...» [4, с. 4].

Необхідно відмітити, що у період з 20-х – поч. 30-х років ХХ ст. середньоазійський регіон був мало дослідженим вченими-археологами, що з одного боку пояснюється величезною територією з доволі важкими кліматичними умовами, а з іншого – давня історія Середньої Азії мізерно висвітлена у письмових джерелах. Свідчення про історичні події з IV ст. до н. е. по VII ст. н. е. наука могла отримати лише зі сторонніх для цього регіону джерел – творів чужоземних авторів, у яких народи домусульманської Середньої Азії виглядали як об'єкт безкінечних завоювань [18, с. 7 – 8]. Виходячи з цього, єдиним джерелом, яке б містило в собі найбільш об'єктивну інформацію про вказаний період середньоазійської історії, є дані археологічних досліджень.

О. І. Тереножкін опинився в рядах «першого ешелону» вчених, які системно займалися вивченням старожитностей Середньої Азії. Слід відмітити, що коло питань, які у різні періоди цікавили дослідника є доволі широким. Тому, на наш погляд, можна виділити найбільш цікаві: по-перше – визначення вченим пріоритетних місць польових досліджень, що було найбільш актуальним для того періоду, по-друге – вивчення археологічних пам'яток (архітектури, могильників, тощо); по-третє – історія гончарного виробництва народів, які були мешканцями цього

регіону у давнину; четверте – питання мистецтва доарабського Хорезму; п'яте – історико-культурна періодизація окремих регіонів.

Першим практичним досвідом вченого, згідно з його щоденником, була археологічна експедиція по р. Самарі та р. Кінешмо у 1926 році [2, с. 14]. Улітку 1929 року вчений брав участь у археологічній експедиції по р. Чу від Московського антропологічного інституту. Основною метою було дослідження курганних поховань. Частиною вчених вони були співвіднесені з усунями. Однак таке однозначне тлумачення етнічної приналежності викликало критику в О. І. Тереножкіна. У цьому році у долині Чу він знайшов поселення усунського часу Аламедин, розширивши цим коло досліджуваних пам'ятників [5, с. 73]. У 1936 році брав участь в експедиції під керівництвом О. Н. Бернштама, під час якої на руїнах Тараза, що розташовані на місці сучасного міста Джамбула, було відкрито культурний шар X – XII ст. З 1937 по 1939 роки Олексій Іванович був науковим співробітником Хорезмської експедиції. В 1937 році об'єктом свого дослідження він обрав пустельні райони правобережжя Амудар'ї, які більшість вважали безперспективними. Однак, у ході розвідок, учений знайшов чисельні розвалини стародавніх міст, фортець, садиб, котрі відносилися до різних історичних епох. Пізніше, 11 років потому, С. П. Толстов назве цей регіон «страной тысячи городов» [17]. Одним з головних результатів, окрім відкриття таких, у майбутньому відомих пам'ятників як Аяз-кала, Бергут-кала, Піль-кала тощо, було складання вченим першої характеристики пам'ятників пізньоафригідського часу (VII-VIII ст. н. е.), особливо відмічався зібраний науковцем нумізматичний матеріал афригідського Хорезму, який дозволив вперше ввести в науковий обіг давньохорезмійські монети не тільки, як пам'ятник політичної і економічної історії, але і як перший пам'ятник давньохорезмійської писемності [17, с. 29].

Під час археологічних досліджень у цьому регіоні було вивчено питання про стародавню столицю Хорезма – місто Кят, яке загинуло внаслідок зміни русла ріки Амудар'ї. Попередні дослідники пов'язували його місцезнаходження із сучасним містом Шаббазом. Під час розвідок О. І. Тереножкін дослідив розвалини, які знаходилися у старій частині міста Шаббаза. У конструкції веж, що збереглися, були риси, що притаманні фортифікації XVIII – першої половини XIX століть. Але на відстані 2,5 км від нього, посередині озера знаходяться розвалини фортеці Піль-кала, які на думку науковця, можна було співвідносити із замком хорезмшахів (Фіра) в Кяті [8, с. 169 – 172].

Однак через напружені відношення з керівником експедиції С. П. Толстовим, у 1939 році Олексій Тереножкін покинув Хорезмську експедицію. В 1940 році він проводив розкопки пагорба Ак-тепе поблизу Ташкента, що дозволило більш детально дослідити будови доарабських фортець [15]. У цьому ж році він проводив дослідження при будівництві Великого Ташкентського Каналу, в ході яких були отримані матеріали

періоду від кам'яної доби до середньовіччя, що актуалізувало питання періодизації [13]. Також у 1940 році науковець проводив розкопки бургулюкської культури на території Ташкентського оазису. Перші матеріали цієї культури були отримані у 1934 році Г. В. Григор'євим. Проте, як самостійну культуру її виділив О. І. Тереножкін після розкопок по Бургулюксаю. Згодом комплекси цієї культури були знайдені в Ташкенті, Куланчітепе, Чангтепе [1, с. 198].

У 1945 році була створена Самаркандська археологічна база, керівником якої став О. І. Тереножкін. Учений зміг зібрати різноманітний археологічний матеріал, систематизувати й побудувати на його основі періодизацію стародавнього та середньовічного Самарканда. Треба зазначити, що Олексій Іванович, довів давність Самарканда (домонгольського Афрасіаба), розпочавши його історію з VI ст. до н.е., хоча до цього вважалось, що місто цікаво лише для вивчення середньовічного періоду [7; 1, с. 274;].

Весною 1946 року О. І. Тереножкін при відвіданні Інституту історії, мови та літератури Таджикистанського філіалу АН СРСР дав характеристику деяким речам, що там зберігалися. Бронзова провужна сокира, порівняно легка й фігурно вигнута, була бойовою зброєю. Аналог її є в Самаркандському музеї культури. Інших знахідок подібних сокир у Середній Азії на той час не було відомо. Їх важливість полягає в тому, що вони проливають світло на бронзову епоху центральних районів Середньої Азії (середина II тис. до н. е.) [6].

У 1947 році Олексій Іванович Тереножкін брав участь у Согдійсько-Таджикській археологічній експедиції під керівництвом О. Ю. Якубовського. Основною метою було дослідження розвалини давнього міста Пянджикента та його околиць. Наукова значимість цих розкопок полягала в тому, що дофеодальні міста були одним з найменш досліджених питань археології Середньої Азії [20]. Дослідження у кухендізі Пянджикента підтвердили висновок про існування міста в доарабський час. Олексій Іванович досліджував ділянку, на якій культурний шар сягав 5 – 6 м. До часу існування міста належать 11 согдійських монет, що чеканилися за китайським зразком. Вони, а також культурні залишки, є доказами того, що кухендіз Пянджикента виник не раніше VII ст. й занепав у другій половині VIII ст. Більш давніх культурних залишків не було знайдено [14, с. 82 – 93].

Під час чисельних розкопок було зібрано значну кількість кераміки. Однак тема керамічного виробництва була майже не досліджена й не висвітлена в науковій літературі. О. І. Тереножкін зміг виокремити три етапи у виробництві посуду в доарабському Хорезмі, вивчити техніку виготовлення на базі етнографічних аналогій [12].

При дослідженні орнаменту срібного позолоченого блюда, знайденого ще в 1909 році науковець співвідніс його з матеріалами, отриманими при дослідженнях архітектурних пам'яток мертвого оазису Беркут-кала. Олексій Іванович дійшов висновку, що історію

хорезмського мистецтва необхідно починати ні з мавзолею Ізмаїла Самани (X ст. н. е.), а на декілька століть раніше [10].

Як вказувалося вище, питання періодизації окремих регіонів і міст Середньої Азії було дуже актуальним у той період. Тому не дивно, що ця проблематика посіла провідне місце у наукових розробках О. І. Тереножкіна. У 1938 році науковець склав історико-археологічну періодизацію Киргизії та Казахстану від періоду неоліту до перших століть нашої ери [11].

У 1945 році Олексій Іванович запропонував першу історико-археологічну періодизацію міста Самарканд почавши його історію з VI ст. до н. е. і закінчивши монгольською навалою. В історичному розвитку цього міста вчений виділив сім періодів, причому археологічне підтвердження деяким він так і не зміг знайти [9].

У подальшому науковець склав історико-культурну періодизацію Согду і Чачу – одних з стародавніх центрів іригаційного землеробства. Вчений освітив період від доби бронзи (II тис. до н. е.) до монгольської навали [16]. Ця періодизація була останньої науковою проблемою, пов'язаною з археологією Середньої Азії, яку вирішував Олексій Іванович Тереножкін. Подальші наукові дослідження вченого були пов'язані з територією сучасної України.

На сьогоднішній день періодизація Самарканду, свого часу запропонована О. І. Тереножкіним, є загальновизнаною. Сучасні дослідники археологічної експедиції МАФУЗ вказують на те, що хронологічні розбудови науковця і зараз залишаються вірними, вони лише доповнюються та частково корегуються [3, с. 15]. Крім цього, хронологічна шкала бургулюкської культури, складена Олексієм Івановичем довгий час залишалася загальновизнаною. Лише наприкінці 1970-х років вона була доповнена новими матеріалами й частково змінена [1, с. 198].

Також не втратила своєї актуальності теза науковця про складність однозначних етнічних визначень археологічних комплексів, що пов'язуються з усунями, юєчжами, кангюйцями та хунну. Дане питання й досі ні є до кінця вирішеним [5, с. 73].

Відкриття Олексія Івановича у пустельних районах Правобережжя Амудар'ї залишків стародавніх будівель, міст, садиб тощо перевело археологічні дослідження у Середній Азії на значно вищий рівень. На сьогоднішній день археологічне вивчення цього регіону продовжуються.

Дослідження стародавніх міст сприяло створенню науковцем першої класифікації архітектурних забудов доарабського часу, що не втратила своєї наукової ваги й до сьогодні [19, с. 166-167].

Отже, на сьогоднішній день Олексія Івановича Тереножкіна по праву можна вважати не тільки засновником київської школи спеціалістів у галузі археології раннього залізного віку, а й одним із фундаторів середньоазійської археології.

Література

1. Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. – М., 1985.
2. Из жизни Алексея Терножкина (написано его рукой, собрано его сыном). – К., 2006.
3. Иневаткина О. Н. Алексей Иванович Тереножкин в Средней Азии. Труд и интуиция // Ранній залізний вік Євразії. – К., 2007.
4. Скорий С. А. Олексій Іванович Тереножкін – видатний археолог ХХ ст. (до 100-річчя від дня народження) // Археологія. – 2007. – № 4.
5. Степная полоса Азиатской части СССР в скифо-сибирское время. – М., 1992.
6. Тереножкин А. И. Археологические находки в Таджикистане // КСИИМК. – 1947. – Вып. 20.
7. Тереножкин А. И. Археологическая разведка на городище Афрасиаб в 1945 г. // КСИИМК. – 1947. – Вып. 17.
8. Тереножкин А. И. Археологические разведки в Хорезме // СА. – 1940. – Т. 6.
9. Тереножкин А. И. Вопросы историко-археологической периодизации древнего Самарканда // ВДИ. – 1947. – № 4.
10. Тереножкин А. И. К истории искусства Хорезма // Искусство. – 1939. – № 2.
11. Тереножкин А. И. К историко-археологическому изучению Казахстана и Киргизии // ВДИ. – 1938. – № 1.
12. Тереножкин А. И. О древнем гончарстве в Хорезме // Известия УзФАН. – 1940. – № 6.
13. Тереножкин А. И. Памятники материальной культуры на Ташкентском канале // Известия УзФАН. – 1940. – № 9.
14. Тереножкин А. И. Раскопки в кухендизе Пянджикента // Материалы и исследования по археологии СССР. – № 15: Труды Согдийско-Таджикской археологической экспедиции. Т. 1.: 1946–1947 гг.: Института истории материальной культуры АН СССР, Таджикского филиала АН СССР и Государственного Эрмитажа. – М., 1950.
15. Тереножкин А. И. Раскопки холма Ак-тепе близ Ташкента в 1940 г. // Известия УзФАН. – 1941. – № 3.
16. Тереножкин А. И. Согд и Чач // КСИИМК. – 1950. – Вып. 33.
17. Толстов С. П. Древний Хорезм. – М.-Л., 1948.
18. Толстов С. П. По следам древнехорезмийской цивилизации. – М.-Л., 1948.
19. Шкода В. Г. Пятьдесят лет археологии Пянджикента // Восток. – 1998. – № 4.
20. Якубовский А. Ю. Итоги Согдийско-Таджикской археологической экспедиции в 1947 г. // Материалы и исследования по археологии СССР. – № 15: Труды Согдийско-Таджикской археологической экспедиции. Т. 1.: 1946–1947 гг.: Института истории материальной культуры АН СССР, Таджикского филиала АН СССР и Государственного Эрмитажа. – М., 1950.

Вооружение из погребений курганного могильника скифского времени у с. Гришковка

Шелехань Александр

Шелехань Александр Озброєння з поховань курганного могильника скіфського часу біля с. Гришківка. Стаття присвячена результатам дворічних розкопок експедиції ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Увага приділена знахідкам зброї, а саме, вістрям стріл, дротиків та спису. За цими знахідками висвітлюються не тільки аспекти військової справи населення, яке залишило могильник. Було встановлено відносну хронологію пам'ятника, соціальний статус похованих та деякі риси вірувань. На прикладі однієї пам'ятки отримано віддзеркалення певних соціальних процесів, які відбувалися на даній території у ранню залізну добу.

Shelekhan Alexander Arms from burials of Scythian time at Grishkovka. The paper it is devoted to results of two-year researches of expedition KNU of V. N. Karazin. The attention is concentrated to finds of the weapon, namely – tips of arrows, darts and spears. According to finds are shined not only aspects of military science of the population, left on itself a burial ground. It has been established relative chronology of a monument, an origin of the population, their social status and some features of beliefs. On an example of one monument reflection of the social processes occurred in given territory in the early Iron Age is received.

В 2006-2007 годах отряд археологической экспедиции ХНУ имени В. Н. Каразина проводил раскопки курганного могильника у села Гришковка Змиевского района Харьковской области. Курганный могильник расположен в 1 км на северо-восток от села в лесу. Высота курганов колеблется от 0,5 до 3,0 м. Была произведена съёмка общего плана могильника с помощью GPS, которая позволила точно зафиксировать местоположение 53 курганов. Одиннадцать насыпей оказались частично разрушенными современными грабителями.

Изучения комплекса вооружения позволяет реконструировать уровень развития производственных сил древних сообществ и их социальную структуру.

За два полевых сезона было исследовано 13 курганов, под насыпями которых зафиксировано 18 погребений. В девяти погребениях (50 % исследованных комплексов) было найдено оружие. Два погребения с предметами вооружения оказались неграбленными (к. 25, п. 2 и к. 26, п. 2). Примечательно, что одно погребение с оружием оказалось женским (к. 25, п. № 2). Согласно материалам погребений, могильник использовался в конце V – первой половине IV вв. до н. э. родственным населением с устоявшимися погребальными традициями [9, 2007, с. 156].

Предметы вооружения представлены бронзовыми наконечниками стрел, двумя железными наконечниками дротиков, железным наконечником и втоком копья.

Наконечники стрел являются одним из самых массовых категорий находок в погребениях скифского времени как Степи так Лесостепи Восточной Европы. Всего в девяти погребениях было найдено 199 экземпляров бронзовых наконечников. В изучение стрелкового оружия скифского времени значительный вклад внесли К. Ф. Смирнов и А. И. Мелюкова [11, 1964; 16, 1984]. Их работы являются до нашего времени основополагающими по этому вопросу. При систематизации наконечников стрел из могильника были использованы труды А. И. Мелюковой, так как типология К. Ф. Смирнова более касается савроматских наконечников.

В нашем распоряжении есть три полных колчаных набора, существенно отличающихся друг от друга.

К. 25, п. 1 - набор содержит 56 бронзовых наконечника: 11 трехлопастных и 45 трехгранных (соответственно 20% и 80%). Все наконечников принадлежат к четырем близким хронологическим вариантам типологии А. И. Мелюковой (Рис. 1).

К. 25 п. 2 - набор содержит 48 бронзовых наконечников- 27 трехлопастных и 21 трехгранный (56% и 44%). Здесь также не наблюдается значительного разнообразия наконечников. 90% принадлежит трем вариантам типологии.

К. 26 п. 2- здесь колчаный набор намного более разнообразен, чем в предыдущих случаях. Он состоит всего из 30 бронзовых наконечников- 11 трехлопастных и 19 трехгранных (37% и 63%). Однако здесь представлены наконечники восьми вариантов.

Таким образом, мы видим, что в трех одновременных захоронениях могут встречаться довольно разнообразные наборы наконечников. Следовательно, они не могут являться надежным хроноиндикатором могильника. Можно его датировать лишь рамками третьей хронологической группы, к которой, все они относятся (вторая половина V - середина IV в. до н. э.).

Наконечники дротиков, обнаруженные в двух погребениях (к. 25 п. 1 и к. 26 п. 1), одного типа- с жаловидной головкой и длинной втулкой с ободком на конце (рис. 2.3). А. И. Мелюкова, основываясь на нешироком распространении в Скифии метательного оружия,

предполагает, что античные авторы различали легкие наконечники не по форме, а по назначению [11, 1964, с. 35]. Хотя, от копий они разительно отличаются характерной формой жала – с шипами, напоминающий римский пиллум.

Такие же наконечники характерны для синхронных погребений Днепроовского Правобережья (13 экземпляров). Немаловажно, что в этом регионе к IV в. до н. э. также распространяется обычай вместе с одним или двумя дротиками класть в погребение копье [10, 1989, с. 118], что мы в нашем случае можем наблюдать в к. 25 п. 1. Важно отметить, что во втором случае (к. 26 п. 1) наконечник дротика был найден воткнутым в дно могильной ямы.

С. С. Бессонова при рассмотрении данной проблемы отметила, что данный обычай был распространен на довольно обширной территории – на Алтае, Северном Кавказе, в Северном Причерноморье, Лесостепи, и, особенно, в степной части Скифии (50 % случаев) [5, 1984, с. 3]. Всего известно 29 находок оружия, воткнутого в пол или стены могилы. Опять же, в 50 % случаев в таком положении встречаются копья и дротики. Однако расположение наконечника острием вверх, как в нашем случае, встречается гораздо реже, чем острием вниз.

Воткнутые стрелы и копья археологически фиксируются гораздо раньше, нежели мечи, как у описанного Геродотом культе Ареса [8, IV, 62]. В частности, два дротика вместе с копьем найдены во втором кургане могильника Рыжановка IV в до н. э. [5, 1984, с. 21].

Исследователь отмечала отсутствие однообразия как в способах размещения оружия в могиле, так и в его наборе. С большей долей уверенности мы можем говорить, что оружие в «рабочем положении» в могилу помещалось лишь в исключительных случаях. Это может свидетельствовать не только о высоком социальном статусе покойного, но и о его обладании магической силой. Железное оружие в архаичных обществах наделялось сверхъестественными способностями. При вбивании его достигалось пронзание злого духа или врага. Наиболее явно, как говорит С. С. Бессонова, выражена апотропеическая функция этих находок – т.е. для сковывания вредоносной силы «опасных покойников», или для охраны от злых духов самого умершего [5, 1984, с. 21].

Другое вероятное назначение магического использования оружия-символическое прокалывание врага в случае насильственной смерти, своеобразный акт отмщения. Хотя, как известно, в таком случае оружие втыкалось лишь острием вниз. Причем далеко не обязательно точно в тело погребенного. Возможно, также, при этом оружие исполняло роль жертвоприношения божеству, или умершему, как герою. Также, культ героя был характерен для скифского общества, как и, в целом для кочевых социумов. Вполне вероятно, что таким образом потомки умершего пытались сохранить в роду его магическую силу.

Наконечник копья был обнаружен в к. 25 п. 1 (Рис. 2.1). Его длина составляет 36 см., внешний диаметр втока – немногим более 3 см.

Он относится ко 2 типу II отдела - наконечники с остролистым пером без ребра по А. И. Мелюковой. В обобщающей работе «Вооружение скифов» учтено 60 наконечников данного типа из курганов степной и лесостепной Скифии. Их наиболее ранние находки относятся к рубежу V – IV вв. до н.э. В IV в. они уже практически полностью вытесняют лавролистные наконечники, что объясняется большей эффективностью копий с узким и длинным пером [10, 1964, с. 42].

Подобные наконечники распространены были на Правобережье Днепра [10, 1989, с. 118] и Среднем Дону [7, 2005, с. 19]. Боевая функция данного копья может определяться в совокупности с сопутствующими фактами. Немаловажным является то обстоятельство, кем применялся этот вид оружия, и какое значение он имел для войска. Судя по параметрам данного копья таким образом могли пользоваться легкие пехотинцы, то есть выходцы из малоимущих слоев населения.

Наличие среди погребального инвентаря втоков (Рис. 2.2) также является устоявшейся традицией. Так, в Песочинском курганном могильнике было обнаружено 23 экземпляра. При этом втоки в большинстве случаев находились в захоронении вместе с целыми наконечниками копий или дротиков [2, 2005, с. 86]. В данном случае, исходя из его малых пропорций, можно предположить, что, это – вток дротика классического периода. Более точно датировать этот артефакт нельзя, так как втокам никогда не уделялось достаточно внимания в силу их скудной информативности. Возможно лишь указать тенденцию уменьшения со временем их длины по отношению к длине шейки наконечника дротика.

Отношения степных и лесостепных скифов далеко не всегда были мирными. Об этом свидетельствует наличие хорошо укрепленных городищ в среднем течении Северского Донца и практически полное их отсутствие в нижнем течении [20, 1962, с. 192]. Сомнительным является утверждение о политической зависимости лесостепных земледельцев от кочевников, ведь далеко не все племена «Великой Скифии» поддержали собственно скифов в войне против Дария (512 г до н.э.). Наоборот, при вторжении персидской армии, их вожди самостоятельно собирались на совещание и принимали решения. Б. А. Рыбаков отождествляет один из трех отрядов, сражавшихся с Дарием, под командованием царя Таксакиса, с лесостепными гелонами, будинами и борисфенитами [14, 1979, с. 175]. Меланхленов же, с которыми исследователи отождествляют население бассейна Северского Донца [Бабенко, 2003, с. 32], Геродот не упоминает в числе «антиперсидской коалиции». После триумфа скифов, их международный авторитет, равно, как и притязания, значительно возросли, что не могло не привести к напряжению отношений с северными соседями, не поддержавшими их в антиперсидской кампании.

Не удивительно, что начиная с V в. до н.э., повышается военная активность жителей северскодонецкого региона. Здесь возникают новые

городища, повышается процент погребений с оружием. Археологические данные позволяют считать, что местное население жило патриархально-родовыми общинами, которые находились на стадии разложения. В эллинистическую эпоху особенно оживляется обмен с греческими городами Северного Причерноморья, который нарушал замкнутость патриархального коллектива и способствовал имущественной дифференциации.

На фоне этих событий маловероятным выглядит предположение о попадании в зависимость населения Лесостепи, когда степные кочевники полностью овладели Северным Причерноморьем и, якобы, установили контроль над торговлей земледельцев и греческих городов-колоний. На то время существовали пути, независимые от кочевников, как на запад, так и к античным поселениям. Более того, сами кочевники были заинтересованы в существовании устоявшихся торговых связей между своими северными и южными соседями [21, 2003, с. 49]

Военный паритет между Степью и Лесостепью позволил не только соперничать родственному населению двух культурно-исторических регионов, но и сотрудничать. Это в дальнейшем, в позднескифский период, и привело к частичному взаимопроникновению населения в соседнюю область с последующей ассимиляцией. Особенно этот процесс ускорился вследствие активизации разложения родоплеменного строя у степных скифов. Разорвавшиеся кочевники, чтобы хоть как-то прокормить себя, вынуждены были, оседать в лесостепи.

В связи с этим, после двухлетних исследований можно предположить, что памятник по себе оставила разорившаяся группа кочевого населения. Таким образом, напрашивается вывод об определённой “скифизации” части северскодонского населения в IV вв. до н. э. Данный процесс проходил при незначительной инфильтрации рядового скифского населения в местную среду [3, 1998, с. 143]. Эти степняки обеднели вследствие естественного разложения родоплеменного строя и затем переселились в лесостепь, где и осели. Здесь наблюдается изживание их погребального обряда и ассимиляция. На это указывает традиция двух погребений под одной насыпью и незначительные размеры последних, то есть можно предположить о постепенном переходе к грунтовым могильникам.

Широтная ориентировка могил и погребённых, наличие ровиков вокруг курганов, обычай втыкать оружие в дно могилы (к. 26 п. 2), наличие мясной пищи и ножа с костяной рукояткой являются скифскими чертами погребальной обрядности [13, 1978, с. 96; 15, 2003, с. 46]. Данные характеристики позволяют предположить принадлежность захоронений Гришковского могильника степным скифам, которые проникли на территорию южной окраины Лесостепи в конце V – первой половины IV вв. до н. э. Проявления данного процесса надёжно зафиксированы при изучении лесостепного Побужья, Днепровской

Правобережной Лесостепи и Приднепровской террасовой Лесостепи [4, 1994, с. 11-12, 29; 17, 1994, с. 21; 15, 2003, с. 84].

При реконструировании структуры войска необходимо учитывать ограниченную информативность в отдельности как археологических, так и письменных источников. Очевидно, что погребенные Гришковского могильника при жизни играли роль легкой пехоты, независимо от социальной принадлежности. На первом месте при составлении их панοπлии стоял, прежде всего, экономический фактор. По размерам и богатству погребального инвентаря данный могильник значительно уступает синхронным погребениям Северскодонецкого региона и отражает социальное неравенство, сложившееся между жителями скифского общества.

Наличие нерешенных проблем, связанных с этнической атрибуцией большинства «геродотовских» племен «Скифии», осложняет анализ исторического развития, затрудняет оценку характера и направленности культурных связей, взаимодействия этносов и государств в различных областях человеческой деятельности. Война всегда играла большую роль в жизни кочевого общества, что было обусловлено характере экономики и социальной организации. В ходе непрерывной боевой практики неуклонно развивалась и совершенствовалась военная техника, оружие, военное снаряжение, военная организация, военное искусство. Изменчивость вооружения во времени и пространстве является показателем уровня развития комплекса боевых средств каждой культуры. Сравнительный анализ наборов оружия синхронных культур может отразить характер и направленность взаимодействия этносов в военной области.

Литература

1. Бабенко Л. И. Об этнической ситуации в северскодонецком регионе в VI в. до н.э. // Проблемы истории и археологии Украины. – Харьков, 2003.
2. Бабенко Л. И. Песочинский курганный могильник скифского времени. – Харьков, 2005.
3. Бандуровский А. В., Буйнов Ю. В., Дегтярь А. К. Новые исследования курганов скифского времени в окрестностях г. Люботина // Люботинское городище. Сборник научных трудов. – Харьков, 1998.
4. Бессонова С. С. Курганы Лесостепного Побужья // Древности скифов. – К., 1994.
5. Бессонова С. С. О культе оружия у скифов // Вооружение скифов и сарматов. – К., 1984.
6. Буйнов Ю. В., Шевченко В. Б. Новые данные о погребально-поминальной обрядности у племен северскодонецкой группы памятников скифского периода // Проблемы истории и археологии Украины. – Харьков, 2004.
7. Ворошилов А.Н. Копьеносцы в войске скифского времени на Дону // Древности, 2005.
8. Геродот. История в девяти книгах // Пер. и прим. Г.И. Стратановского – Ленинград, 1972, кн. 4.

9. Гречко Д. С. Отчёт о раскопках курганного могильника у с. Гришковка на Харьковщине в 2006 году // 2006/26 НА ИА НАНУ.
10. Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. – К., 1989.
11. Мелюкова А. И. Вооружение скифов // САИ. – М., 1964.
12. Мозолевский Б. Н., Полин С. В. Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна, и Соболева Могила). – К., 2005.
13. Ольховский В. С. Раннескифские погребальные сооружения по Геродоту и археологическим данным // СА. 1978. № 4.
14. Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия. – М., 1979.
15. Скорый С. А. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи. – К., 2003.
16. Смирнов К. Ф. Древности Евразии в скифо-сарматское время. – М., 1984.
17. Фиалко Е. Е. Памятники скифской эпохи Приднепровской террасовой Лесостепи. – К., 1994.
18. Худяков Ю. С. Оружие, как археологический источник // Военное дело древнего и средневекового населения Северной и Центральной Азии.- Новосибирск, 1990.
19. Черненко. Е. В. Длинные копы скифов // Древности Евразии в скифо-сарматское время. – М., 1984.
20. Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. – Харьков, 1962.
21. Шрамко Б. А. К вопросу о взаимоотношениях племен степной и лесостепной Скифии // Проблеми історії та археології України. – Харків, 2003.
22. Черненко Е. В. Длинные копы скифов // Древности Евразии в скифо-сарматское время. – М., 1984.

| образец | колчанное | | | | | | | | | | Всего | |
|---------|-----------|-------|-------|----|-------|-------|-------|-------|--|-------|-------|-------|
| | П-4-2 | П-5-8 | П-6-7 | | П-8-5 | Ш-3-3 | Ш-4-1 | Ш-4-4 | | Ш-7-1 | | Ш-7-2 |
| 26/2 | | | 9 | 1 | | 1 | 11 | | | 1 | 6 | 29 |
| 25/1 | 1 | 1 | 9 | | 1 | 14 | 12 | | | 16 | 2 | 56 |
| 25/2 | | | 8 | 19 | | | 4 | | | | 17 | 48 |

Рис. 1. Раскладка наконечников стрел по колчаным наборам.

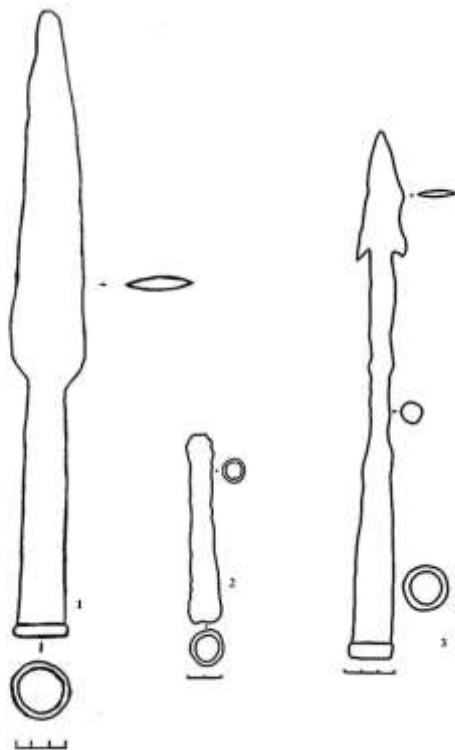
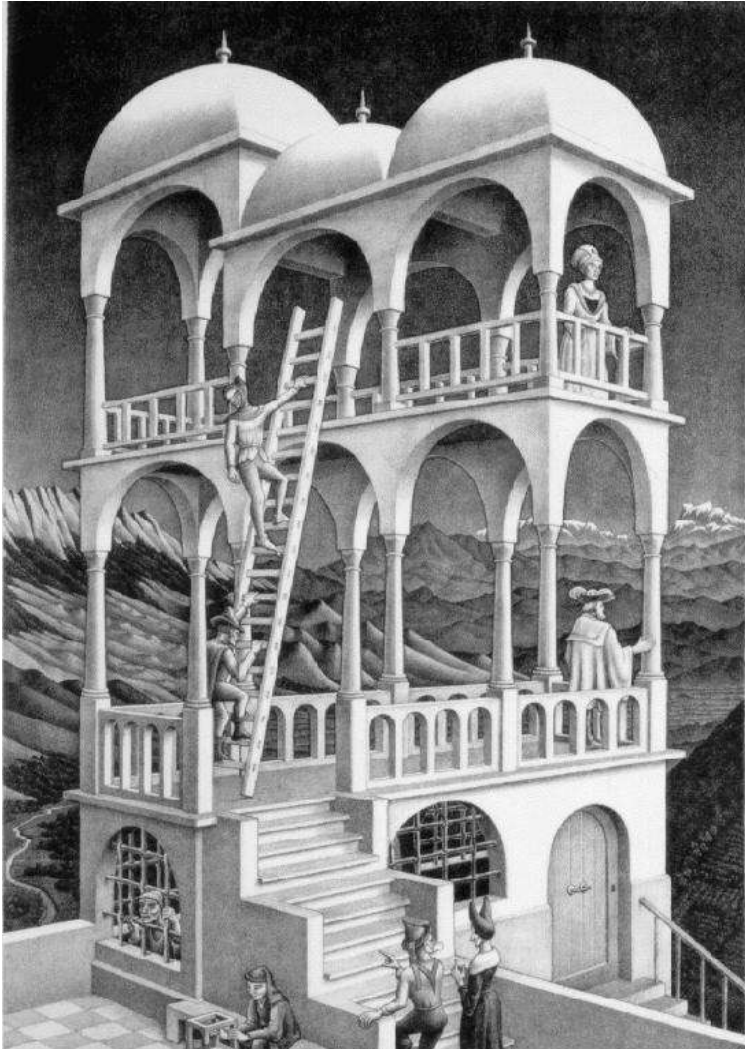


Рис. 2. Образцы предметов вооружения:
1. Наконечник копья; 2. Вток; 3. Наконечник дротика.



Стародавній світ та середні віки

К вопросу о боспорских агораномях

Грибанов Денис

Грибанов Денис До питання про боспорських агораномів. Агораномія була широко розповсюдженою в грецькому світі магістратурою. Ця магістратура зберігалась і на Боспорі в період тиранії Спартоکیدів. Боспорські агораномі контролювали внутріполісну торгівлю. Діяльність агораномів свідчить про збереження власної системи управління і традиційних інститутів влади в боспорських полісах під час панування династії Спартоکیدів.

Gribanov Denys On the issue of Bosporian agoranomies. Agoranomia was the prevalent magistracy in Greek world. This magistracy has been preserved on Bosphorus by the rule of the Spartokids. Bosporian agoranomies controlled the trade inside police. Agoranomies' activity indicate of preservation of the own governing system and the traditional institutions of authority in the Bosporian polices by the rule of the Spartokids.

Исследование государственного устройства античных полисов Северного Причерноморья всегда являлось одним из актуальных направлений отечественного антиковедения. В данном аспекте основное внимание историков привлекали Ольвия и Херсонес, при изучении которых общий дефицит источников компенсируется целым рядом важнейших эпиграфических памятников. Совершенно иное положение сложилось в сфере боспорской истории, где отрывочные эпиграфические и литературные источники, содержащие свидетельства о политико-правовом устройстве государства, относятся преимущественно к римской эпохе, оставляя открытым важнейший вопрос о роли отдельных полисов в составе общепоспорского архэ, существовавшего уже в период правления ранних Спартокидов. В рамках этой научной проблематики особую роль играет изучение форм и условий политической активности граждан боспорских полисов, которая могла выражаться в деятельности Народного собрания, Совета, судебных органов и магистратов. Поэтому целью данного исследования является рассмотрение вопроса о существовании на Боспоре в эпоху Спартокидов такой важной и широко распространённой в греческом мире магистратуры, как агораномия.

Агораномия являлась одной из самых распространённых магистратур и встречалась в греческом мире повсеместно [16, с. 224].

Обязательное наличие агораномов или аналогичных им магистратов в каждом полисе диктовалось естественной необходимостью регулирования торговых отношений и обустройства соответствующей городской инфраструктуры. Как сообщает Аристотель, в круг обязанностей афинских агораномов входило «наблюдение за всеми товарами, чтобы их продавали без примеси и без подделки» [2, 51, 1]. При этом в Аттике кроме десяти агораномов (пяти в Афинах и пяти в Пирее) избирали также десять метрономов, для контроля над всеми весами и мерами, и тридцать пять ситофилаков (хлебных надзирателей), следивших за всем, что было связано с торговлей хлебом в городе [2, 51, 2-3]. Как видим, различные направления государственного контроля в сфере торговли в Афинах были поделены между несколькими коллегиями магистратов. Это в целом свидетельствует о практической важности этого контроля и о том значении, которое греки придавали регулированию торговых отношений, особенно в таких крупных торговых центрах, какими, безусловно, были и Афины, и Пантикапей. Правда в других полисах, менее значительных по сравнению с Афинами, такое же разнообразие магистратур агораномного круга искать не следует – обычно все эти полномочия всё же концентрировались в руках одного или нескольких агораномов (хотя и о существовании метрономов в других греческих полисах нам известно) [27, с. 60]. Место агораномов в административной иерархии Афинского государства характеризуется тем, что Аристотель и Платон в перечне магистратур помещают их сразу же после высших военных и гражданских должностей и пританов, в одном ряду с астиномами [2, 50-54; 18, 6, 760]. Если говорить о Северном Причерноморье, то агораномы упоминаются в надписях Ольвии и Херсонеса. О деятельности ольвийских агораномов в эллинистическое и римское время свидетельствуют клейма на мерных сосудах и бронзовых гириях, а также несколько посвячительных надписей относящихся к концу I – первой половине II вв. н.э. [10, с. 34; 14, с. 127-141; 20, с. 30-40]. По мнению В. В. Крапивинной в эллинистический период коллегия агораномов в Ольвии состояла из трёх человек, а в римское время она расширилась до пяти человек [14, с. 133]. Количественный состав коллегии агораномов в Херсонесе неизвестен, но и здесь данная магистратура существовала уже с эллинистического периода, о чём свидетельствует упоминание об агораноме в декрете в честь Агасикла, который датируется III в. до н.э. [29, № 418; 9, с. 78]. О большом значении агораномии в Ольвии и Херсонесе можно судить хотя бы по тому, что в обоих полисах уже в римское время занятие этой должности, видимо, было необходимой ступенью к достижению высших магистратур [9, с. 79; 14, с. 132-133], и при этом агораномы располагали крупными суммами денег, которые они тратили, в том числе, и на общественные постройки [29, № 440; 23, № 129; 22, с. 245]. В боспорской лапидарной эпиграфике агораномы не упоминаются ни разу, однако о существовании данной магистратуры в Пантикапее

свидетельствуют клейма на весовых гирях [27, с. 71-77]. В надписях на гирях указываются имя агораномы и его должность. В одном случае агораномную надпись на гире сопровождает название города Пантикапея [27, с. 73-74, № 11], а в другом – изображение бычьей головы впрямь [27, с. 73, № 9; 5, с. 205-207], то есть один из символов Пантикапея, хорошо известный по монетной чеканке этого города [28, с. 103; 8, с. 176]. В первой из указанных надписей упоминаются два агораномы, в остальных случаях по одному. К ним можно прибавить ещё гирю с надписью, упоминающей магистрата по имени Аполлон, которую также можно смело относить к боспорским, учитывая соответствие её веса (460 г.) так называемой «боспорской» мины [27, с. 72, № 3]. Следовательно, из надписей на боспорских агораномных гирях нам известны имена как минимум трёх магистратов – Исиада, Феомнеста [27, с. 73-74, № 11] и Аполлона [27, с. 72, № 3]. При этом подавляющее большинство таких же весовых гирь, найденных на Боспоре, не содержат в тексте клейма упоминаний агораномии или имён должностных лиц, которых можно было бы отождествить с агораномы, а некоторые из этих клейм настолько повреждены, что их невозможно прочесть. Однако, учитывая универсальность функций рассматриваемой магистратуры, для отнесения этих клейм к разряду агораномных достаточно упоминания в них полисного демотикона (ПА, ПАН) или изображения на них «говорящих» символов полиса (например, головы быка). Поэтому ещё несколько гирь кроме упомянутых выше могут считаться принадлежащими к сфере деятельности боспорских агораномов [27, с. 71-77, № 2, 5, 7, 10, 15]. В целом незначительное количество магистратских клейм на боспорских весовых гирях полностью соответствует общегреческой практике. Так, например, из более чем сорока известных ольвийских гирь лишь десять могут быть признаны контрольными [13, с. 84]. С другой стороны, специфика боспорских разновесов заключается в том, что в отличие от соответствующих контрольных гирь Ольвии, которые на протяжении IV-II вв. до н.э. надчеканивались стандартным клеймом, обычно содержащим герб города, название города и имя агораномы [13, с. 83-95], на Боспоре такого устоявшегося стандарта, видимо, не существовало. Это может свидетельствовать и об относительно скромной роли агораномов в административной системе Боспорского государства, и о постепенной эволюции этой магистратуры, сказывавшейся на изменениях в нормах и стандартах боспорской канцелярии.

Дополнительную информацию о деятельности агораномов в различных городах Боспора можно получить, проанализировав клейма на тонкостенных мерных сосудах [14, с. 127-129; 25, с. 244-247]. Большую часть из них составляют анэпиграфные клейма с характерными изображениями – голова Сатиры [3, с. 299; 4, с. 28; 11, с. 17-18], голова Афины [17, с. 64-72], колос в венке из листьев плюща [25, с. 246]. Аналогичные типы изображений встречаются в боспорской нумизматике

[1, с. 31; 8, с. 171-172] и керамической эпитафии [7, с. 303, № 14], а, значит, данные клейма следует рассматривать в качестве магистратских. Отождествление этих клейм с агораномными подтверждается находкой в Пантикапее аналогичного клейма с указанием должности агораномом [6, с. 61]. Сопоставление полисных демотиконов (ΦΑΝ) и «говорящих» типов изображений, содержащихся в некоторых из таких клейм, с учётом места их находки позволяет предположить, что кроме Пантикапея агораномия существовала в исследуемый период также в Фанагории и Горгипии [25, с. 246]. Кроме этого, география находок весовых гирь и мерных сосудов с агораномными клеймами указывает на то, что власть пантикапейских магистратов могла распространяться не только на Пантикапей и близкий к нему Мирмекий, но и на Нимфей [27, с. 72, № 5]. Отмеченное выше упоминание в одном клейме на контрольной гире имён сразу двух агораномов может свидетельствовать о том, что в определённый период истории в Пантикапее избирали коллегия агораномов в составе двух человек или двух агораномов, действовавших независимо друг от друга. Второе предположение представляется более правдоподобным, учитывая приведённые выше примеры Ольвии, где избиралась целая коллегия агораномов, но эпонимом был только один из них [14, с. 133], или Афин, где для двух полисов, входивших в состав государства (Афины и Пирей), избирались две различные коллегии агораномов [2, 51, 1]. Следовательно, можно предположить, что и в Пантикапее избиралось два агораномом (или две коллегии агораномов) для двух различных городов – самого Пантикапея и, возможно, Нимфея. Этот вывод полностью соответствует представлениям некоторых современных исследователей, полагающим, что Нимфей, войдя в состав Боспорского государства в конце V в. до н.э., стал не равноправным членом симмахии полисов, а был включён в состав пантикапейского полиса [21, с. 21-24].

Следовательно, как и в других северопричерноморских государствах в полисах Боспора существовала коллегия агораномов, состоявшая из двух или более лиц. Не имея никаких упоминаний о боспорских агораномом в литературных источниках и лапидарных памятниках, мы не можем уверенно судить о конкретных полномочиях этих магистратов. Однако при оценке функций этой магистратуры, можно опираться на уже приведённые аналогии из истории других греческих государств и на имевшую место практику клеймения от лица агораномов боспорских контрольных гирь и мерных сосудов. Поэтому следует предположить, что главным направлением деятельности этих магистратов могла быть регулировка коммерческой деятельности мелких розничных торговцев. Отсутствие агораномов в широко известном списке аристопилитов (придворных чиновников) боспорских царей [12, № 36], как и в других памятниках лапидарной эпитафии Боспора, можно расценивать как косвенное свидетельство того, что эти магистраты сохраняли роль сугубо полисных должностных лиц. Боспорские агораномом, в отличие

от аналогичных должностных лиц Херсонеса и Ольвии, вероятно, не располагали крупными денежными ресурсами, которые можно было бы тратить на общественные нужды – все упоминания в надписях о строительстве или ремонте каких-либо построек связаны с упоминанием других магистратов (или, возможно, литургов) – эпимелетов [12, № 44, 47, 61, 62, 65, 66, 67, 76, 897; 15, с. 227-238].

Точнее определить количественный состав боспорских агораномов и их конкретные полномочия не представляется возможным без существенного пополнения источниковой базы, однако уже сам факт наличия традиционной выборной должности позволяет судить о сохранении Пантикапеем и другими городами Боспора собственной системы управления в сфере контроля над внутриволисной торговлей. Как показывает пример сицилийского архэ в период правления Дионисия Старшего [26, с. 100-107], в подобных государствах сохранение отдельных традиционных форм полисной власти, таких как магистратуры, было тесно связано с активной политической ролью гражданской общины, выражавшейся в деятельности Народного собрания. Например, Полибий при описании правления Антиоха Эпифана сообщает, что сирийский царь, желая быть избранным на должность агораномом, «обходил рынок, пожимал руки одним, обнимал других, убеждая подавать голоса за него» [19, 26, 1, 5]. Учитывая это, можно предположить, что и на Боспоре кандидаты на должность агораномов, хотя бы формально, утверждались в Народном собрании. Это расширяет наши представления о характере законодательной деятельности Народных собраний в боспорских городах. Поэтому доказанный факт существования на Боспоре в период Спартокидов агораномии в перспективе может стать важным элементом в исследовании взаимоотношений правителя-тирана и полисной гражданской общины.

Литература

1. Анохин, В. А. Монетное дело Боспора. – К., 1986.
2. Аристотель. Афинская политика / Пер. С.И. Радцига. – М.; Л., 1936.
3. Блаватский, В. Д. Раскопки в Фанагории в 1938-1939 гг. // ВДИ. – 1940. – № 3.
4. Блаватский В. Д. Раскопки некрополя Фанагории // МИА. – 1951. – № 19.
5. Блаватский В. Д. О пантикапейской весовой системе // СА. – 1955. – № 23.
6. Блаватский В. Д. Отчёт о раскопках Пантикапея в 1945-1949, 1952 и 1953 гг. // МИА. – 1962. – № 103.
7. Гайдукевич В. Ф. Строительные керамические материалы Боспора // ИГАИМК. – 1935. – Т. 104.
8. Зограф А. Н. Античные монеты // МИА. – 1951. – № 16.
9. Кадеев В. И. Херсонес Таврический в первых веках нашей эры. – Харьков, 1981.
10. Каришковський П. Й. Про державний устрій Ольвії // Укр. іст. журн. – 1973. – № 2.

11. Кобылина М. М. Фанагория. – М., 1989.
12. Корпус боспорских надписей / Отв. ред. В.В. Струве. – М.-Л., 1965.
13. Крапивина В. В. Весовые гири Ольвии // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. – К., 1980.
14. Крапивина В. В. Коллегия агораномов в Ольвии // БИ. – 2004. – Вып. 5.
15. Кузнецов В. Д. Новые надписи из Фанагории // ВДИ. – 2007. – № 1.
16. Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Государственные и военные древности. – СПб., 1897. – Ч. 1.
17. Никулина Н. М. Керамическое клеймо с головой Афины из раскопок Фанагории // ВДИ. – 1981. – №4.
18. Платон. Законы / Платон. Собрание сочинений: В 4 т. – М., 1990. – Т. 1.
19. Полибий. Всеобщая история / Пер. Ф. Мищенко. – М., 2004.
20. Рубан В. В. Колегія агораномів в Ольвії // Археологія. – 1982. – №39.
21. Сапрыкин С.Ю. Боспорское царство: от тирании к эллинистической монархии // ВДИ. – 2003. – №1.
22. Семёнов-Зусер С. А. Рыбный рынок в Херсонесе // ВДИ. – 1947. – №2.
23. Соломоник Э.И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. – К., 1973.
24. Сорочан С. Б. О внутренней торговле Херсонеса в I в. до н.э. – V в. н.э. // Вестник ХГУ. – 1981. – № 214.
25. Федосеев Н. Ф. Три новых клейма на тонкостенных сосудах // СА. – 1991. – №2.
26. Фролов Э. Д. Сицилийская держава Дионисия. – Л., 1979.
27. Чуистова Л. И. Античные и средневековые весовые системы, имевшие хождение в Северном Причерноморье // Археология и история Боспора. – Симферополь, 1962. – Вып. 2.
28. Шелов Д. Б. Монетное дело Боспора VI-II вв. до н.э. – М., 1956.
29. Latshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae. – Petropoli, 1916. – Vol. 1. – Ed. 2.

Військові плани монголів щодо Половецького степу та їх трансформація в ході дальнього рейду Субедея і Джебе (напередодні першого русько-монгольського зіткнення)

Єремєєв Павло

Єремєєв Павло Військові плани монголів щодо Половецького степу та їх трансформація в ході дальнього рейду Субедея і Джебе (напередодні першого русько-монгольського зіткнення). Досліджуються військові плани монголів щодо Половецького степу на початковому етапі дальнього рейду Субедея і Джебе. Аналізуються зміни монгольських планів в ході рейду.

Запропонована хронологія цих змін. Досліджуються причини трансформації монгольських планів.

Yeremeev Pavlo The military plans of the Mongols in the relation to Polovtsian steppe and their transformation during the distant road of Subutai and Jebe (before the first conflict between Rus and Mongols).

The military plans of the Mongols in the relation to Polovtsian steppe at the beginning of the road of Subutai and Jebe are explored. The changes of the Mongolian plans are analyzed. The chronology of the changes of the Mongolian plans is suggested. The causes of the transformations of the Mongolian plans are explored.

Як відомо, почавшись з погоні за хорезмшахом Мухамедом II, похід туменів Субедея і Джебе переріс у грандіозний рейд, під час якого монголи пройшли через Кавказ, розгромили аланів та половців, а згодом розбили русько-половецьке військо на річці Калка. Після цього вони попрямували у Приволзькі степи, де були розбиті волзькими булгарами і повернулися у Середню Азію. Постає питання про цілі, що ставили перед собою монголи, вдираючись у Дешт-і-Кипчак через Кавказ.

Загальні причини монголо-половецької ворожнечі більш-менш зрозумілі. Монголи вважали себе законними правителями усього світу, а свою державу розглядали як «Всесвітню-імперію-в-процесі становлення», до якої мав бути включений і Половецький степ [2, с. 108 – 115; 6, с. 44, 180; 16, с. 278]. Відкрита ж ворожнеча почалася після того, як половці в 1216 році прийняли кровних ворогів Чингізхана – меркитів [4, с. 143 – 144; 9, с. 115 – 116; 11, § 198].

Однак якими були військові плани монголів щодо дій у Половецькому степу під час дальнього рейду Субедея і Джебе? Ця тема практично не була предметом окремого дослідження. Загальні ж праці з історії монгольських завоювань реконструюють плани монголів щодо Половецького степу під час дальнього рейду Субедея і Джебе по-різному: як розвідувальний набіг (Е. Хара-Даван [15, с. 113 – 115], Г. В. Вернадський [3, с. 259], С. Переслегін [7, с. 444] та ін.), як самостійний удар експедиційного корпусу в тил половцям (Л. М. Гумільов [5, с. 144]), як виконання частини нереалізованого в цілому плану удару по половцях одночасно зі сходу та з півдня (Р. В. Бабенко [1, с. 60-65]).

Невирішеним залишається питання про час та конкретні обставини прийняття монголами військових рішень щодо Половецького степу, про те, чи змінювалися плани монголів щодо Дешт-і-Кипчак в ході рейду.

Разом з тим, як буде показано нижче, дослідження наявних джерел дає підстави для достатньо вірогідних висновків з цих питань. Автор пропонує власну реконструкцію появи та трансформації плану дій Субедея і Джебе в Дешт-і-Кипчак.

Як відомо, рейд почався в квітні 1220 року з Середньої Азії. Рашид-ад-дін у своїй «Збірці літописів» (початок XIV ст.) наводить наказ Чингізхана Субедею і Джебе на початку їх рейду, згідно якому вони мали захопити хорезмшаха Мухамеда II (це було їх головним завданням), по можливості, підкорюючи його володіння. А далі в наказі говориться: «ви повернетесь через Дешт-і-Кипчак і приєднаєтесь до нас ... в Монголії» [10, с. 209].

На думку автора, на дані Рашид-ад-діна з цього питання можна покладатися, адже він був допущений до тих документів, що були дозволені для читання тільки Чингізидам і до нас не дійшли. Крім того Рашид-ад-дін був не просто середньовічним енциклопедистом, але і справжнім ученим, що вперше на Сході прийшов до думки про критичне використання джерел. Важливо те, що Рашид-ад-дін намагався скласти свій «Збірник літописів» настільки міг неупереджено, що відзначається дослідниками його спадщини [16, с. 420 – 421].

Як видно з цитованого вище фрагмента, похід навколо Каспію був спланований вже на початку рейду Субедея і Джебе. Але, судячи з тексту наказу, на тому етапі планувалося не захоплення Половецького степу, а набіг і розвідка в цих землях. У наведеному вище фрагменті нічого не говориться про підкорення кипчаків, сказано лише «повернетесь через Дешт-і-Кипчак». При цьому, тут не має планів дій у Північному Причорномор'ї, Криму, для чого, після переходу через Кавказ було необхідно повернути на захід. Після переходу через Кавказькі гори планувалося одразу повертатися, тобто, йти на Схід.

Звичайно, дії заплановані для виконання Субедея і Джебе видаються надто ризикованими. Однак в монгольській військовій системі існувала практика набігів і дальних рейдів, під час яких побіжно проводилась і розвідка для майбутніх великих походів. Так, вже в 1205 році, під час першого, багато в чому пробного набігу на тангутів, монгольська армія розвідала всі дороги в Сі Ся [16, с. 262]. В цьому контексті, на думку автора, слід сприймати і початкові плани дій Субедея і Джебе в Половецькому степу.

Після смерті хорезмшаха (кінець 1220 р.), Субедей і Джебе отримали завдання підкорити Ірак, Азербайджан, Аран та Ширван [9, с. 225]. Даних про зміну планів щодо Дешт-і-Кипчак на цьому етапі немає.

Однак скоро плани Субедея і Джебе змінилися. Про це свідчить цзюань 120 «Юань-ши» («Життєопис Ізмаїла»): «Імператор направив гінця поквапити Джебе, щоб він поспішив каральним походом на кипчаків» [17, с. 521]. В іншому місці «Юань-ши», в 1-му життєписі Субедея (цзюань 121), знаходимо: «Субедей надав доповідь трону й прохав дозволу покарати кипчаків. Згода на це була отримана» [17, с. 499-500].

З цих даних «Юань-ши» можна зробити декілька надзвичайно важливих висновків. По-перше, про те, що плани щодо Дешт-і-Кипчак

справді були змінені. Це є додатковим підтвердженням тези, що спочатку підкорення Половецького степу не планувалося. По-друге, з наведених фрагментів видно, що автором плану був Субедей. Саме він направив Чингізхану прохання про дозвіл здійснити операцію в Дешт-і-Кипчак.

Автор вважає ймовірним, що в Життеписі Ізмаїла з «Юань-ши» міститься натяк на те, що Джебе спочатку був проти плану Субедея. Адже саме Джебе посланець від Чингізхана мав переказати, щоб той поспішив з походом на кипчаків. Хоча це тільки припущення.

«Сокровенне сказання» більш конкретно говорить про новий план дій корпусу Субедея і Джебе: «А Субедей-богатура він (Чингізхан) відправив в похід на північ, наказуючи дійти до одинадцяти країн і народів – Канлін, Кібчаут, Бачжігід, Оросут, Мачжарат, Асут, Сасут, Серкесут, Кешимир, Болар, Рарал (Лалат), перейти через ріки Іділ і Ях, а також дійти до міста Ківамен-кермен» [11, § 262]. Коментуючи цей фрагмент, Р. В. Бабенко зазначає, що Кібчаут, очевидно, це кипчаки – половці, Оросут (Уруси) – Русь, Асут – Аси – осетини, Сасут – можливо, саксини, Серкесут – черкеси, Болар – болгари, інші вказані народи, можливо, назви половецьких орд. Уточнюють цілі нападу монголів гідроніми – Іділ – Ітиль – Волга і Ях – Яік – Урал. Цікавою є також згадка про місто Ківамен-кермен, скоріше за все це Київ [1, с. 64 – 65].

Отже, ми бачимо, що на зміну плану карально-розвідувального набігу на половців, приходить широка програма завоювань, що передбачала захоплення Дешт-і-Кипчак, Булгарії та Русі (разом з Києвом). «Сокровенне сказання» прямо говорить про такі плани Чингізхана. І не довіряти даному повідомленню автор не бачить підстав. Адже «Сокровенне сказання» було написано в 1240 році, коли були живі ще деякі учасники тих подій [16, с. 12].

Постає питання про те, яким був сенс удару по половцях через Кавказ з військової точки зору. Л. М. Гумільов пояснює удар по половцях з-за Кавказу тим, що монголам було вкрай важко атакувати кипчаків зі сходу. Адже степовики-половці були такими ж мобільними і маневреними, як і самі монголи. Тому, мовляв, бачачи безперспективність кавалерійських сутичок із половцями, монголи послали експедиційний корпус в тил ворогу [5, с. 144].

На думку автора, це пояснення є малопереконливим. Щоб вийти в тил половцям, монголам довелося стратегічно «в лоб» атакувати Грузію, пройти через гірські хребти Кавказу та зіткнутися з аланами. І в результаті, як показали подальші події, вони не досягали навіть ефекту раптовості: при виході на рівнини Північного Кавказу монголів зустріло сильне алано-половецьке військо. До того ж, переваливши через Кавказ, монголи піддавалися величезній загрозі. Їм треба було пройти крізь половецькі землі, і при цьому, в разі невдачі, шлях був відрізаний – на півдні були Кавказькі гори, і монгольське військо опинилося б у мишоловці.

Непереконливо виглядають і твердження Л. М. Гумільова про «фронт монголів» та «безперспективність кавалерійських сутичок з половцями» [5, с. 144]. В ті часи поняття суцільного фронту не існувало. Знадобилося близько 700 років, щоб прогрес у озброєнні та зростаючі людські ресурси дозволили створювати суцільні лінії оборони на тисячі кілометрів. Справді, половці не поступалися монголам у маневреності, але в монголів була безперечна перевага в ударній силі та організації. В такій ситуації, логічнішим було не ломитися через Грузію і Кавказ, а вдарити по половцях зі сходу, як це пізніше, під час Великого Західного походу монголи і зробили.

Щоправда, удар по половцях через Кавказ міг бути ефективним за однієї умови. Якщо дії Субедея і Джебе були б підкріплені ударом іншого монгольського загону по половцях зі сходу, монгольський план стає зрозумілим. Надзвичайно небезпечний, він, у разі успіху, приносить величезні вигоди. І джерела переконливо свідчать, що такий план монголами був розроблений. Рашид ад-Дін пише: «... Джучі відхилився від виконання наказу Чингізхана, що раніше вийшов, відправитися йому з військом і захопити всі північні області, як то: Ибир-Сибир, Булар, Дашт-і-Кипчак, Башгирд, Урус і Черкес до Дербенда Хазарського, який монголи називають Тимур-кахалка...» [10, с. 71-72]. В іншому фрагменті, Рашид ад-Дін пише: «Чингізхан наказав, щоб Джучі вирушив в похід і підкорив північні країни, як ось: Келар, Башгирд, Урус, Черкес, Дешт-і-Кіпчак й інші області тих країв. Коли ж він відхилився від участі в цій справі і відправився до своїх помешкань, то Чингізхан, розсердившись, сказав: "Я його страчу, не буде йому милості"» [10, с. 78-79]. Про зв'язок Джучі з рейдом Субедея і Джебе пишуть, хоча й дуже плутано, і європейські джерела [6, с. 41-43].

З огляду на це, логічним видається припущення Р. В. Бабенко про те, що за попереднім планом Джучі повинен був захопити прикаспійські землі і з'єднатися з військами Джебе і Субедея [1, с. 62]. В такому разі, Субедей і Джебе, розгромивши супротивників на рівнинах Північного Кавказу, мали йти на Схід, на з'єднання з Джучі і для оточення тих половецьких племен, що опиняться в їх з Джучі лещатах. А після об'єднання з Джучі, корпус Субедея і Джебе мав піти на Захід, для завоювання Волзької Булгарії, Русі, в тому числі і Києва. Дуже важливо відзначити, що в цитованих вище фрагментах «Збірки літописів» Рашид ад-Діна чітко говориться вже не просто про набіг на половців, а про підкорення Дешт-і-Кипчак, Булгарії та Русі.

Спробуємо визначити час, коли монгольські плани щодо Дешт-і-Кіпчак піддалися зміні. В «Сокровенному Сказанні» говориться, що Чингізхан відправив Субедея на північ [11, § 262]. Отже, на момент віддачі нового наказу корпус Субедея і Джебе вже подолав шлях по південному узбережжю Каспійського моря, коли монголи йшли на захід, беручи Рей, Кум, Казвін.

В «Юань ши» сказано, що після того, як Субедей надіслав доповідь трону з проханням про покарання кипчаків і отримав згоду, він «повів війська навколо Каспійського моря, кружними шляхами досяг перевалу Тайхе, пробиваючи камінь, відкриваючи дорогу, вийшов там, де його не чекали» [17, с. 499 – 500]. І з філологічного аналізу, і з контексту висловлювання видно, що під Тайхе мається на увазі Дербент. Тобто, відповідь з ухваленням свого плану Субедей отримав вже безпосередньо перед походом на Дербент.

Але слід зазначити, що сам план мав виникнути у Субедея значно раніше. Був потрібний досить значний час для того, щоб посланець доставив його до Чингізхана (який в цей час воював в Середній Азії та Афганістані), отримав відповідь та доставив її назад Субедею і Джебе. При цьому, вже на момент надіслання гінця Субедеєм, північне узбережжя Каспію вже мало бути пройденим монгольськими військами. Адже і для отримання інформації про взяття Кума, Рея, Казвіна Чингізханом потрібен був час. А оскільки Чингізхан посилав Субедея саме на північ, на момент ознайомлення з планом Субедея, Чингізхан цю інформацію мав.

Безумовно, вищенаведені міркування стосовно хронології змін плану щодо Дешт-і-Кіпчак, засновані лише на «Юань ши» та «Сокровенному сказанні», самі по собі є досить хиткими. Автори цих джерел, створених, відповідно, в Китаї і Монголії, за тисячі кілометрів від описуваних подій, легко могли помилитися й допустити неточність в деталях. Та й докази, нами наведені, скоріше непрямі. А «Юань ши» взагалі відрізняється неточною хронологією того періоду [16, с. 20]. Так, наведені вище фрагменти з нього віднесені там до року гунь-вуй (з 2.02.1223 по 21.01.1224) [17, с. 499 – 500], що повністю суперечить всім іншим джерелам того періоду.

Але, ці міркування добре узгоджуються з відомими нам діями Чингізхана в той період. Відомо, що восени 1221 р. Чингізхан направив Джучі на північ від р. Сейхун (Сирдар'я) [1, с. 62]. Це, між іншим, є додатковим свідченням на користь версії про існування у монголів плану одночасного удару по половцях зі сходу та через Кавказ. Отже, все стає на свої місця. Скоріш за все, отримавши план Субедея, Чингізхан, затвердивши його, посилав відповідь Субедею, і, одночасно, відправляє Джучі на північ.

Таким чином, автор пропонує власну хронологію появи плану підкорення Дешт-і-Кіпчак. Повернувшись після першого зіткнення з грузинами в західну Персію, Субедей надіслав Чингізхану свій план завоювання Дешт-і-Кіпчак, Булгарії та Русі. В кінці літа – на початку осені 1221 року Субедей знаходився в районі Хамадану, що повстав [10, с. 228; 13, с 20], а Чингізхан боровся з Джелал-ад-Діном в районі Газні [8, с. 134 – 142; 16, с. 325]. Відстань між ними складала по прямій близько 1840 км. Швидкість руху монгольського гінця зазвичай визначається як 100 – 150 км/добу [14, с. 35]. Отже, щоб подолати цю відстань, гінцю знадобилося б 13 – 18 діб. Враховуючи, що гонець не міг їхати чітко по

прямій, можна зробити висновок, що шлях гінця від Субедея до Чингізхана в той період займав близько місяця. Чингізхан отримує цей план в кінці вересня – на початку жовтня, і, погодившись з ним, відправляє Джучі на північ. Одночасно він шле відповідь Субедею, яку той отримує вже ближче до кінця осені 1221 року, перед походом на Дербент. Ця реконструкція узгоджується з усіма відомими на сьогодні джерелами і, на думку автора, може бути прийнята як достатньо вірогідна.

Як відомо, після переходу військ Субедея і Джебе через Кавказькі гори в обхід Дербенту, вони розбивають алаано-половецьку коаліцію. Після цього монгольські тумени йдуть у степи Північного Причорномор'я, знищуючи там половців. І тут знову постає питання про цілі монгольських дій. Адже, як було доведено вище, план Субедея і Джебе передбачав після виходу на рівнини Північного Кавказу удар на схід, на з'єднання з Джучі. А вони, замість цього пішли у Північне Причорномор'я, тобто на захід. Звичайно, можна поставити під сумнів реконструкцію сумісних дій Джучі з Субедеєм і Джебе, стверджуючи, що самостійний удар у Північне Причорномор'я був запланований. Однак, вище було доведено існування в монголів плану удару Джучі зі сходу. А в такому разі, єдиною логічною стратегією могла бути лише операція з оточення половців, що передбачала б рух Джучі на захід, а Субедея і Джебе – на північний Схід. В іншому разі, сумісні дії втрачали будь-який сенс.

Тому, скоріш за все, приймаючи рішення про похід у Північне Причорномор'я, Субедей і Джебе вже отримали інформацію про те, що удару Джучі зі сходу не буде (а про те, що наказ Чингізхана Джучі не виконав, говориться у цитованих вище фрагментах Рашид-ад-діна). Звідки ця інформація була отримана, сказати важко. Везти звістку через Кавказький хребет було проблематично. А попереду були непідкорені половецькі степи. Хоча, звичайно, у монголів існувала відмінна розвідка [14, с. 40 – 41; 16, с. 257 – 262]. Можливо, їм вдалося послати гінця до Субедея і Джебе через Половецький степ або передати звістку через своїх половецьких агентів (розвідувальна мережа в монголів того часу була на найвищому рівні). Але все це тільки припущення.

В будь-якому разі, Субедей і Джебе, отримавши інформацію про те, що допомоги зі сходу годі й чекати, опинились у досить важкій ситуації. За браком джерел ми не можемо сказати, чи отримали Субедей і Джебе наказ Чингізхана, як діяти, чи рішення іти у Північне Причорномор'я було їх власною ініціативою. Але причини для такого рішення, мабуть, були. Монголи розгромили алаано-половецьку коаліцію, і, як показали подальші події, їх сили були ще далеко не вичерпані. Можна припустити, що в такій ситуації Субедей і Джебе вирішили скористатися нагодою і самостійно підкорити Дешт-і-Кипчак. А для цього було необхідно піти на захід, підкорити Північне Причорномор'я, а потім, повертаючись на Схід, до Чингізхана, завоювати Східну частину Дешт-і-Кипчак. Звичайно,

це пояснення безпосередньо не ґрунтується на джерелах і є скоріше припущенням. Але воно найкраще пояснює логіку тих подій.

Говорити про те, чи входило у нові плани Субедея і Джебе завоювання Русі, на думку автора, немає сенсу. Тут не допоможе і логіка, і будь-які припущення будуть висіти у повітрі. Тому залишаємо питання відкритим. Подальші події вже пов'язані з безпосереднім втручанням Русі, і їх дослідження не входить в завдання даної статті.

Таким чином, на думку автора, на початку дальнього рейду Субедея і Джебе, стосовно Половецького степу планувався набіг та повернення через Дешт-і-Кипчак у Монголію. Восени 1221 року плани монголів щодо Дешт-і-Кипчак змінилися. Тепер планувався вже не набіг, а завоювання шляхом одночасного удару по половцях корпусу Субедея і Джебе через Кавказу та Джучі зі сходу. Після цього, планувався похід на Булгарію, Русь та взяття Києва. Після переходу через Кавказький хребет, Субедей і Джебе отримали інформацію, що запланованого удару по половцях зі сходу не буде. Тоді вони вирішують самостійно здійснити завоювання Дешт-і-Кипчак. Для цього вони йдуть у степи Північного Причорномор'я, знищуючи там половців.

Література

1. Бабенко Р. В. Взаємовідносини Золотої Орди та Південно-Західної Русі в XIII ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004.
2. Вернадский Г. В. Монголы и Русь. – Тверь-Москва, 1997.
3. Вернадский Г. В. Киевская Русь. – Тверь, 1999.
4. Гумилёв Л. Н. Древняя Русь и Великая степь. – М., 2002.
5. Гумилёв Л. Н. От Руси к России. – М., 2002.
6. Джиованни дель Плано Карпини. История Монгалов. Рубрук де Гильом. Путешествие в Восточные страны. Перевод А.И.Малеина. – М., 1957.
7. Переслегин С. Решающие войны прошлого. Структура и хронология военных конфликтов минувших эпох // Лиддел-Гарт Б. Г. Энциклопедия военного искусства. – М., 2003
8. Пикулин М. Г. Чингизхан в Афганистане // Монголо-татары в Азии и Европе. – М., 1970.
9. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. I, кн. I. – М.-Л., – 1952.
10. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. I, кн. II. – М.-Л., 1952.
11. Сокровенное сказание. Пер. С.И. Козина. – М.-Л., 1941.
12. Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из персидских сочинений. – М.-Л., 1941.
13. Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из сочинений арабских. – СПб., 1884.
14. Уолкер С. С. Чингиз-хан / Пер. с англ. А. И. Глебова-Богомолова. – Ростов н/Д, 1998.
15. Хара-Даван Э. Чингис-Хан как полководец и его наследие. – Элиста, 1991.
16. Храпачевский Р. П. Военная держава Чингисхана. – М., 2004.
17. Юань ши (Официальная хроника династии Юань) (фрагменты) / Пер. Р. П. Храпачевского // Храпачевский Р. П. Военная держава Чингисхана. – М., 2004.

Правовой статус женщины в древнегреческой семье по речам Демосфена

Кулик Галина

Кулик Галина Правовой статус жінки в давньогрецькій сім'ї згідно промов Демосфена. Стаття присвячена проблемі правового положення жінки в давньогрецькій сім'ї. В роботі аналізуються юридичні права жінки стосовно сімейно-шлюбних відносин, такі як право на шлюб, право на посаг, право на розлучення, право на спадщину. Також розглядається залежність положення жінки в суспільстві від її сімейного статусу.

Kulik Galina The Legal woman's Status in the ancient Greek. The article is devoted to the problem of legal position of a woman in ancient Greek family. In-process such legal rights for a woman light up concerning family-marriage relations as a right to marriage, right to the dowry, right to the divorce, right to the inheritance. It is also examined dependence of woman's position in society from her domestic status.

Проблема положения женщины является одним из главных аспектов в изучении структуры древнегреческого социума. Так как в Древней Греции существовала патриархальная система устройства общества, в котором женщина принадлежала к категории зависимого населения, не обладающей всей полнотой прав. Однако, гречанки обладали, в зависимости от их социального статуса, определенными правами. Одним из основных прав женщины в Древней Греции было семейное, освещенное в данной статье.

Хронологически данное исследование охватывает 384 -322 гг. до н. э. – время жизни и деятельности оратора Демосфена.

Проблема определения юридического статуса женщины в Древней Греции сложна и нет единого мнения современных историков по этому вопросу. Большинство исследователей говорят о бесправном положении женщины в древнегреческом обществе. Часть из них, таких как П. Брюле, Е. Вардиман видят отрицательную черту греческого общества в такой ситуации [2, с. 15; 3, с. 154]. В тоже время немецкий исследователь Г. Лихт считает, что такое положение вещей было природным явлением, свойственным сути древнегреческой женщины. Однако эти точки зрения представляют собой обобщенный взгляд на

положение женщины в Древней Греции кон. VI – третьей четверти IV вв. до н. э., поскольку античные источники четко отражают зависимость социального статуса женщины от тех функций, которые она выполняла в семье. Положение женщины в обществе напрямую зависит от ее семейного статуса.

Цель данной работы – проанализировать сведения, которые нам дает Демосфен о правовом положении женщины в семье, рассмотреть влияние семейного права на статус афинянки в обществе.

Источники позволяют говорить о существовании в Афинах двух форм брака: законный и узаконенное сожителство. Законным считался тот брак, какому предшествовал сговор, во время которого отец или опекун торжественно обручал невесту с женихом. Отсутствие этой формальности лишало детей гражданских прав, исключало из фратрии их отца и отнимало у них право на наследство [8, с. 18]. Узаконенное сожителство заключалось путем особого вида помолвки, которая производилась в присутствии архонта-полемарха [8, с. 40]. Дети от узаконенного конкубината считались законными – получали гражданские права и включались во фратрию отца [8, с. 51]. Совсем не обязательно было, чтобы дети родились только после признания законным сожителства. Женщина могла добиться права официально оформить свои отношения с отцом ее детей для того, чтобы последние могли наследовать имущество отца [8, с. 36]. Таким образом, через узаконивание внебрачных связей, афинянка, занимавшая ранее положение любовницы, поднимается в своем социально-правовом статусе. В связи с оформлением брака женщина получает юридическую защиту со стороны мужа, финансовое обеспечение своего дальнейшего существования и жизни своих детей. Законный брак также гарантировал жене, по сравнению с другими категориями женщин – любовниц и гетер, участие в религиозных культах.

Традиционно считается, что браки между метеком и гражданином были редким явлением в жизни Афин, так как имели негативные последствия в виде незаконных детей [2, с. 175]. Существовала возможность того, что сограждане могут подать в суд за то, что муж может выдавать свою жену как законную, то есть формально объявить ее гражданкой [8, с. 16]. Л. М. Глускина указывает, что если же гражданка выходила замуж за метека, то статус ее менялся, и она теряла часть своих прав. Также неясно, распространялись ли права гражданства на жену, когда ее мужу присваивали гражданство за особые заслуги [9, с. 227]. С другой стороны, некоторые девушки чужестранки могли обманывать своих будущих мужей в своем статусе, дабы обеспечить более прочное правовое положение в жизни. О том, что существовали такие примеры, говорит закон, цитируемый в «Речи против Неэры» Демосфеном: «Если кто-нибудь сосватает чужестранку афинскому гражданину, выдав ее за свою дочь, то он должен быть лишен гражданской чести, а имущество его должно быть конфисковано» [9, с. 352]. Примечательно, что

наказання за такі браки жінки-чужестранки не несуть, крім того, що їх вигоняють з дому чоловіка, т.е. розривають шлюб. Важливо відзначити, що ні в одному випадку не було повернуто придане. По всій видимості, в цій ситуації обманутий чоловік хотів збагатитися [9, с. 351]. В будь-якому випадку, навіть придане чужестранки, як застав її життєобеспечення, в Афінах охоронялося законом [7, с. 471]. Жінка могла сама вибирати собі чоловіка, правда, якщо не вважалася спадкоємицею, будучи сиротою і найближчих родичів не мала, що підтверджується давньогрецьким законом, який цитує Демосфен: «Якщо ж вона не епиклера, то на неї має право той, кому вона сама себе вручить» [8, с. 118].

В число прав, які належали гречанкам, входили і права на придане. Придане забезпечувало соціальну захищеність жінки, а також мало значення і для її статусу в суспільстві. Вперше, воно вважалося гарантією того, що жінка зможе вийти заміж і виконати своє призначення в житті. Тобто фактично створення сім'ї було єдиним заставою для гідного існування жінки. Вдруге, домовленість про придане включалася в процедуру обручення, і законною жінкою з відповідними наслідками для її дітей вважалася та, яка була обручена [8, с. 98]. Л. Виннічук вважає, що в Давній Греції існувала традиція укладення письмових шлюбних контрактів. Це твердження не підтверджено знахідками відповідних документів і джерелами. Згідно Демосфену укладення шлюбного договору і визначення складу приданого відбувалося при свідчанні, в час якого батько або опікун торжествено обручав наречену з нареченим. При цьому обов'язково присутували свідки, а письмовий акт не складався [9, с. 120]. Розмір же приданого не обговорювався законом. Про розміри приданого можна судити з ораторських мов. В. Н. Андрєєв відзначає, що в судових мовчаннях знайшли відображення тільки склад великого і середнього стану, і, відповідно, придане, яке давалося за нареченою з багатого роду [1, с. 45]. По наявним свідченням, воно коливається в межах 2000 – 4000 драхм, іноді кілька талантів [7, с. 420]. Придане, яке давалося бідними і середніми шарами населення за нареченими не знайшло відображення в джерелах. Слід вказати, що придане дочки давав батько, а після смерті батька – брат або якийсь інший опікун. Згідно закону, придане не ставало власністю чоловіка. Воно належало жінці [9, с. 57], і могло бути передано тільки її дітям по спадку. При розводі чоловік зобов'язаний був повернути придане жінці, точніше її новому опікуну, що забезпечувало їй можливість нового шлюбу. Якщо з якоїсь причини чоловік не міг одразу повернути придане, воно вважалося його боргом, і він повинен був регулярно виплачувати відсотки в розмірі 18% в рік [9, с. 51]. Якщо жінка розводилася зі своїм чоловіком і поверталася в дім своїх родичів, то їй звичайно видавали заміж вдруге з тим же приданим, що і в

время первого брака. Но, иногда, если муж хотел, то он мог увеличить размер приданого [8, с. 240]. Примечательно, что приданое матери после ее смерти получали дети [8, с. 37]. Однако если она покидала дом и их отца, приданое она забирала с собой, а дети, оставшиеся, как правило, в доме отца, лишались права на наследство матери. Оно доставалось детям от второго брака [9, с. 46]. Дочь не могла получить приданое матери, даже если у нее не было братьев [3, с. 153]. В таком случае эти деньги получали ее внуки. То, что приданое принадлежало женщине, а не её супругу, подтверждает факт социальной защиты гречанки. Так, женщина, получив развод, имела защищенную от опекунов экономическую возможность для заключения повторного брака. Также, тот факт, что приданое передавалось детям, говорил о попытке юридически обезопасить жизнь наследников от расточительства их отца. Это поднимало значимость жены в глазах общества, так как она выступала гарантом обеспечения следующего поколения.

Исследователь древнегреческого общества Дж. Томсон указывает, что полис не оставлял без своего попечения и негражданское население Афин [10, с. 101]. В то время как архонту предписано заботиться о дочерях граждан, то полемарху – о дочерях метеков. Если же чужестранка была одна и принадлежала к числу свободных, то обязана была выбирать себе заступника (простата) из числа афинских граждан [8, с. 337].

В права гречанки также включалось право на развод. Развода можно было добиться или с обоюдного согласия обоих супругов, или по желанию одного из них, но помимо воли другого. В последнем случае тот из супругов, кто отказывался от развода, мог начать против другого гражданский процесс [2, с. 170]. Расторжения брака могли добиваться как муж, так и жена. Первый назывался «отсылкой» [8, с. 111] и для осуществления развода муж передавал свое требование архонту [8, с. 41]. Что же касается жены, то она могла оставить дом мужа, правда для этого ей нужно было лично подать жалобу архонту о разделе имущества [9, с. 75]. Следует указать, что развод мог состояться по требованию третьего лица [7, с. 417]. Согласно Демосфену, отец имел право развести свою дочь с ее мужем как для того, чтобы взять ее к себе обратно, так и для того, чтобы выдать ее замуж за другого [8, с. 224]. Женщина в таких случаях, скорее всего, была бесправна, особенно, если это касалось наследства. Довольно часто в источниках встречается указание на то, что муж мог выдать свою жену замуж за другого человека, для чего, по видимому, не требовалось даже ее согласия: «Афоб женился на сестре Онетора, выданной за него от Тимократа, ее прежнего мужа, поскольку тот должен был жениться на эпиклере» [9, с. 94].

Женщина также имела право на наследование семейного имущества. Правда, ее права при этом были сильно урезаны по сравнению с наследниками-мужчинами. Дж. Томсон утверждает, что гречанка имела право на наследство только со стороны своих родственников, но не мужа [10, с. 107]. Если были сыновья, то дочери доставалось только приданое.

Если же были только одни дочери-эпиклеры (т.е. наследницы имущества в случае отсутствия в семье прямых наследников мужского пола), то их судьбой опекался архонт, согласно закону Солона [8, с. 75]. П. Гиро указывает, что если брак дочери не сопровождался усыновлением ее мужа, то наследником считался родившийся у нее сын [6, с. 18]. Закон предусматривал выделение ей содержания из этого наследства [9, с. 20]. Таким образом, эпиклера выступает не просто как способ передачи наследства, но и имеет право на его часть, хотя и не регламентированную.

Таким образом, Демосфен дает нам свидетельства о том, что женщины имели определенные юридические права, касающиеся семейно-брачных отношений: заключение брака, обеспечение приданым, право на наследство. В целом можно сказать, что афинянки располагали довольно широкими правами в сфере семейно-брачных отношений. Женщины имели право на заключение законного брака, или же могли узаконить свое сожитительство с мужчиной, в результате чего их дети признавались законнорожденными. Законный брак гарантировал финансовое обеспечение жены и ее детей, юридическую защиту опекуна и, что немаловажно, возможность участвовать в религиозных культах, церемониях, празднествах. Наличие приданого обеспечивало афинянке социальную значимость в обществе, так как гарантировало заключение законного брака. То, что приданое оставалось собственностью женщины и передавалось в наследство ее детям, говорит о том, что жена выступала гарантом экономической защиты наследников рода. Исходя из предоставленных гречанке семейных прав, можно говорить о высоком социальном статусе женщины-супруги в Греции эпохи Демосфена.

Литература

1. Андреев В. Н. Структура частного богатства в Афинах // ВДИ. – 1981. – № 3.
2. Брюле П. Повседневная жизнь греческих женщин в классическую эпоху. – М., 2005.
3. Вардиман Е. Женщина в древнем мире. – М., 1990.
4. Винничук Л. Люди, нравы и обычаи в Древней Греции и Рима. – М., 1988.
5. Виппер Р. Ю. История Греции в классическую эпоху. – М., 1916.
6. Гиро П. Быт и нравы древних греков. – Смоленск, 2003.
7. Глушкина Л. М. Социальные институты, экономические отношения и правовая практика в Афинах IV в до н. э. по судебным речам демосфеновского корпуса // Демосфен. Речи /Пер. С. И. Радцига. – М., 1994. – Т. 2.
8. Демосфен. Речи /Пер. С. И. Радцига. – М., 1994. – Т. 1.
9. Демосфен. Речи /Пер. С. И. Радцига. – М., 1994. – Т. 2.
10. Лихт Г. Сексуальная жизнь в Древней Греции. – СПб., 2003.
11. Тишкина Н. Женщины в Древней Греции // Межвузовский центр сопоставительных историко-антропологических исследований. – М., 2000. – Вып. 1.

12. Томсон Дж. Исследования по истории древнегреческого общества. – М., 1959. – Т. 2.

Об оценке репутации пирата в западноевропейском обществе (XVI в.)

Пастушенко Андрей

Пастушенко Андрій Про оцінку репутації пирата у західноєвропейському суспільстві (XVI ст.). Стаття містить дослідження етико-моральних аспектів, за допомогою яких виправдовувались перед сучасниками морські злочини піратів, створювались психологічні сприятливі умови для їх подальшої піратської діяльності. Дослідження націлене на розкриття ролі у виправданні піратської діяльності уявлень сучасників про моральні якості «людини честі». Висвітлюється вплив на постать гідного авантюриста ментального образу лицарського етосу, який зазнавав на той час суттєвих трансформацій.

Pastushenko Andriy About appraisal of pirate's reputation of West-European people (XVI cent.). In article author study some ethics-moral aspects, which justified sea evils of pirates, creating favourable conditions for pirate activity. Author writes about role of contemporaries' ideas about moral qualities of «honest man» for pirate justification. Article is interpreted as mental image of knight's ethos influenced to image of worthy adventurer. Thus knight image transformed.

Известный польский специалист в области этико-моральных исследований Мария Оссовская, скрупулезно изучив литературную рыцарскую и джентльменско-рыцарскую культуру, выразила ее основной смысл в следующих словах: «Джентльмен должен заботиться о своей репутации. Без нее даже самые ценные его достоинства теряют блеск, как алмаз без шлифовки» [21, с. 133]. Да и только ли джентльмен? От того, насколько высока репутация любого человека, зависит, без сомнения, качество его существования в цивилизационном пространстве.

Аноним, написавший в начале XVII в. «Правдивое изложение о жизни и смерти двух самых известных английских пиратов, Пурсере и Клинтоне», должно быть, видел в пиратстве корень многих несчастий для самого разбойника, когда говорил следующее: «Каждое плохое намерение и каждое пагубное действие порождают стыд и позор, которые

не только раздражают совесть перед смертью, но и долгое время после смерти таким людям очень сложно отмыться забвением. Человек всяким бесславным актом теряет свое доброе имя, становясь несчастным и ничтожным. Хороший человек не поверит ему, плохой не подчинится. Мало кто захочет составить ему компанию, никто не пожелает быть ему другом» [3, р. 5].

Отношение голландцев к пиратству ясно передают слова триумфальной песни голландских моряков (1614 г.), победивших в начале XVII в. флот ирландских морских разбойников:

Die als Tyghers en Beeren Tvolck Кому нравятся эти тигры и
Roofden op de Zee Gheketent vol медведи, грабящие людей на море.
oneeren Ghevanghen moesten mee Теперь закованные позорно, как
[14, р. 17]. *каторжники они пришли.*

Между тем необходимо заметить, что пиратство было одним из наиболее распространенных занятий в Европе позднего Средневековья. Слова Анонима вызывают недоумение, когда в поле зрения попадают строки английского географа конца XVI в. Ричарда Хаклюйта о том, что французы, наравне с англичанами, «стяжали наиболее дурную славу, благодаря... безудержному, всеобщему и ежедневному пиратству» [24, с. 80].

Пиратские команды возникали на почве общественных диссонансов, являясь органической частью их родных социумов. Между личностью и цивилизацией, за исключением редких случаев, никогда не прерывалась социокультурная связь, более того, сами психологические причины морских преступлений часто коренились в ментальной атмосфере средневековой цивилизации. Поэтому вполне оправданно задаться вопросом: какими были критерии оценки в обществах позднего средневековья «доброе имени» пирата, учитывая то обстоятельство, что морской разбой сам по себе никогда не являлся занятием достойным уважения?

Отсюда целью данной работы будет исследование именно высоких этических моментов, облагораживающих «низкий» морской разбой в глазах современников.

Тема морального оправдания средневекового пиратства, насколько известно автору, находится в числе слабо разработанных, притом, что вопросам взаимоотношения общества и личности в истории было посвящено и продолжает посвящаться достаточное количество работ.

Исходя из намеченной цели, в ходе исследования привлекались главным образом нарративные, эпистолярные, изобразительные и фольклорные источники, в их числе истории, письма, автобиографии, трактаты, литературные произведения, иллюстративные материалы, морские песни, отчеты, данные о морских обычаях XVI в.

В качестве хронологической вехи для исследования был выбран XVI в.: именно в это столетие идеологические преобразования, которые

испытывала на себе западноевропейская цивилизация на пути к современному своему состоянию, достигли переломной фазы. Возникла ситуация, когда традиционные элитные моральные нормы (личная честь, верность королю, авантюрная храбрость) и фанатичная религиозность сосуществовали с общенародной идеей о Родине, как понятии публичном, средневековый вымысел столкнулся с географической и этнографической реальностью, закованный в латы рыцарь уступал место элегантному «человеку чести», – все это происходило на фоне религиозного противостояния, конфликтов между знатными домами Европы, колонизации, революции цен и «золотой лихорадки», развития науки, техники и т. д. В период подобных трансформаций и появился новый тип морской вольницы – колониальное пиратство.

Все заслужившие уважение современников знаменитые пираты, насколько известно, были каперами, т. е. часто выступали от лица своих покровителей, которым отдавали солидную долю награбленного.

Богатый и преуспевающий Френсис Дрейк, который старался придерживаться морального стандарта, принятого в английском обществе и создавал себе соответствующую репутацию перед иностранцами (эту черту в характере Дрейка подтверждают и испанские свидетельства), в одном письме к Елизавете Тюдор назвал свой «service» так – «служба бедного вассала своей госпоже». Мотив куртуазного, в широком смысле этого слова, служения здесь налицо. Картину дополняет высказывание современника Дрейка, капитана Уолтера Бигса (Biggs), охарактеризовавшего этого пирата как «...достоинного рыцаря, служащего своей королеве и стране» [5, р. 4; 4, р. 4], что не удивительно, ведь Дрейк к тому времени уже был посвящен за пиратство в рыцари.

Другой не менее известный елизаветинец, Уолтер Рели, ненавидел короля Испании и испанскую нацию, но, несмотря на это, уважал знатного испанца Беррео за то, что он «...джентльмен хорошего рода, долго служил испанскому королю (выделено мной – А. П.) в Милане, Неаполе, Нидерландах и в других местах; он весьма отважен, щедр, весьма тверд и человек большого сердца» [23, с. 48]. Очевидно, что Рели ценил не выражение института английского подданства, а службу королевской власти в ее рыцарском значении. Иначе его суждения о Беррео омрачились бы фактом долгого служения последнего испанскому королю.

В таком случае можем ли мы говорить о том, что на элитное пиратство XVI в. оказывала свое влияние рыцарская традиция? Тесную связь рыцарской идеологии с авантюрой в средние века демонстрировали многие ее носители: в XIII в. отличный пример авантюризма показали король Эдуард III и его сын Черный принц, когда, с целью отмщения, напали на купеческий караван испанца де ля Зерды, еще более известны печальные итоги грабительского IV крестового похода [24, с. 381; 18, с. 154-286].

К описываемому нами времени рыцарские идеи, хоть и претерпели некоторые трансформации в своих внешних проявлениях, но при этом,

видимо, сохранили свое значение. Тем более, что в XV в. было заметно впечатляющее увеличение рыцарских странствий по дорогам средневековой Европы. Существенную роль тогда сыграли традиции Рыцарского романа, который продолжал оказывать влияние на жизненный уклад европейцев, в особенности англичан, вплоть до конца XVI в. Среди простого неграмотного народа были в широком хождении площадные песни и рассказы о рыцарских приключениях [16, с. 17]. В русле рыцарского романа появлялись и находили широкий отклик у читающей высокой публики произведения «Смерть Артура» Томаса Мэлори, «Четыре книги об Амадисе Галльском» Гарси Ордоньеса де Монтальво, «Аркадия» Филиппа Сидни, «Королева фей» Эдмонда Спэнсера [21; 10, с. 219; 12, с. 225, 234].

На излете Средневековья в рыцарских представлениях наметилась тенденция отказа от примата частного в пользу общего дела, что, видимо, было производным от развития идей, связанных с зарождающимся национализмом.

В пользу того, что в дворянской среде XVI в. (а многие великие пираты носили дворянское звание) был в моде патриотизм, свидетельствует аллегорическая рыцарская литература того времени. Например, Филипп Сидни, пасторальный поэт, ставший национальным героем, в рыцарстве уже выделял социальный аспект. «Это частное дело рыцаря, – пишет он, – все эти сражения с чудовищами и великанами. Достоинно упоминания лишь спасение королевства, а о спасении девицы можно промолчать» [10, с. 219]. В аллегории другого писателя Эдмонда Спэнсера «Королева фей» изображена борьба английского рыцаря Редкрасса с Сарацинским царством. Кроме того, один из героев Э. Спэнсера, оставаясь рыцарем, отрекается от рыцарского образа жизни [12, с. 225, 234]. Таким образом, понятие «рыцарь», в творчестве Ф. Сидни и Э. Спэнсера гармонирует с понятием «народный герой».

На мнение этих писателей стоит обратить внимание, потому что они были непосредственно связаны с пиратами: Спэнсер пребывал в тесной переписке с Рели, а Сидни в свое время присоединился бы к команде Дрейка, наперекор воле королевы, если бы этому не воспротивился сам Дрейк [16, с. 225; 20, с. 95].

Не удивительно, что в источниках XVI в. появляется представление о публичной чести как аналоге рыцарской чести.

Намерение восстановить честь демонстрировал Дрейк, якобы наказывая испанцев за нанесенное ему оскорбление. Похожие мотивы прослеживаются у голландского разбойника Виллема Ла Марка, который потерял из-за испанцев все титулы и привилегии. Наконец, пиратские акты преподносил в виде мести Рупрехт Пфальцский [8, р. 35-36; 9, р. 161; 24, с. 574; 6, р. 45].

Ясно указывает на связь отмщения с восстановлением чести комендант форта «Каролина» Рене де Лодоньер, говоря о гугенотском корсаре Доминике де Гурге (Gourgues) следующее: «...воспылал

желанием мести, решив восстановить честь своего народа» [7, р. 347]. В данном высказывании честь атрибут не только отдельного лица, но и всего народа, что являлось следствием развития национальной идеи, стимулировавшейся усилением в XVI в. конфронтации между протестантами и католиками.

Желание мщения находило свое законченное отражение в юридически оформленном институте репрессалий, который был одним из важнейших правовых двигателей позднесредневекового пиратства, определяя компенсацию убытков путем ограбления провинившейся стороны. Голландский юрист начала XVII в. Гуго Гроций тоже в ходе размышлений пришел к выводу о моральной необходимости репрессалий в случаях бессилия государственной власти [17, с. 563].

В старинных морских песнях XVI в. отчетливо видно стремление представить разбой орудием восстановления справедливости:

| | |
|---|--------------------------------------|
| <i>You merchant men of Billingsgate,</i> | <i>Ты купец из Биллингсгейта,</i> |
| <i>I wonder how you thrive.</i> | <i>Я удивлен как ты процветаешь.</i> |
| <i>You bargain with men for six month</i> | <i>Ты торговал с помощью людей</i> |
| | <i>шесть месяцев</i> |
| <i>And pay them but for five.</i> | <i>А платишь им за пять.</i> |

Песня, подобная тому позднесредневековому сочинению, фрагмент которого представлен ниже, вполне могла звучать на каперских кораблях капитанов, отказывающихся в конце XVI в. платить десятину с прибыли Адмиралтейству Англии [15, р. 40; 27, с. 89]:

| | |
|--|---|
| <i>For Sailors they be honest men,</i> | <i>Для моряков они честнейшие люди,</i> |
| <i>And they do take great pains,</i> | <i>Они перенесли большие страдания,</i> |
| <i>But Land-men and ruffling lads</i> | <i>Но судовладельцы и лохматые</i> |
| <i>Do rob them of their gains.</i> | <i>молодцы</i> |
| | <i>Грабят их прибыль.</i> |

Как ясно следует из приведенных песен, пираты оправдывали разбой робингудовским мотивом, – «грабь награбленное». При этом образ мстительного человека чести наделялся доблестью и полным презрением к смерти.

Когда приватир Ричард Гренвиль после своего безрассудного единоличного нападения на испанскую эскадру умирал от пули в каюте вражеского флагмана, многие испанские офицеры, согласно свидетельству голландского морехода ван Линсхотена (John Huighen van Linschoten), подходили к нему и восхищались его храбростью. Линсхотен утверждает, что последние слова этого морского разбойника были таковы: «... сражался за свою страну, королеву, религию и честь (выделено мной – А. П.), вот почему моя душа в большой радости покидает это тело, ведь позади всегда будет слава отважного и верного солдата». Слова голландца

дополняет фраза англичанина, «...предпочел смерть своему бесчестию» (choose to die, then to dishonour himselfe)[1, p. 75; 2, p. 57].

Благородно и церемониально показана сдача одного из генералов Великой Армады, Вальдеса, Дрейку средневековым историком Эмануэлем ван Митераном (Emanuel van Meteran). Вальдес со своими людьми в пинасе подплыл к галеону Дрейка, прославляя имя своего победителя, взшел на корабль и смиренно поцеловал руку капера, затем сказал, что «...они решили умереть в битве и лишь по недоброй удаче пали перед сильным Дрейком, который, как они знают, по настоящему куртуазен (curteous) и благороден и который, как они слышали из донесений, благосклонен к побежденным пленникам». В ответ Дрейк обнял Вальдеса и «очень почетно принял», усадив за свой личный стол. Далее ван Митеран делает вывод «...у его (Дрейка) врагов была причина восхищаться и любить его за великую отвагу и преуспевающие деяния или же бояться его за неповторимую удачу и мудрость. Так что каждому была видна его великая честь».

Но как бы нам не хотелось видеть в пиратстве расцвет ренессансного пост-рыцарства с оторванными от реальности представлениями о мире, уже в «руководстве к взятию приза» Джона Смита мы замечаем рациональное зерно, – благородный поступок в помощь врагу в случае Смита ситуативен и нужен лишь для того, чтобы не сгорели два враждующих судна. Согласно тексту Митерана, Дрейк обнял Вальдеса и усадил за свой стол с одним только намерением – получить от пленника нужные сведения об испанском флоте [13, p 87; 11, p. 41-48]. Практицизм и галантность, таким образом, тактично дополняли друг друга и, по видимому, также способствовали росту авторитета пирата в глазах современников.

Желание выглядеть благородно дополнялось намерением сохранять репутацию человека, который не лжет. Ложь, как и жадность, во времена Великих географических открытий вызывала негативную реакцию и бросала тень на «доброе имя» человека. В связи с этим, интересен приведенный Альфредом Мэррином морской обычай XVI в., по которому человек, солгавший своим сотоварищам на корабле, должен был в качестве наказания, как «лгун», выполнять грязную и кропотливую повинность по мытью палубы. При выполнении такой работы очень важно было не допустить высыхания досок, так как разбухшее дерево, теряя влагу при высыхании, уменьшалось в объеме и начинало пропускать воду в трюм. По этой причине пойманный на вранье несчастный вынужден был постоянно смачивать водой греющуюся на солнце палубу, проклиная судьбу и себя [8, p. 20].

Впрочем, люди позднего Средневековья часто склонны были различать ложь и хитрость к врагу. В XVII в. предводитель флибустьеров с Тортуги, монсеньер д'Ожерон, попав в плен к испанцам, прикинулся дурачком и таким образом избежал заключения. Эксквемелин, который описал эту историю, восхищается находчивостью пирата, называя его

умнейшим человеком. Ретроспективно вполне возможно допустить, что также к обману относились и в XVI в. Шевалье де Гург, который согласно хвалившему его Рене Лодоньеру, хитростью завладел испанским фортом Сан-Матео, во Флориде, когда еще на подходе к берегу начал давать приветственные залпы врагу, принявшему пиратский корабль за свой. Известна история о том, как Хоукинс при помощи обмана выманил у испанцев сведения о готовящемся заговоре против королевы Англии [26, с. 215; 7, р. 355; 19, с. 159].

Такова в отдельных набросках культурная картина нравов «элитных пиратов» эпохи Возрождения. Едва ли можно говорить о том, что менталитет мореходов в XVI в. не вписывался в нарисованную нами схему. Если пират занимал достойную позицию, то он, безусловно, мог не опасаться за свою репутацию, более того, в его честь, как это было, например, в Англии с «морскими псами», могли слагать песни и памфлеты, перед ним открывались двери многих домов. Несмотря на то, что официально государство отрекалось от сотрудничества с пиратами, некоторые из них (Дрейк, Хоукинс, Ренеджер и др.) чувствовали себя вполне комфортно в обществе своих соотечественников, пользуясь почетом и уважением. Исходя из того, что честь сообщали деяния сложные и опасные, мореходство вполне вписывалось в разряд полезных для имиджа занятий.

Анализ нарративных источников того времени дает нам право полагать, что в век Ренессанса в моральном оправдании пиратства сказывалось влияние переживающего трансформации рыцарского этоса. Доблесть, любознательность, религиозность, служение пирата суверену и народу, честность, великодушие, мстительность, справедливость, находчивость, – все эти нормы оказали непосредственное влияние на превращение подлого пиратства в высокую авантюру в глазах современников. Многие из перечисленных качеств лежали в основе рыцарского образа, представленного в романах и жете. Следовательно, ментально авантюрное рыцарство и элитное пиратство в действительности не являлись абсолютно несовместимыми вещами, хотя, надо отметить, сказывалось и влияние формирующегося национального самосознания, о чем говорит звучание в источниках идеи о коллективной чести и государственном благе.

Литература

1. A Large Testimony of Iohn Huighen van Linschoten Hollander, Concerning the Worthy Exploits Atchieved by the Right Honourable the Earl of Cumberland, by Sir Martin Frobisher, Sir Richard Greenville, and Divers Other English Captaines, About the Isles of the Azores, and Upon the Coasts of Spaine and Portugall, in the Years 1589, 1590, 1591, & c. Recorded in His Excellent Discourse of Voiages to East and West Indies, cap. 96. 97. and 99. // The Principal Navigations, Voyages, Traffiques, and Discoveries of the English Nation. England's Naval Exploits

- Against Spain. Collected by Richard Hakluyt / Ed. by E. Goldsmid. – Edinburgh, 1884. Vol. 7 – P. 66-78.
2. A Report of the Trueth of the Fight About the Isles of Azores, the Last of August 1591, Betwixt the Reuenge one of Her Maiesties Shippes, and an Armada of the King of Spaine; Penned by the Honourable Sir Walter Raleigh Knight.// The Principal Navigations, Voyages, Traffiques, and Discoveries of the English Nation. England's Naval Exploits Against Spain. Collected by Richard Hakluyt / Ed. by E. Goldsmid. – Edinburgh, 1884. – Vol. 7 – P. 55-62.
 3. A True Relation of the Lives and Deaths of Two Moft Famous Englifh Pyrats, Purfer, and Clinton Who Lived in the Reigne of Queene Elizabeth. – London: Io. Okes, 1639. – Part 1. – 48 p.
 4. Biggs Walter. Drake's Armada. – New York: P. F. Collier & Son Company, 1910. – 80 p.
 5. Drake F. To the Queen's Most Excellent Majesty, My Most Dread Sovereign // Sir Francis Drake Revived / Ed. by Philip Nichols. – New York: Collier & Son Company, 1910. – P. 4.
 6. Dutertre Jean-Baptiste Histoire générale des Antilles de l'Amérique habitées par les Français. – Fort-de-France, 1973. – 145 p.
 7. Laudonniere Rene Goulaine de History of the First Attempt of the French (the Huguenots) to Colonize the Newly Discovered Country of Florida Trans. by Richard Hakluyt (Document No. AJ – 141) // American Journeys Collection. – Wisconsin: Wisconsin history (Wisconsin Historical Society), 2003. – P. 164-362.
 8. Marrin Albert The Sea King sir Francis Drake and His Times. – New York, 1995. – 168 p.
 9. Motley John Lothrop. The Rise of the Dutch Republic (1566). – L., 1855. – Vol. 2. – 304 p.
 10. Sidney P. The Complete Works / Ed. by A.Feuillarat. Cambridge, 1926, Vol. IV.; Sidney P. The complete works / Ed. by A.Feuillarat. Cambridge, 1912, Vol. I // Цит. по: Андреев М.Л. Рыцарский роман в эпоху возрождения. – М., 1993. – С. 219.
 11. Smith capt. John Directions for the Taking of a Prize \\\ William Wood Elizabethan sea-dogs. A chronicle of Drake and his companions. Yale: Yale University Press, 1918. P. 41-48.
 12. Spenser E. The Faerie Queen. L., 1893. // Цит. по: Андреев М.Л. Рыцарский роман в эпоху возрождения. – М., 1993. – С. 225, 234.
 13. The Miraculous Victory Atchieved by the English Fleete, under the Discreet and Happy Conduct of the Right Honourable, Right Prudent, and Valiant Lord, the L. Charles Howard, L. High Admirall of England, &c. Vpon the Spanish Huge Armada Sent in the Yeere 1588. for the Invasion of England, Together with the Wofull and Miserable Success of the Said Armada Afterward, upon the Coasts of Norway, of the Scottish Westerne Isles, of Ireland, Spain, France, and of England, &c. Recorded in Latine by Emanuel van Meteran, in the 15. Booke of His History of the Low Countreys. // The Principal Navigations, Voyages, Traffiques, and Discoveries of the English Nation. England's Naval Exploits Against Spain. Collected by Richard Hakluyt / Ed. by E. Goldsmid. – Edinburgh, 1884. – Vol. 7 – P. 87.
 14. Van Varen en Vechten Verzen van Tijdgenooten op Onze Zeehelden en Zeeslagen, lof- en Schimpdichten, Matrozenliederen / Verzameld door D.F. Scheurleer. – s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1914. – Boek. 1 – 118 p.
 15. Wood William. Elizabethan sea-dogs. A chronicle of Drake and his companions. – Yale: Yale University Press, 1918. – 200 p.

16. Андреев М.Л. Рыцарский роман в эпоху возрождения. – М., 1993.
17. Гроций Гуго. О праве войны и мира / Пер. А. Л. Сакетти. – М., 1994.
18. Заборов М. А. История Крестовых походов. – М., 1977.
19. Малаховский К.В. Кругосветный бег золотой лани. – М., 1980.
20. Малаховский К.В. Пять капитанов. – М., 1986.
21. Мэлори Т. Смерть Артура. – М., 1974.
22. Оссовская М. Рыцарь и буржуа. – М., 1987.
23. Рэли У. Открытие обширной богатой и прекрасной Гвианской империи / Пер. А.Д. Дридзо. – М., 1963.
24. Штенцель А. История войн на море. – М., 2002. – Т. 1.
25. Штокмар В.В. Очерки по истории Англии XVI века. – Л., 1957.
26. Эксквемелин А.О. Пираты Америки / Пер. В. Аронова – М., 1968.
27. Яброва М.М. Очерки истории колониальной экспансии Англии в эпоху первоначального накопления. – Саратов., 1966.

Магия и демократизация заупокойного культа Древнего Египта (2130 – 1991 гг. до н. э.)

Пяничук Ольга

Пяничук Ольга Магія та процес демократизації заупокійного культу Стародавнього Єгипту. Стаття присвячена вивченню розвитку магії та обрядової практики у заупокійному культі стародавніх єгиптян під впливом поширення культу Осіріса. Також висвітлюється питання впливу магії на світогляд єгиптян, зміни у поховальному культі та ідеологічні уявлення, у тому числі сприйняття терміну «гріх».

Pyanichuck Olga The Magic and Process of Democratization of a Doleful Cult of Ancient Egypt. The paper is devoted to studying evolution development of the magic and the ritual practice in doleful beliefs of Ancient Egyptians by distribution of the cult Osiris. The article presents the problems influence of the magic on outlook of Egyptians, changes in a funeral cult and ideological concepts, as well as the including recognition and understanding of the term "sin".

Среди прочих древних цивилизаций, египетская культура всегда выделялась своим особым отношением к заупокойному культу. Постулаты о блаженной вечности стали приоритетными в египетских верованиях в период становления и развития Среднего царства. Социально-политические преобразования в стране кардинальным образом отразились на всех исторических аспектах Древнего Египта, но главные изменения

коснулись заупокойного культа, тесно связанного с магией. Поэтому вопрос демократизации заупокойного культа является актуальным в египтологических исследованиях. Изменения в заупокойном культе отразились в системе магических ритуалов и в степени распространения магии на все слои населения, что повлекло за собой изменение идеологии древних египтян.

В отечественной историографии вышеуказанный период рассматривался, в основном, в рамках социально-политической истории Египта. Безусловно, специфическое отношение египтян к смерти всегда находилось в поле зрения исследователей, однако вопрос о роли и значении магии в процессе демократизации заупокойного культа остается открытым. Например, М. А. Коростовцев считает, что демократизация культа не внесла ничего нового в воззрения египтян на загробную жизнь [6, с. 216]. Р. И. Рубинштейн, напротив, подчеркивает особое отношение египтян к смерти и тесную связь культа Осириса с обожествлением фараона и формированием царского погребального ритуала [11, с. 84]. В западной историографии вопросы магии освещались значительно шире. В частности Г. Кеес [5], анализирует идеологические изменения в магических заупокойных текстах в связи с распространением культа Осириса, по «Текстам саркофагов», одному из главных источников Среднего царства. Г. Кеес отмечает тенденцию развития религиозно-магического мышления древних египтян под влиянием культа Осириса, которое сохранялось на протяжении всей последующей истории Древнего Египта. Однако в этих работах не рассматриваются изменения в ритуалах и церемониях. Поэтому, в данной работе, мы попытаемся осветить развитие магии и ритуальной практики в свете демократизации заупокойных верований Древнего Египта, и определить на сколько важна была магия для достижения загробных благ в верованиях древних египтян.

Эпоха великих пирамид и блеска фараонов закончилась разорением страны и межномовыми конфликтами. Отсутствие стабильности в стране привело к изменениям в идеологии древних египтян. Особое значение в заупокойных верованиях приобрел культ Осириса, догматические положения которого устанавливаются к Среднему царству. Следует отметить, что уже в «Текстах пирамид» осирические идеи выходят на первый план, а сам Осирис противопоставляется другим богам, в частности Ра [19, § 251]. Постепенно стержнем заупокойных верований становится отождествление каждого умершего, независимо от его социального происхождения, с Оирисом. Особенно важно это было для простых египтян, которые теперь представляли загробную жизнь, как минимум, улучшенный вариант земной. Всеохватывающий культ Осириса, соответственно, способствовал распространению ритуально-магической практики. Если раньше это была привилегия только фараонов, то теперь магия была гарантом счастливой загробной жизни для всех, кто мог заплатить за услуги жрецов. Можно сказать, что период

Среднего царства является апогеем магической культуры Древнего Египта.

По мере развития религиозной мысли, менялся заупокойный культ, совершенствовался процесс мумификации и идеологическая окраска производившихся ритуалов. В период Среднего царства магические ритуалы усложняются. Для достижения вечной жизни было необходимо тело, которое понималось какместилище Ба – аспекта души, олицетворяющий совесть и индивидуальность каждого человека, поэтому сохранность тела после смерти становится главным предметом беспокойства египтянина любого социального уровня. Следовало соблюсти все похоронные ритуалы, которые некогда совершили Исида, Нефтида и Анубис над телом мертвого Осириса [10, с. 77; 13, р. 187; 16, р. 151]. По свидетельству Геродота, это таинство стало доступным не только царской семье. Появились различные способы мумификации, в зависимости от материальных возможностей клиентов [3, II. 86-89; 10, с. 76]. Ценообразование похоронных услуг зависело от затраченного времени, то есть скрупулезности исполнения заупокойных ритуалов, и тех или иных используемых материалов, в частности благовоний [3, II. 86-89]. Усопших, чьи родственники не могли заплатить за услуги жрецов, по-прежнему хоронили в песке, завернув в циновку, без всяких заупокойных церемоний [5, с. 395]. Это продолжалось и в более поздней истории Египта, что и подтверждает один из популярных текстов птолемеевской эпохи «Сказания о Сатни-Хемуасе»: «...и увидел похороны бедняка. Его несли из Мемфиса в город мертвых, завернув в простую циновку, и никто его не провожал» [14, р. 45].

В правление XI династии появляется обычай бальзамировать внутренние органы [1, с. 86; 6, с. 205]. Их вынимали из тела перед мумификацией, пропитывали специальными вяжущими веществами или высушивали в натроне, пеленали и помещали в четыре священных сосуда – каноны. Каждый сосуд представлял собой одного из четырех детей Гора: Имсет имел голову человека, защищал желудок и толстую кишку; Хапи имел голову обезьяны, защищал тонкий кишечник; Туамутеф имел голову шакала, защищал легкие и сердце; Кебсенуф имел голову сокола, защищал печень и желчный пузырь [1, с. 85; 15, р. 6-7, 36]. Они являлись стражами всех бальзамируемых умерших [8, с. 119], поэтому, произнося над канопами магические заклинания, в частности, формулы 151А главы «Книги Мертвых», покойный, магическим путем стремился обеспечить себе покровительство и защиту этих богов.

Расширяется и спектр применения магии. В Древнем царстве очень осторожно, со страхом относились к изображению умерших. Если в период с III-V династии они вообще отсутствовали в склепах [2, с. 98], то во времена Среднего царства магические рисунки, фигурки и надписи широко использовались. Египтяне полагали, что магическими формулами можно оживить любую фигурку человека или животного и заставить ее действовать на благо человека или во вред ему. Кроме того,

египтяне безоговорочно верили в силу изображений богов, божественных существ и предметов, над которыми были произнесены «слова власти». На стенах древних гробниц часто изображались сцены из жизни умершего, где он приносит жертвы богам, совершает религиозные обряды, управляет своим имением или ведет хозяйство. Каждый египтянин верил, что рисунки отражают ту жизнь, которую он будет вести в потустороннем мире, а слова заклинаний обратят картинки в действительность.

Демократизация заупокойных верований открывала перспективы лучшей загробной участи для трудового населения Египта. В загробном мире египтяне не желали снова тяжело работать, поэтому всю тяжесть повинностей они переложили на магические фигурки, которые именовались «ушебти», т.е. ответчик [6, с. 218; 16, р. 98]. Такие фигурки найдены в захоронениях в большом количестве со времен Среднего царства [5, с. 431; 6, с. 218; 18, р.170]. В погребальной камере усопшего производили обряд оживления ушебти – над ними произносили магические заклинания известные нам по «Текстам саркофагов»: «Заклинание, чтобы заставить ушебти работать для его хозяина в царстве мертвых. Смотрите на него, вы, боги, духи и умершие, пребывающие на небе и на земле...О, ушебти, сделанные для N, если призовут N для работы или неприятных обязанностей, возложенных на него... «Вот мы» – скажете вы» [20, spell 472]. Позже эти мотивы вошли в 6 и 151 главы «Книги мертвых»: «Приветствую тебя, фигурка ушебти, если я буду осуждена или на мою долю выпадет какая-либо работа в загробном царстве – внемли, да не воспротивишься ты этому – будь то сев, наполнение каналов водой или перенесение западных песков на восток, то явись передо мной тотчас, как только я позову тебя» [4, с. 638]. Фигурка отвечала: «Истинно говорю тебе, что здесь я (и сделаю все), что ты мне прикажешь» [4, с. 349]. Эти слова также писались на фигурках иероглифами, а в дальнейшем, каждую из них снабжали веревочной корзиной, плугом, которые использовались египтянами при сборе урожая и других работах. Ушебти были широко распространены в Египте вплоть до Римского периода [1, с. 74].

Однако демократизация заупокойного культа принесла и свои трудности. Изменились морально-этические нормы египтян – появилось понятие «греха», и соблюдению морально-этических норм стало уделяться повышенное внимание. Безусловно, и ранее существовали законы и правила поведения. Однако от их соблюдения не зависела будущность в загробном мире, тем более, что ранее рядовые египтяне не могли и мечтать о чем-то лучшем в ином мире, чем повторение их земной участи, не говоря уже о причислении их к богам. Поэтому, если египтянин не мог оплатить всех ритуалов, благочестивая жизнь была единственным зарокос посмертной награды. «Подумай о вечности, которая тебя ожидает. И если желаешь жить долго, следуй пословице: «Дыхание жизни – в справедливости!»» – говорится в одном из

популярных и назидательных текстов Среднего царства – «Красноречивый крестьянин» [7, с. 85]. Не менее показательным является другой египетский текст – «Сказания о Сатни-Хемуасе», где подчеркивается добродетельная жизнь как неперемное условие достижения загробных благ [14, р. 45-49]. Тем не менее, люди богатые и знатные больше доверяли магии. Недаром, в 471 изречении «Текстов саркофагов» говорится, что умерший на небесах находится рядом со святыми и получил свою силу благодаря магии [20, spell 471]. Саркофаги Среднего царства насыщены изречениями, иллюстрирующими добродетель почивших, перечисляющими их заслуги и жертвы. Например, в 307 изречении «Текстов саркофагов» говорится: «...грех я ненавижу и не вижу его, я единственный, кто творит правду, и этим я живу каждый день» [20, spell 307]. Однако эти тексты писались не для людей, а для богов. Таким способом умерший надеялся убедить их в своей праведности. Египтяне придавали особое магическое значение слову, а если его многократно повторить, то магическая сила написанного возрастала пропорционально. Как известно, судьба умерших решалась на суде Осириса путем взвешивания сердца покойного относительно пера Маат. Если сердце оказывалось тяжелее пера, покойного ждала вторая смерть – его съедало чудовище Амнат [13, р. 169]. И проблема состояла в том, что сердце могло само говорить и выдать «забытые» грехи своего хозяина. К концу Среднего царства, во время мумификации, настоящее сердце заменяли на амулет-сердце, на котором писались заклинания «Книги мертвых», в большинстве случаев – 30А и 30Б главы. Эти «слова власти» предназначались для того, чтобы сердце молчало и не свидетельствовало против умершего [4, с. 414; 5, с. 430; 6, с. 194]. С укреплением культа Осириса и развитием идеи посмертного воздаяния, возрастает и значение сердца для загробной жизни, что влечет за собой и усложнение ритуально-магической практики. Поэтому в период Среднего царства сохранность и защита сердца приобретают особое значение и становятся одними из важнейших магических элементов похоронных церемоний [9, с. 31]. В собрании Государственного музея изобразительных искусств им. А. С. Пушкина находится большая коллекция амулетов сердца в виде скарабеев, датируемая Средним царством. Они изготовлены из зеленого шифера, базальта, диорита, покрыты голубой и зеленой глазурью [12, с. 169-178]. Эта традиция была актуальной в дальнейшей магической практике, о чем свидетельствует коллекция скарабеев с начертанной 30-й главой «Книги мертвых» в каталоге Ф. Питри [17, р.90].

Знаменитая 125-я «оправдательная» глава «Книги мертвых» дает нам представление о том, что египтяне считали «грехом» по отношению к семье и обществу: «Я не обижал членов семьи своей [4, с. 544]; Я не покушался на собственность обиженных и угнетенных. Я не совершал неугодное богам [4, с. 544]. Я никому не причинял боли. Я не отказывал в хлебе голодному» [4, с. 544]. Осуждались также злоупотребления

чиновников: «Я не обращался жестоко со своими слугами. Я (не думал) чтобы заставить своих работников трудиться сверх всякой меры. Я не обвешивал покупателей. Я не пользовался обманом» [4, с. 549]. В качестве греха выступали прелюбодеяние, ложь, излишняя скорбь, преступления против фараона и богов, ритуальная нечистота, гомосексуализм [4, с. 550]. Всего насчитывалось 42 греха, что соответствовало 42 богам, присутствующим на суде Осириса, которые представляли 42 египетских нома. Произнося оправдательную речь, покойный клялся, что не совершал ни одного из перечисленных грехов, говорил: «Я чист. Я чист. Я чист» [4, с. 545], таким образом, магическим путем убеждая богов в своей праведности. Как видим, для обеспечения вечной жизни после смерти, вне зависимости от того, заслуживал покойный ее или нет, египтяне предпочитали использовать магию, тем более что с демократизацией заупокойного культа она стала доступна для более широких слоев населения.

Следовательно, можно утверждать, что процесс демократизации заупокойного культа кардинальным образом повлиял на заупокойные верования древних египтян. Поэтому утверждение М. А. Коростовцева относительно того, что демократизация культа не внесла ничего нового в воззрения египтян на загробную жизнь [6, с. 216], вызывает сомнения. Происходящие изменения отразились на всех аспектах, не только загробной, но и земной жизни египтян, а точкой опоры в этом процессе являлась магия. В отличие от Древнего царства, в период Среднего значительно расширился спектр действия и качество магической практики, которая позволяла более широким слоям населения Египта приобщиться ко благам загробной жизни. Это соответственно отразилось на поведении и мировоззрении древних египтян, поскольку новый спасительный культ Осириса принес и свои сложности – ответственность за поступки перед людьми и богом. И здесь на помощь опять приходила магия. На наш взгляд, культ Осириса получил такое широкое распространение потому, что, с одной стороны – уравнивал всех в правах на счастливую загробную жизнь и регламентировал поведение в земной. А с другой стороны – позволял находить «лазейку» в законе; давал, опять-таки каждому – второй шанс и возможность удовлетворить свои желания посредством магии. Поэтому, произведя все необходимые ритуалы и вооружившись магическими заклинаниями, каждый египтянин был уверен, что благополучно преодолет все опасности путешествия по Дуату, Тот запишет его имя в книгу вечности, и пусть, хотя бы в загробном мире, он станет царем.

Литература

1. Бадж У. Магия Древнего Египта/Пер. Т.Е.Любовской. – М., 2004.
2. Большаков А. О. Из истории египетской идеологии Старого царства // ВДИ. – 1982. – № 2.

3. Геродот. История/Пер. Г. А. Стратановского – Л., 1972.
4. Египетская Книга Мертвых /Пер. У. Бадж – М., 2005.
5. Кеес Г. Заупокойные верования древних египтян. От истоков и до исхода Среднего царства /Пер. И. А. Богданова. – СПб., 2005.
6. Коростовцев М. А. Религия Древнего Египта. – М., 1976.
7. Красноречивый крестьянин // Древний Египет. Сказания. Притчи/Пер. И. С. Кацнельсона, Ф. Л. Мендельсона. – М., 2000.
8. Мюллер М. Египетская мифология. – М., 2005.
9. Пяничук О. А. Магическое значение сердца в заупокойных верованиях древних египтян эпохи Среднего царства (XXII – XVIII вв. до н.э.)// Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. – Х., 2007. – Вип. 10.
10. Рак И. Легенды и мифы Древнего Египта. – СПб., 1999.
11. Рубинштейн Р. И. Книга мертвых и отношение древних египтян к смерти // Ж. Ф. Шампольон и дешифровка египетских иероглифов. – М., 1979.
12. Ходжаш С. И. Амулеты из собрания Государственного музея изобразительных искусств им. А. С. Пушкина // ВДИ. – 1953. – № 3.
13. Budge W. Egyptian ideas of the future life. – L., 1900.
14. Griffith F. Stories of the High-Priest of Memphis. – Oxford, 1900.
15. Nash W. L. The tomb of Ancient Egypt. – California, 1909.
16. Pinch G. Magic in Ancient Egypt. – L., 2006.
17. Petrie F. Amulets. The Egyptian Collection in University College. – L., 1914.
18. Shaw I. The Oxford history of Ancient Egypt. – Oxford, 2003.
19. The Pyramid texts/Transl. by S. A. B. Mercer. – N. Y.; L., 1952.
20. The Ancient Egyptian Coffin Texts/R. O. Faulkner. – Warminster, 1973. – Vol. I; Warminster, 1977. – Vol. II; Warminster, 1978. – Vol. III.

Приложение

Амулеты сердца. Из коллекции скарабеев с начертанной 30-й главой «Книги мертвых» в каталоге Ф. Питри.



Рис. А. Скарабеи с начертанной 30-й главой «Книги мертвых» (аверс и реверс)



а

б

Рис. Б. Скарабеи с начертанной 30-й главой «Книги мертвых» (аверс и реверс)

О терминологии и профессиональной специализации в области торговли домашним скотом в Византии IV-IX вв.

Сорочан Екатерина

Сорочан Катерина Про термінологію та професійну спеціалізацію в сфері торгівлі домашньою худобою в Візантії IV-IX ст. Домашня худоба широко використовувалася в господарстві ромеїв, тому розведення й торгівля нею займали вагоме місце в економіці Візантії IV-IX ст. В статті удалося встановити, що термінологічно серед такого роду домашніх тварин розуміються воли, бики, корови – *bous, boas, boos*, свині – *choiros*, поросля – *choiradelphakes*, більш дорогі свиноматки – *choiras*, вівці – *probateios, probatou, probaton*, ягня – *arnos, aren*, барани – *krrios* та кози – *aix* (козел – *tragos*). Сама ж спеціалізація в торгівлі забійною худобою була основана на торгівлі м'ясом та м'ясомолочними виробами. Особливого поділу в торгівлі тваринами не спостерігалось. Виокремлювалися макеларії – торгівці будь-яким м'ясом, окрім свинини; проватемпори – постачальники до міста забійної худоби та торгівці нею (в тому числі й свинями); хіремпори – ті, хто продавав виключно свиней та свинину, тобто останній термін відносився тільки до тих, хто заколював свиней та продавав їх м'ясо, користуючись вагами. Існувала також певна спеціалізація в сфері готових м'ясних продуктів: ковбасник, торгівець ковбасами, тарихопратісса –

торговка в'яленими та копченими м'ясними продуктами. Усі ці спеціальності були орієнтовані на торгівлю забійною худобою (в тому чи іншому вигляді) та постачання ромеїв одним з основних продуктів харчування – м'ясом.

Sorochan Katherina About a terminology and professional specialization in the sphere of home cattle trade in Byzantium in IV-IX centuries. The home cattle was widely used in economy of romaios, therefore its cultivation and trade took a powerful place in economy of Byzantium IV-IX centuries. Terminologically among such of a home animals are meant ox, bulls, cows – bous, boas, boos, pigs – choiros, sucking-pigs – choiradelphakes, more expensive brood-sows – choiras, sheep – probateios, probatou, probaton, lambs – arnos, aren, rams – krios and she-goats – aix (billy-goats – tragos). Itself the specialization in trade of slaughtering cattle was based on trade in meat and meat items. The special sharing in trade of animals was not observed. There were distinguished three main specialities: makellares, probatemporoi and choiremporoi. Also there was defined specialization in the field of ready meat products: maker of sausages, seller of sausages, tarichopratisa – market-woman of jerked and smoked meat products. All these specialities were oriented to trade slaughtering cattle (in that or other sort), and therefore supply romaios by one of main food products – meat.

Домашний скот (ktene, ktenos) составлял одну из групп предметов ромейской торговли. К сожалению, не всегда представляется возможным установить, в каких случаях он продавался как убойный, а в каких – как рабочий. Однако, сам факт обширного разведения крупного, мелкого рогатого скота и свиней, а также оживленная торговля ими и в период поздней античности, и в раннее средневековье говорит о частом использовании в хозяйстве как продуктов, получаемых от этих домашних животных, так и их самих. Скот являлся не только источником мясо-молочных продуктов, дающих людям необходимый белок и кальций, но и составлял основу для определенной сферы кожевенного производства.

В связи с этим представляется необходимым выяснение терминологического обозначения различных видов домашнего скота как предмета разведения и торговли, определение связанных с этим профессиональных занятий, их характера и степени специализации. Это позволяет выяснить в полном объеме терминологию ромейской рыночной продукции в области торговли скотом IV-IX вв. и связанной с ней профессиональной специализации, выделить главные, ведущие группы предметов торговли, доминировавшие в ромейском аграрном, промышленном производстве и обмене, отвергнуть представление об ухудшении качества питания ромеев в силу преобладания овощей и зелени в ассортименте пищевых продуктов; выяснить организацию

разделения труда в торговле убойным скотом и в мясницком деле; установить, что подавляющее большинство специальностей, связанных с продуктовым и сырьевым рынками, носило не торговый, а ремесленный характер. Такого рода проблемы, при всей их важности, до сих пор не были предметом специального исследования византинистов и, следовательно, отличаются особой научной новизной.

Начнем с того, что определить, какие виды скота подразумевают те или иные термины византийских письменных источников IV-IX вв. бывает порой достаточно сложно. Так, вол, корова, бык обозначались, по сути дела, одним словом – *bous, boas, boos* [5, гл.23-30, 36-39, 41-43, 45, 48, 50, 51, 85; 9, с. 38].

Никита Давид Пафлагон упоминал в Житии патриарха Игнатия (847-858, 867-877) о быках или волах, которых пригоняли “извне” в Константинополь на продажу [37, col. 569, sec. 35]. В VIII-IX вв. скот из Нижнего Подунавья поступал не только в столицу, но и в другие провинциальные города Империи ромеев, в Фессалонику, Адрианополь, Месемврию [11, с. 31-34; 17, с. 167-168; 42, s. 49-75]. В письменных источниках иногда фигурирует слово *thremmata, thremma* [3, XV. 1-5; 35, col. 312], под которым А. Штёкле, анализируя соответствующий раздел Дигест, вошедший в Василики, понимал любой крупный, мелкий рогатый скот, овец, но исключал свиней [22, XIX. 10. 34; 24, XXI. 1. 38; 45, s. 42]. Следовало бы добавить, что это был именно убойный скот, поскольку стадо, в том числе и овец, обозначалось другими словами – *agele, poimnion, poimne, omilos* [8]. Однако, надо также учесть, что чаще всего под термином *thremma* понимались овцы из загона (мандры) [5, с. 320].

Наибольшее количество документов VII-VIII вв., упоминавших о продаже овец, позволяет поддержать вывод И. Ирмшера о том, что это животное, дававшее и шерсть, и мясо, было наиболее ходовым товаром и, следовательно, его разведение, в том числе с целью продажи, занимало одно из первых мест в домашнем хозяйстве [29, s. 26]. Обычным названием овец было слово *probateios, probatou, probaton* [8, с. 275; 9, с. 38; 40, p. 156. 8; 48, p. 120. 11] в отличие от *krios* – баран, *agnos, agen* – ягненок, причем все они встречаются в значении рыночных объектов купли-продажи [3, XV. 5; 7, с. 281; 8, с. 347]. Столь же универсальным по использованию, но еще более неприхотливыми были коза (*aix*) или козел (*tragos*), чья шерсть, наряду с мясом и молоком, находили широкое применение [8, с. 250; 32, p. 33].

Завершить этот перечень, в котором не было второстепенных для ромеев домашних животных, могла бы свинья, высоко ценящаяся с точки зрения византийских гурманов. Египетские папирусы VII в. сообщают о продаже свиней (*choiros*), молодых подсвинков (*choiradelphakes*), более дорогих свиноматок (*choiras*) [29, s. 26]. Это была целая отрасль животноводства, стабильно поставлявшая свою продукцию [3, XV. 1, 6, XVI. 2, 5; 5, гл. 49, 52, 54].

Мясо-молочные продукты являлись основной пищей обитателей предгорий и гор, как это было в соответствующих районах византийской южнобережной Таврики, всегда мало пригодной для плужного земледелия. Здесь в VIII-IX вв. начали активно осваивать нагорные пастбища, и вновь стало преобладать отгонное скотоводство, ставшее местами ведущей отраслью сельского хозяйства [6, с. 17-18]. По расчетам И. А. Баранова, применившего к археологическим источникам метод палеоэкономического моделирования и квантитативные исследования, крымские города получали сотни тонн излишков мяса, поступавшего с земельных поселений Таврики, вероятнее всего, на византийские рынки [1, с. 16-17].

Г. Д. Белов, много лет проводивший широкомасштабные раскопки в Северном районе Херсонеса, замечал, что ни в одном из слоев не встречалось так много костей коров, овец, коз и свиней, как в раннесредневековом слое [2, с. 282], что позволяет предполагать важную роль убойного скота в хозяйстве, а значит, и в торговле продовольственными товарами. К концу IX в., уже после образования на крымских землях фемы, здесь стала наблюдаться еще более заметная переориентация хозяйства на производство продуктов отгонно-пастбищного скотоводства. Оно было более удобным и надежным в условиях нестабильной обстановки. В определенной мере развитие скотоводства стимулировалось контактами с кочевниками. Эти продукты наравне со шкурами и воском, скупаемые у кочевников, через торговцев византийской Таврики, перепродавали затем в Константинополе и других южночерноморских портах. В обмен получали хлеб, вино и прочие “произведения” (*gennemata*), причем в сложившейся к этому времени обстановке сами жители крымских портов-эмпориев были жизненно заинтересованы в поддержании такой посреднической торговли, выгодной и для них, и для Империи [9, с. 274; 14, с. 1096-1082, 1217, 1219, 1503-1505, 1529-1534].

Мясо (*kreas*, *thyma*) в небольших количествах могли себе позволить ежедневно есть даже сравнительно небогатые византийцы, разумеется, не в пост, тогда как клирики, особенно монахи, потребляли его лишь по большим праздникам [7, с. 103; 39, р. 41; 20, col. 164; 21, col. 380; 25, р. 447]. Случавшиеся перебои с кормами, например, вследствие налета саранчи, уничтожавшей траву, вызывали массовый забой скота и тогда рынок переполнялся резко дешевевшим товаром [30, р. 39]. В продажу поступала говядина, но баранины, козлятины, свинины было больше, потому что мелкий скот было легче разводить и содержать [10, с. 578; 18, с. 150; 33, р. 32-33]. Баранину, ягнятину можно было увидеть на столах и крестьян-георгов, и горожан-политов [3, XV. 1-5; 12, с. 106], где с ней соперничала только свинина (*choireia krea*) [3, XVI. 5]. В кругу мясных товаров числились солонина, которая по именованию не отличалась от свежего мяса (*kreas*) [3, XIII. 1; 31, s. 36], а также ветчина, копченые

окорока, колбасы (peucon), считавшиєся грубой пищей и потому не пользовавшиєся особым спросом [3, XIII. 1; 4, с. 76, 78; 31, s. 40:].

Григорий Назианзин, Анастасий Синаит, Павел Эгинский, Феогност упоминают о производстве мяса (sarkogenes, sarkoblastano, sarkobroteo) [44, p. 979], тогда как Псевдо-Афанасий, Василий Кесарийский, Иоанн Климак, Малала, Феодор Студит, Георгий Монах и другие источники указывают на торговлю мясом и тех, кто ею занимался – торговцев мясом, мясников (kreopoles, kreopolikos, makelarios, makellares, makelles, makellikos или просто makel, makelo) [3, XIII. 1, XV. 1-3; 16, с. 66, прим. 95; 27, p. 482-483; 28, col. 631-1210, col. 952 B; 41, col. 656 B; 46, p. 113. 11; 47, col.922], а также их специализированные эргастии – мясные лавки (macellum, makellon, kreopolion) [21, col. 373 B; 27, p. 287. 5; 35, col. 312; 38, col. 1066 D].

Гораздо сложнее разобраться с разделением труда в ромейской торговле убойным скотом и в мясницком деле. Кирилл Александрийский (V в.) упоминал в качестве особого промысла убой овец (melosphagia) [23, col. 417 D], а в ранневизантийских папирусах встречаются сведения о moschomageiros, не просто мяснике, но вероятно, торговце говядиной [19, с. 31]. Феодор Студит упоминал в одном из писем 801 г. о пастухах и об овцеводах, облагодетельствованных, наравне с прочими ремесленниками и торговцами, отменой пошлин [47, col. 922 D (Epist. I. 7)].

А. П. Рудаков, ссылаясь на Книгу епарха, писал, что макелларии продавали говядину, тогда как probatemporoí и choiremporoí торговали соответственно бараниной и свиной [13, с. 123]. Однако обращение к тексту источника заставляет думать, что к IX в. структура и организация мясной торговли не стала столь четкой, как представляется. Несомненно, были макелларии-мясники, которые закупали преимущественно убойных овец, баранов, ягнят (thremma) и торговали их мясом [3, XV. 1, 5] и “те, которые покупают, закалывают свиной и продают их” (oi tous choirous exonoumenoi kai sphattontes kai arempolountes) [3, XVI. 2]. Причем макелларии не имели права покупать свиной (choirous) и выставлять на продажу их мясо (krea) [3, XV. 1, 6].

А. Штёкле и Г. Зорас ставили знак равенства между торговцами свиньями – хирэмпорами и торговцами свиной, то есть мясниками [45, s. 43; 49, p. 195-196]. М. Я. Сюзюмов, вслед за Е. Христофилопулос, полагал, что в XVI главе Книги епарха речь идет о двух разных корпорациях – системе торговцев свиным мясом, то есть тех, кто покупал, закалывал свиной и продавал их мясо, а также о системе торговцев свиньями [3, с. 229]. Между тем в тексте источника нет даже намека на то, чтобы проватэмпоры, торговцы овцами, не могли закупать свиной и доставлять их в город на продажу. Запрет существовал только для мясников-макеллариев [3, XV. 1, 6], поскольку торговля последних свиной подрывала бы монополию системы торговцев свиной. Более того, дважды повторенное запрещение с грозным указанием на телесное наказание и ссылку, наводит на размышление о том, что на деле

макелларии не упускали случая приторговывать и свининой. Следовательно, попытки углубить специализацию были, но они не завершились успехом даже в столице. Термин же *choiremporoi* мог в равной степени относиться как к торговцам свиным мясом, так и к тем проватэмпорам, которые торговали свиньями. Надо учесть, что те, кто продавал свинину (*oi ta ueia pipraskontes*), то есть покупал, закалывал свиней и продавал их, не должны были выходить за пределы города навстречу торговцам скотом с целью перекупки свиней [3, XV. 1, 2, 5.], тогда как торговцы свиньями должны были открыто продавать животных только на рынке площади Тавра [3, XV. 3, 4; 15, с. 68-69]. Выходит, функции профессий тех и других были четко разграничены, а термин хирэмпоры применялся прежде всего к тем, кто резал свиней и продавал их мясо, пользуясь весами [3, XV. 6]. Поэтому с достаточной долей уверенности можно говорить о существовании системы проватэмпоров, специализировавшейся на доставке в город различного убойного скота, крупного и мелкого, в том числе и свиней; системы мясников (макеллариев), торговавших мясом любого скота (кроме свиней) и системы мясников-продавцов свинины (собственно хирэмпоров). Существование же особой профессиональной организации, занимавшейся закупкой и перегонном исключительно стад свиней, не находит подтверждения. Путаница проистекает главным образом из того, что в разделе о торговцах свининой торговцы скотом – проватэмпоры или “скотопромышленники”, как вольно перевел этот термин М. Я. Сюзюмов, были однажды названы торговцами свиньями – хирэмпорами и поэтому получалось, что одни хирэмпоры покупали товар у других хирэмпоров [3, XVI. 2]. Чтобы избежать этой бессмыслицы, и было высказано предположение о существовании двух разделных систем. Примечательно, что даже ранневизантийский Египет с его высокой степенью торгово-ремесленной специализации знал мясников-торговцев свининой (*choiromageiros*), но не особых свиноголовцев [19, с. 31; 34, р. 125].

Среди тех, кто был связан с торговлей убойным скотом и мясом, были и пастухи, и мелкие розничные торговцы, даже не профессионалы, как те хориты, что вели торговлю от случая к случаю, и крупные оптовики, объединенные в соответствующую корпорацию, авансировавшие заранее средства для закупки партий скота. Отношение к последним было в целом уважительное. Такого макеллария со своими основными инструментами – топором и ножом увидел некий больной в лице явившегося к нему великомученика Артемия [36, р. 35]. В *Patria Constantinopolis* упоминается, что Лев до своего вступления на престол занимался мясницким ремеслом, не помешавшим ему стать императором, хотя и с прозвищем Макела [43, р. 250].

В ранней Византии существовали профессии колбасника (*isikiarios*, *isikiomageiros*) и торговца колбасами (*isikiopoles*), а в одном из египетских папирусов упоминается тарихопратисса (*tarichoprattissa*) –

торговка вяленими или копчеными продуктами, в том числе мясом [19, с. 31]. Еще один папирус VII в. намекает на какую-то организацию искиополов [26, р. 3]. Но более поздние свидетельства такого рода отсутствуют, а продажа колбасных изделий наравне с солониной салдамариями не позволяет думать об углублении специализации и в этой сфере.

Как мы видим, вопрос о специализации в торговле домашним скотом является довольно сложным. Отдельные его области уже пытались разрабатывать различные специалисты. Однако полного комплекса разъяснения так и не было дано. На основе письменных источников, а также трудов отдельных медеевистов можно сделать следующий вывод: существовал особый промысел – убой овец (*melosphagia*), выделялась профессия мясника и торговца говядиной – *moschomageiros*, мясники, которые закупали преимущественно убойных овец, баранов, ягнят (*thremma*) и торговали их мясом [3, XV. 1, 5] назывались макеллари, для “тех, которые покупает, закалывает свиней и продает их” употреблялись термины – *oi tous choirous exonoumenoi kai sphattontes kai arempolountes* [3, XVI. 2]. Торговлей убойным скотом и мясом были также заняты пастухи, мелкие розничные торговцы и крупные оптовики, объединенные в корпорацию. В источниках ранней Византии упоминаются еще и профессии колбасника (*isikiarios*, *isikiomageiros*), торговца колбасами (*isikiopoles*), и даже тарихопратисса (*tarichopratisssa*) – торговка вяленими или копчеными продуктами, в том числе мясом.

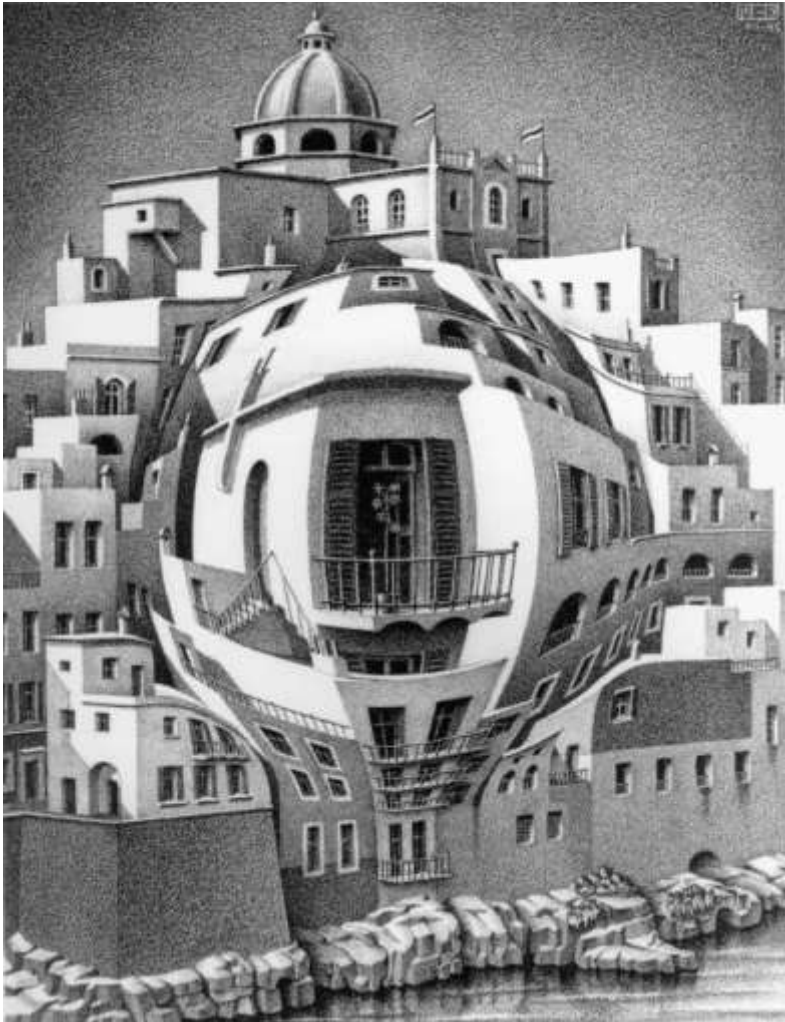
В целом же, в сфере торговли мясом, колбасными и мясными изделиями наблюдалось ослабление специализации. По сути дела, выделялось лишь три основные специальности среди торговцев убойным скотом: провагэмпоры, креокапилы – макеллари-мясники – торговцы свининой (к IX в.). Существовали также торговцы колбасами, вяленым мясом, копченостями (колбасники, торговцы колбасными изделиями, тарихопраты – до VIII в.). Все они обеспечивали ромеев мясом и мясopодуктами (говядина, баранина, ягнятина, свинина, солонина, ветчина, окорока, колбасы), широко использовавшиеся в повседневной жизни, хотя овощи и зелень все же преобладали в ассортименте пищевых продуктов.

Литература

1. Баранов И. А. Таврика в составе Хазарского каганата (середина VII-X вв.): Автореф. дисс. ... докт ист. наук / Институт археологии НАН Украины – К., 1994.
2. Белов Г. Д. Отчет о раскопках Херсонеса за 1935-36 гг. – Симферополь, 1938.
3. Византийская книга Эпарха: Вступ. ст., пер., коммент. М. Я. Сюзюмова. – М., 1962.
4. Византийские легенды / Изд. подг. С. В. Полякова. – М., 1972.

5. Византийский земельный закон: Текст, исслед., коммент. Е. Э. Липшиц, И. П. Медведьева, Е. К. Пиотровской. – Л., 1984.
6. Домбровский О. И. Средневековые поселения и “исары” Крымского южного бережья // Феодальная Таврика. – К., 1974.
7. Истрин В. М. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Текст, исследование и словарь. – Пг., 1920. – Т. 1: Текст. – XVIII, 612, 3 с.
8. Истрин В. М. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. – Л.: Изд. АН СССР, 1930. – Т. 3: Греческо-славянский и славянско-греческий словари. – Л., 348 с.
9. Константин Багрянородный. Об управлении империей: Текст, пер., коммент. / Под ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева. – М.: Наука, 1989. – 496 с.
10. Культура Византии вторая половина VII-XII вв. – М.: Наука, 1989. – 680 с.
11. Лишев Ст. Българският средновековен град. Обществено-икономически облик. – София: БАН, 1970. – 224 с.
12. Никита Амнийский. Преисполненная великого назидания повесть о житии и деяниях блаженного и праведного Филарета Милостивого // Византийские легенды / Изд. подг. С. В. Полякова. – М.: Наука, 1972. – С. 99-113.
13. Рудаков А. П. Очерки византийской культуры по данным греческой агиографии. – М., 1917. – II, 288 с.
14. Сорочан С. Б. Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.). Очерки истории и культуры. – Харьков: Майдан, 2005. – Ч.1-2. – 1648 с.
15. Сорочан С. Б. Византия IV-IX веков: этюды рынка. Структура механизмов обмена. Изд. 2-е, испр. и доп. – Харьков: Майдан, 2001. – 476 с.
16. Сюзюмов М. Я. Византийский город (середина VII – середина IX в.) // ВВ. – 1967. – Т. 27. – С. 38-70.
17. Тодорова Е. К. вопросу о товарообмене на Балканском полуострове // Этносоциальная и политическая структура. – М.: Наука, 1982. – С. 165-174.
18. Фихман И. Ф. Введение в документальную папирологию. – М.: Наука, 1987. – 524 с.
19. Фихман И. Ф. Египет на рубеже двух эпох: Ремесленники и ремесленный труд в IV – середине VII вв. – М.: Наука, 1965. – 308 с.
20. Appendix ad Palladii Helenopolitani episkopi Arophthegmata patrum // PG. – 1858. – Т. 65. – Col. 71-440.
21. Asterii Amaseni scripta quae supersunt (Patrum Aegiptorum opera omnia) // PG. – Tunhouti, 1967. – Т. 40. – Col. 312-436.
22. Basilicorum libri LX / Ed. C.G.E. Heimbach, G. E. Heimbach. – Lipsiae: Jah. Ambrasius Barth, 1833. – Т. 1 (Lib. I-XII) – XXXVII, 690 p.
23. Cirilli Alexandriae Opera omnia, Isidorus Pelusium et al. / Accur. et rec. J.-P. Migne // PG. – 1859. – Т. 77. – 768 p.
24. Corpus juris civilis. – Berolini: Apud Weidmannos, 1908. – Vol. 1: Digesta / Rec. Th. Mommsen, retractavit P. Krueger. – Ed. stereotypa undecima. – P. 1-959.
25. Dembinska M. Diet: A Comparison of Food Consumption between Centuries // Byzantion. – 1985. – Т. 55. – P. 445-448.
26. Greek Papyri in the British Museum / Ed. F. G. Kenyon, H. I. Bell. – London: Egypt exploration society, 1907. – P. 3 (№485-1331). – 785 p.
27. Ioannis Malalae Chronographia ex rec. L. Dindorfii. – Bonnae: E. Weber, 1831. – LXXVIII, 796, 3 p.
28. Ioannis Scholastici vulgo Climaci abatis montis Sinai, opera omnia // PG. – 1860. – Т. 88. – Col. 631-1210.

29. Irmscher J. Einiges über Preise und Löhne im frühen Byzanz // Studien zum 8. und 9. Jahrhundert in Byzanz. – Berlin: Akad.-Verl., 1983. – S. 23-33.
30. Joshua the Stylite. The Chronicle Composed in Syria AD 507 / Ed. by W. Wright. – Cambridge: CUP, 1882. – 119 p.
31. Koukoules Ph. Byzantinon trophai kai pota // EEBS. – Athenai, 1941. – № 17. – S. 23-74.
32. Le legende de S.Spyridon eveque de Trimithonte / Ed. P. Van den Ven. – Louvain, 1953. – 143 p.
33. Magoulias H. J. Trades and Crafts in the Sixth and Seventh Centuries as Viewed in the Lives of Saints // BS. – 1976. – T. 37. – Fasc. 1. – P. 11-35.
34. Maspero J. Papyrus grecs d'epoque byzantine. – Le Caire, 1913. – T. 2 (№67125-67278). – 202 p.
35. Michailus Monachus. Vita et conversatio sancti patris nostri et confessoris Theodori abbatis monasterii Studii // PG. – 1864. – T. 99. – Col. 233-328 (vers.II).
36. Miracula S. Artemii (Diegesis ton thaumatou toy agioy...Artemioy) // Varia graeca Sacra. Сборник греческих неизданных богословских текстов IV-XV веков с пред. и указат. изд. А. Пападопуло-Керамевс // Записки имп. СПб. ун-та. Истор.-филол. ф-т. – 1909. – Ч. 95. – P. 1-75.
37. Nicetae Davidae Paphlagonae Vita Sti Ignatii // PG. – 1864. – T. 105. – Col. 488-574.
38. Palladius Helenopolitanus Lausaic // PG. – 1860. – T. 34 – Col. 991-1278.
39. Patlagean E. Pauvrete economique et pauvrete sociale a Byzance. 4e-7e siecles. – Paris; La Haye: Mouton, 1977. – XII, 483 p.
40. Procopii Caesariensis Opera omnia / Rec. Jac. Haury, G. Wirth. – Lipsiae: Teubner, 1963. – Vol. 3: Historia que dictur arcana. – XXXIII, 221 p.
41. Pseudo-Athanasii Alexandrini ope // PG. – 1887. – T. 28. – 818 p.
42. Sakazov I. Bulgarische Wirtschaftsgeschichte. – Berlin; Leipzig: Teubner, 1929. – 382 p.
43. Scriptores originum Constantinopolitanarum / Rec. Th.Preger. Fasc. 1: Hesyhii illustrii origines Constantinopolitanae. Anonymi enarrationes breves chronographicae. Anonymi narratio de aedificatione templi S. Sophiae; Fasc. 2: Ps.-Condini origines continens. Adiecta est forma urbis Constantinopolis [Lipsiae,1901-1907]. – Leipzig: B. G. Teubner Verlagsgesellschaft, 1989. – XX, XXIV, 376 p.
44. Sophocles E. A. Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (From BC 146 to AD 1100). – New York: F. Ungar, 1893. – Vol. 1-2. – 1188 p.
45. Stöckle A. Spätromische und byzantinische Zünfte. – Leipzig: Dieterichsche Verl., 1911. – X, 180 S. (Klio. Beiträge zur alten Geschichte. Beihefte 9).
46. Symeon Magistros (Logothetos). Chronographia // Leonis Grammatici Chronographia / Rec. Im. Bekkerus. – Bonnae: E. Weber, 1842. – P. 1-228.
47. Theodori Studitae orationes et epistulae // PG. – 1864. – T. 99. – Col. 327-1824.
48. Vita Sti Euthymii / Ed. P.Karlin-Hayter // Byzantinische Zeitschrift. – 1955-1957. – T. 25-27. – Fasc. 1 – P. 1-172.
49. Zoras G. Le corporazioni byzantini Studio sull'Eparchicon biblion dell Imperatore Leone VI. – Roma: Studium, 1931. – 214 p.



Нова та новітня історія

The Shia Movement in the Middle East from Ottoman Empire Up To Now and its Effects To Socia-Politic Life

Bolat Gökhan

Bolat Gökhan The Shia Movement in the Middle East from Ottoman Empire Up To Now and its Effects To Socia-Politic Life. Because of Nationalism rised on demise of Ottoman Empire and the interests of great powers, the Middle East - that has many different cultural, political, ethnic, religious components - has encountered many political and religious seperations. These separations became apparent after the World War II and the disagreements increased among the people day by day. The Middle Eastern communities lived together for many years in spite of all their differences under Ottoman Empire. However, they are in a chaos nowadays. Not only has this chaos many reasons originating from external elements or effects but also has some internal problems. The most important one among these is the separations of religious sects. Although in the region the majority of Muslims were Sunni, the struggles went on among Shia (or Shii) and Sunni sects for long years. Iraq is an example of this struggle which is even continuing now. Even though the Shiism is a religious sect, it was not only used as a tool in religious interests but also in political struggles among the states. This was the most important reason of the fight between Ottomans and Safawies which lasted for long years. Iran, which is the official representative of Shiism, struggled to spread Shiism throughout the region by the help of missionaries called "Ahond". Iran became succesful for his duty in many times. Now, Iran is making use of the Shiism policy in Iraq, Syria, Lebanon and many other Gulf countries. Iran has come into existance as an effective power against U.S.A. in the region. The effects of Shiism on Middle Eastern Communities, the Shiism missions in Anatolia beginning from the Ottomans, the importance of Shiism on Iran's political struggle have been discussed carefully from the historical point of view in this study.

Key Words: Shiism, Iran, Ottoman Empire, Middle East.

A. THE MEANING OF SHIISM AND ITS APPEARANCE

The word of Shiite or Shia has various folds of meaning. It means „community, ally, assistant“ in the etymological terms. According to Zeccac, the meaning focuses on the concepts of religion and nation. Moreover, it has a

meaning of soldier, the one from the same religion and different groups or sects (A.Bedir: pp.1-4.). Apart from those mentioned above, it also means „bidding farewell to the visitor, going after him, leaving and grouping“(H.Onat: p.13.). The contemporary meanings of these words are „partisans or supporters“(T.Akyol: p. 190). However, what is meant by the terms of partisan or supporter points out an advocacy of Prophet Ali and his order.

Though some controversies related to appearance of Shiism exist, the Shiite müellif (researchers) and müfessirun (the Quran interpreters) such as KaĞfu'l Gita and Tabresi have dated the emerge of this religious phenomenon to the age of the Prophet Mohammad (Bedir: p.17.). The ones who had supported Prophet Ali in this period suggested his caliphate following the death of the Prophet Mohammad (Onat; p.14). Salman-ı Farisi, Abu Zar, al-Mıkdadb al Asvad al Kindi are three persons who came in the first front of his supporters (R. Strothman: pp.502 – 506.). Nevertheless, the two most important events which caused Shiism to have appeared as a movement are the ones to do with the assassinations of Prophet Ali in 661 and his grandson, Prophet Hussein, in Karbala in 681. These happenings increased the grudge and hatred against the Amawis. Thus, a new group appeared in opposition to the Amawis.

Shiism, having emerged as a consequence of political controversies, would turn into a kind of sect within Islam in the course of time. This sectarian movement have been separated into many various branches, stretching from the one formed by the people who like him to the one created by those regarding him as a god. These sub-groups are the following:

1. ğia – i Ula (the early Shiites): Those having supported Ali to be a caliph.
2. Usul – i ğia:
 - (1) Mufaddıla : Those regarding him superior over the companions of Prophet Mohammed.
 - (2) Sabbe and Taberraiye: Those swearing at Ashab and keeping themselves far from them. The people in opposition to Sunnism.
 - (3) Galiye and Müellihe : Those regarding Prophet Ali as a god by exaggerating him (ibid).
3. Some views having appeared just following the death of Prophet Ali: Keysaniye, Zeydiye and Imamiye (The Shia of Imamiye would further be the most efficient branch in the development and propagandist activities of Shiite movement in Iran).

B. SHIISM'S DEVELOPMENT INTO A MOVEMENT

At the Events of Karbala, occurred in 681 and still commemorated with sorrow by the whole Islamic world, the fact that Prophet Ali's son, Prophet Hussein, whom the Shiites supported against the Amawi administration and invited by theirselves was killed along with his companions near him remarkably increased the hatred against the Amawis. Following this event, the

Islamic world was definitely divided into two parts. The first Shiite state was established in 901 in Yemen. After a short period of time, the State of Fatimiler, a more effective Islamic state than the previous one, was established (909). In this period, Shiism increasingly strengthened in the Middle East. The other Shiite state of the period, the State of Buveyhogullari, occupied Baghdad where the caliph of Sunni Islam resided. This is an indicator about how the Shiism strengthened as a political entity. It is Tugrul Bey, the sultan of Grand Seljukian State, who saved the Sunni Islam world from this situation (1055).

The Shiism in this period spread through Iran which Sassanids were dominant. This situation would further provide Iran to be an official advocate of Shiism. The most significant development making Shiism a movement is that a tariqat having founded by Sheik Safiyuddin in Erdebil, a town near Tabriz, in accordance with the understanding of Sunni at first turned into an organization which propagated Shiite views in the course of time as soon as some Shiites had penetrated into this structure. The tariqat mentioned above would further have a considerable effect on Shiism in terms of its transformation into a religious movement and spread through a wide area. In the age Sheik Cuneyd, one of the most well-known sheiks of the tariqat, it would strengthen in a remarkable way, being an efficient reality in Eastern Anatolia Region.

C) THE STRUGGLE OF OTTOMAN-SAFAVIDS AND SHIITE ACTIVITIES

We have just mentioned about the fact that Iran would be an official advocate of Shiism. The key figure in this situation is Shah Ismail, who was originally a Turkoman. He proclaimed his sovereignty and then founded Safavid State by having defeated Akkoyunlu State in 1502, another powerful state of the age (B.Kütükoğlu: p.1).

Shah Ismail was the person who was tied up with beliefs. For that reason, he maintained an intense struggle in his time of reign against Ottoman State, a Sunni Islamic state. In Iran of Safavids, a prominent sect of Shiism, that is Imamiyye or Isna-Şeriye (12 imams), was widespread. The policy that the state carried out was determined in respect of this sectarian entity. According to this branch of Shiism, Prophet Ali and his 11 sons have been adopted as imams in order (E. R. Fiğlalı: p.140). As they adopt them as imams, they have been named Isna-Şeriyye, and besides, as believing in imams is considered to be a term for faith; they have been called as Imamiyye(Ibid.). It is believed that Mahdi, known as the twelfth imam and lost in 873, would re-appear one day.

In order to spread Shiism through both Anatolia and Turkistan, Shah Ismail sent many propagandists to these regions. The increasingly intensifying Shiite activities caused concern for Mohammed Seybani Han, the leader of Turkistan in the time, and the Ottoman State. Because of such activities, Shah Ismail was warned by both states. However, Shah Ismail, who devoted himself

to this cause, did not take account of these warnings, and killed Mohammed Seybani Han by having assassinated him in 1510.

Bayazid II, on the throne in that period, followed a passive foreign policy. This is an opportunity to have encouraged Shah Ismail. It was Selim I (Yavuz Sultan Selim), as an expert on Eastern Anatolia, who realized how hazardous the situation was when he had been governing Trabzon for a long time. Therefore, he came to throne in 1512 after having made his father dethrone to some extent. Once he had taken over the throne, Yavuz Sultan Selim defeated Shah Ismail at the War of Caldiran in 1514, his first military campaign of his reign. Though it would not disappear, Shah Ismail and Shiism would take a deep wound due to this defeat.

Shah Ismail, in a search of regaining of his dignity, wrote a letter to Karl V regardless of the fact that he was a Christian, and made a proposal of alliance against the Ottomans (1519). However, the reply to Ismail's letter could merely reach him in 1525 because Germany was at a war against France at that time. Unfortunately, as Shah Ismail died in 1524 by leaving his throne to his son Shah Tahmasb, he never saw this letter. Thus, such an alliance that Ismail mentioned about in his letter to Carl V did not occurred. Though unsuccessful it was, this attempt of alliance is an important indicator to show to which extent the struggle between the Sunnis and Shiites reached in the time. A sect within Islam dared to demand an aid of non-Islamic religion.

The Shiite activities would go on intensely from the age of Shah Tahmasb to that of Nadir Shah. In this time, the Kızılbas missionaries called „caliph“ which had been directly sent from Iran tried to affect some people in Turkey of Ottoman Empire by some propagandist activities they made, and forced them to immigrate into Iran. Besides this, they sent a great amount of money which they collected from the Ottoman citizens to Iran. Upon such a situation, Ottoman State took some precautions and punished them in various ways by having arrested them.

Suleiman I, who took over the throne from his father Selim I, did not take account of the threat of Safavi in the first years of his reign as seriously as his father did, and followed a policy based on the West. However, due to the fact that Iranian activities increasingly continued, he waged a military campaign against Iran. Ottoman State won a victory, and then the first treaty between the Ottomans and Iran was signed in 1555: The Treaty of Amasya (Kütükoğlu; p. 4).

A point draws attention in the relations between Ottomans and Iran: Iran did not obey almost most of the treaties between two states and began to violate the terms stated in the treaty. Since the Ottoman State much followed a policy based on the West, it intended to solve the Iranian problem by peace as much as possible, and accordingly, it cared to obey the treaties as long as the Iranian part did not violate.

In the age of Shah Abbas (1587 – 1629), Shiism in the foreign affairs was left aside as Shah Abbas realized the fact that 32 kızılbas tribal leaders, having formed the Safavid army, blamed each others in the event of any defeat, and

sometimes fought within themselves. They even attempted to take action against him. For this reason, he made a decision on creating a new army. This army was formed with the Armenians and Georgians, rather than the Shiites. Two English siblings, Robert and Anthony Sherley, and a adventurer team of 25 persons in which there were some who had become skilled at making guns in Europe in that age supervised the process of the new army's arrangement. Though Shah Abbas did not make use of Shiism in the foreign policy, nor did he avoid entering into a political struggle with Ottoman State.

D. AGE OF THE DYNASTY OF AFSAR (1736 – 1796)

Nadir Shah, who was one of the Afsarian Turks (R. Furon: p. 143.), came to power in Iran in 1739, and then he took a significant decision. His decision was about the fact that he adopted the sect of Imam Cafer Sadik instead of Imamiye Shiism. The Shia of Imamiye was quite strict about the struggle against the Sunnis and three caliphs (Prophet Omar, Prophet Abubakr and Prophet Othman) which the Sunnis showed a respect. This manner caused some problems to keep on between the Shiites and Sunnis. As understood above, some intense struggles were recorded between two sides. Nadir Shah stated that the sect of Imamiye was abandoned by having sent a committee to Ottoman State. Nevertheless, he had a condition for this: He demanded that the sect of Imam Cafer Sadik be adopted as the fifth sect of Sunni Islam and a sectarian alliance be provided by doing so. This proposal had significance to cease the struggle of Sunni-Shiite. However, the Ottoman State did not accept the proposal on account of the fact that it was against the Shari'a (M.Saray: p. 69). Upon this development, Nadir Shah opened a debate about the fifth sect by having assembled the ulamas from many countries in Najaf. Some decisions were made here in accordance with Nadir Shah's intentions. Some of them are the following:

1. The Iranian people has adopted the Jaferi sect, one of the divine sects, by quitting their former beliefs. The Ottoman Ulama should approve that this is the fifth sect of Sunni Islam.
2. The members of the sect of Jafari will be included in the sect of Shafii and then pray in accordance with their styles.

These decisions which would provide an alliance of sects and so end the Sunni-Shiite struggle were again declared to the Ottoman State. However, the proposal was not accepted.

After the assassination of Nadir Shah by the tribes of Zand and Kachar (E. L. Daniel: p. 97.), Iran entered into a chaotic period which would last till 1770s. Aga Muhammed Han would win the struggle for reign having begun in this chaotic period and thus the age of the dynasty of Kachar would begin in Iran (F.Sümer: p.9.).

E. SHIITES ACTIVITIES IN THE AGE OF DYNASTY OF QAJAR (1796-1925)

Before all, it is something necessary to state that the effects of Shiites movement and Shiites activities would diminish in this age in comparison with

the other periods. This period is the time in which the effect of the Western world began to be observed in Iran (Daniel: p.97.).

In the very beginning of this age, the relations between Ottomans and Iran would come to a very friendly level. Also, the Treaty of Erzurum having been signed in 1824 between two countries in this period allowed the Iranian pilgrims to visit Karbala, Mecca and Medina freely (Saray: p. 81). This friendship was strengthened with another treaty which had been signed in 1847 again in Erzurum.

One of the most significant matters in terms of Shiism between two countries was about the holy places for the Shiites such as Karbala and Najaf. While Iran waged some propagandist activities in these cities by means of the missionaries called „Ahond“, the Ottoman State sought the ways of preventing such activities there. On the other hand, Iran’s unstable policy was a cause of concern for the Ottoman rulers. Whenever Ottoman faced with some difficulties, Iran attempted to make use of these situations in its favour. However, as stated above, albeit the chaotic period that Iran faced, the Ottoman State did not make use of this weakness of Iran, and kept its promise to obey the terms of the treaty. For all the reasons mentioned about, the Ottoman rulers had a constant lack of confidence towards Iran.

Because of this non-confidence, upon the fact that Ottoman won a victory at the Crimean War and Iran was defeated on the issue of Herat, Ottoman State took a number of precautions against Iran. Some of them are here:

1. The Turkish courts would be responsible for the cases between the Ottoman citizens and the Iranians who want to visit some holy places for the Shiites, such as Karbala and Najaf.
2. The Shiites“ burying around the great madrassah in the city would be subject to some fees.

Thus, the Ottoman State prevented the Shiites from moving in comfort in the holy places (ibid, p. 87).

An ambiance based on good intentions between Ottomans and Iran still lasted when Nasireddin Shah visited Baghdad and Istanbul in 1870. However, the main trouble with the relations of Ottoman-Iran was the efficient roles of the third states in the relations. In other words, Russia and England considered any good relations between Ottoman and Iran against their own policies. Therefore, they put an obstacle before any rapprochement of two regional powers by creating some conflicts between them.

1- THE PAN-ISLAMISM POLICY OF OTTOMAN STATE AND IRAN’S REACTION AGAINST THIS POLICY

Upon the fact that Ottomans lost a great much of its lands in the Balkans as a consequence of the nationalist movements and that this situation went on so during the 19th century, a variety of ideas was suggested to get rid of this situation. The idea of Pan-Ottomanism, one of the saver ideas mentioned above, could not prevent the separatist movements in that period. Thus, the idea of Pan-Islamism was put forward and some conceptual studies were made for this phenomenon in the age of Abdulhamid. According to this idea, a unity

of the Muslims in the Ottoman lands may prevent the disintegration of the state.

The Iran's reaction against the idea of Pan-Islamism appeared in two different ways. Although some members of the dynastic family in Iran approved such an idea as an official rhetoric, the real attitude of Iran would be in the opposite direction.

Before and after the War of 1877-1878 between the Ottomans and Russia, Fahri Bey, who was the ambassador of Ottoman State to Tehran in that time, would state in the reports he sent to Istanbul that the Shah adopted this idea, along with some dynastic members (C. Eraslan: p. 134). Upon such good news coming, the Ottoman State allowed Iranian pilgrims to visit Karbala and Atebat-ı Aliyat (The cities such as Najaf, Kazimeyn and Karbala regarded as sacred by Iranians) and provided them all kinds of facilities there (Eraslan: p.134). Even Abdulhamid II celebrated Iranian people's Mevrit (Mevlid) Qandil in 1879 with a telegraph that he sent to Iran. This telegraph made a major effect among the members of Iranian dynasty (Ibid.). Additionally, among some of the state officials, madrassah students and religious leaders, a kind of sympathy for Ittihad-ı Islam and Ottoman appeared in Iran in this period. Hence, this idea was supported by some social fractions (G. Çetinsaya: p. 14).

On the other hand, there was an opposition against the idea of Pan-Islamism. This tendency would be much more effective on Iran's attitude. For the ones opposing to Pan-Islamism, being a part of Pan-Islamist policy would cause their Shiite identity to degenerate. Another reason was that the activities in favour of Pan-Islamism carried out by Cemaleddin Afgani in Iran were given a negative reaction by the Shah. According to Afgani, Shah needs to be toppled, as a ruler opposing to the idea of Pan-Islamism (Saray: p.94.). Upon this attitude of Afgani who was protected by Abdulhamid in Istanbul, Nasireddin Shah kept a distance against this idea. Consequently, any unity could not be built at all.

2- THE SHIITE THREAT EMERGING IN IRAQ AND THE PRECAUTIONS TAKEN BY THE OTTOMANS

In this period, more than half of the population in Iraq consisted of Shiites. There was a remarkable Shiite population especially in Baghdad and in Basra. Also, many leading religious leaders lived in two cities mentioned above. The fact that the Shiites were in majority in a place which was under the control of a Sunni caliph was a disturbing situation. This was because this huge population could be manipulated by Iran and could turn a revolting element against the authority (Çetinsaya: p.15). A serious Shiite movement appeared in this age in Iraq. By means of the Shiites propagators, the activities around Karbala and Samarra intensified, and as a consequence, the movements of Shiism and Jafariism became widespread in this region (Prime Ministry of Turkish Republic Ottoman Archives (BOA); Y.PRK. MF, File: 2 Number: 38). Especially the support of some tribes in the region paved the way for the development of these activities (Ibid.).

For that reason, the Ottoman State attempted to take a range of precautions in the region. First of all, it made Sulayman Husnu Pasha and Nusret Pasha, both of which were expert at the regional matters, prepare some reports of the region. Then, it sent some religious scholars to the madrassahs it built here, and tried to gain the sympathy of the people in the region (BOA: Ğ HUS, File: 59, Number: 1315 / B – 017). Some children of the Shiite families were taken to Istanbul and, a Sunni-based education was provided to them (Çetinsaya: p.15).

Besides all of these, the publishing and the distribution of the written publications such as books, pamphlets which propagandized Shiism by dispraising the official faith were banned in region, firstly in Iraq. The graves and mawkis of the Prophet's family, which were important to Shiites, were repaired, and they were decorated with the precious presents to gain the sympathy of all the people. Also, the mosques, the madrassahs and the dargahs were repaired (BOA: Ğ HUS. File: 41, Number: 1313 / RA005). The Ottomans tried to gain the support of the scholars which were respected by the Shiites, and opened new education institutions in the region (Eraslan: p. 311). However, all these efforts would not get any result. It was understood that as long as the troubles between Shiism and Sunnism survived, any promising result could not be reached. Accordingly, a new strategy was developed. Both in order to neutralize Shiism and to get rid of the threat Iran, a rapprochement of Sunni-Shiite was aimed. For this goal, the caliph, as the leader of the Sunnis, and the Shiite scholars in Iraq, as the representative of the Shiites, would reach a decision by holding a meeting. This connection would be made by those opposing to the Shah and living in Istanbul (Çetinsaya: p.15). The most noteworthy figure on this matter was Cemaleddin Afgani, mentioned above. Though a broad study group was formed under the leadership of Cemaleddin Afgani, this initiative became fruitless as Nasireddin Shah began to support the Armenians against the Ottoman State. However, both Pan-Islamism and the sympathy for Ottoman would survive till the early 20th century.

F- THE SHIITE MOVEMENTS IN THE 20th CENTURY

This century would witness a range of changes in the region and in Iran. The Dynasty of Qajar would collapse in Iran in 1924 and the Dynasty of Pahlawi would be in force till 1979.

1- The Age of Pahlawis (1924 – 1979)

This period was the most passive one for the Shiite movements. It can be said that the principle of secularism, even if not stated directly, was dominant in the state policy in the age of Pahlawi, beginning with Rıza Shah. While Rıza Shah had approved an alliance with the religious scholars before he became a Sehinshah, then he disagreed with them about the „type of administration“. Though Rıza Shah, having modelled himself on Atatürk in the reforms that he made, intended to proclaim a republican type of

administration, the religious elite vehemently rejected this proposal (E. Özkal: p.26.).

Rıza Shah, who followed a policy based on Persian nationalism (A. Keskin: p.68.) instead of Shiism, tried to weaken the position of the religious elite with the power he took from the army. Firstly, he put an end to the control of the religious elite over the judiciary, then he struggled to eliminate the influence of the religious class in the schools. Moreover, he took their authority to give a registry to the courts, which would impair their economical situation. Thus, in one respect, the influence of the religious elite was limited with the city of Kum. Yet, all these development would give a start to an insurgency process against the Shah and the Pahlawi's dynasty. An opposition group, holding a meeting in a mosque in the city of Meshed in 1935, was intervened harshly, and many members of the religious elite were killed in the intervention. This event left deep effects on Khomeini, who was then a young imam (Saray: p.111).

The Shiite religious elite were moderately approached in the age Mohammed Rıza Shah, Rıza Shah's son, and some restrictions were removed. Albeit a relatively more tolerant tendency, the wave of protest against the dynasty of Pahlawi did not end. Ayatullah Khomeini, one of the leading religious scholars, vehemently criticized the law and the reformist movements in the book called „KeĢü'l Esra" that he wrote (Ibid: p.125).

The American influence on Iran began to increase in the age of Mohammed Rıza Shah. A right of immunity was even given to the American staff in Iran (Ibid.). This step increased the dimension of the opposition to the dynasty of Pahlawi, which already existed. In the opposition movements, Khomeini was in the first front. For that reason, the Shah made him arrest and exile to Turkey. Yet, this attitude would turn into a fireball which cause Pahlawis' end. The struggle which had been launched by Khomeini and his friends both inside and outside Iran triggered especially the poor people to revolt against the Shah. Now, Khomeini was seen as a savior in Iran. Upon the heightening tension throughout the country, Mohammed Rıza Shah had to leave the country on 16 January 1979 by putting an end to the Age of Pahlawis in Iran.

2- Khomeini's Regime and Modern Shiite Movements

Shiism has been adopted as official policy of Iranian state since 1979, and all the codes have been determined based on Shiism. The newly-built regime began a struggle of making Shiism efficient not only in Iran but in the whole region. This kind of struggle can be observed today.

When looked into the population and affecting area of Shiism, the Shiites are in majority in Iran, Azerbaijan and Bahrain. Also, the largest sectarian group in Lebanon is Shiites. Besides this, the Shiites have a considerable rate of population in those countries such as Afghanistan, Pakistan, India and Saudi Arabia. In other words, 90%, 70%, 65%, 45%, 35%, 20% and 14% of the general population is Shiites, respectively in Iran, in Azerbaijan, in Iraq, in

Yemen, in Lebanon and Kuwait, in Pakistan and Afghanistan and in Syria (Keskin: pp. 68 – 69).

Since a considerable amount of global petroleum is obtained from this region, these countries have a major significance in both strategical and economical respects. These points should be considered while assessing the recent developments in the region. This is the reason why a sort of tension has appeared between USA and Iran, just following the collapse of Saddam regime. While a large Shiite population in Iraq has drawn Iran into this country, the situation has been evaluated as something opposite to the American interests. At this context, Iran which has some nuclear arms has been the most important enemy for both USA and Israel. The concept of „Shiite Crescent“ (Ibid, p. 66.) that the King of Saudi Arabia, Abdullah, stated in 2004 has clearly revealed the influence of Iran on the region.

Iran has begun to show a high level of attention towards the countries mentioned above and has supported the Shiite movements there, even sometimes by arranging them in the aftermath of Khomeini Regime. This situation has caused concern among both the regional and Western countries whose interests have been damaged.

CONCLUSION

The background of the Shiite movements has dated to the ancient times as much as that of Islam. Though it was sometimes neutralized, it has been one of the most important movements in the region in the course of history. The developments having appeared as the struggle of Sunni-Shiite in the age of Ottoman State have turned into that of West-East or Muslim-Christian in the present period.

However, the fact that Shiism is the most significant factor for Iran in preserving its national identity and unity is absolutely a reality. Thanks to such a factor, Iran has both preserved its own presence and has become an efficient power in the region. The firm and hard nature of Shiism within itself and towards outside has been effective in its turning into such a prominent movement. Though it has been a part of Islamic world, the reason why they have been at an incessant struggle with the other Muslims can be related to such kind of nature. They kept a distance against Pan-Islamism which was proposed in the age of Abdulhamid II. Therefore, a unity of Sunni-Shiite was never achieved and the Islamic world was divided into two sects.

The effects of this situation have still been alive today. A reason why the Muslim countries in the region have not supported Iran against the West as much as it is expected might be the unreliable attitude of Iran as mentioned before.

The Shiite movement, which had paused in the Age of Pahlawis, began to be remarkably efficient both within Iran and in the region in the aftermath of the fact that Khomeini Regime was dominant over the country. Since the new regime engaged its own existence to Shiism, it made use of this religious movement efficiently on the political developments. This picture caused

concern among many countries in the region, ranging from the leading Western countries to Turkey.

Albeit all, Iran and Shiism are two of the realities to be considered by the states which think of any policy in the region. Without taking account of Iran and its religious and political influence in the region, any step will certainly bring a disaster for the whole region. It should be kept in mind that Iran is not the same as Iraq which was governed with the Saddam regime.

Bibliography

A – THE PRIME MINISTRY OF TURKISH REPUBLIC OTTOMAN ARCHIVES (BOA)

1. Y.PRK. MF (Yıldız Perakende Evrakı), File: 2, Number : 38
2. ĞHUS. (Ğhare-i Hususiye), File: 59, Number: 1315 / B – 017
3. ĞHUS. (Ğhare-i Hususiye) File: 41, Number: 1313 / RA005

B – ARTICLES AND BOOKS

4. AKYOL, Taha; Haricilik ve ğia, Kubbealtı Publication. , Ğstanbul 1988.
5. BEDĞR,Ahmet, ĞnaĞriya ğiası ve Hadis Usulü, MA Thesis, University of Harran, ğanlıurfa 1995.
6. ĞETĞNSAYA, Gökhan; “ Tanzimat”tan Birinci Dünya SavaĞı”na Kadar Türk – Ğra ĞĞkileri”, Kök AraĞtımlar Osmanlı Özel Sayısı, Köksav Pub., Ankara 2000, pp. 11 – 23.
7. DANGEL,Elton L. History of Iran, Westport, CT, USA: Greenwood Publishing Group, Incorporated, 2000.
8. ERASLAN, Cezmi; II. Abdülhamid ve Ğslan BirliĞi, Ötügen Pub., Ğstanbul 1992
9. FIĞLALI, Ethem Ruhi; ĞaĞımızda Ğkadî Ğslan Mezhepleri, Selçuk Pub., Ğstanbul 1990.
10. FURON, Raymond; Ğra, (Translation: Galib Kemali SöylemezoĞlu), Ğstanbul 1943.
11. KESKĞN Arif; “ ğia JeopolitiĞi ve Ğra”, Avrasya Dosyası, Vol.13, Number: 3, 2007, pp. 65 – 100.
12. KÜTÜKOĞLU, Bekir, Osmanlı – Ğra Münasebetleri (1578 – 1612), Ğstanbul Fetih Cemiyeti Publication, Ğstanbul 1993.
13. ONAT, Hasan; Emeviler Devri Ğiilik Hareketleri ve Günümüz ĞiiliĞi, Türkiye Diyanet Vakfı Publication, Ankara 1993.
14. ÖZKAL, Enver; Cumhuriyet Dönemi Türkiye – Ğra ĞĞkileri Tarihi, MA Thesis, University of Dicle, Diyarbakır 2001.
15. SARAY, Mehmet, Türk – Ğra ĞĞkileri, Atatürk AraĞtırma Merkezi Pub., Ankara 1999.
16. STROTHMANN, R; from the entry of “ğia” , Ğslan Ansiklopedisi, Milli Eğitim Bakanlığı Pub., Vol.11, EskiĞehir 1997, pp. 502 – 513.
17. SÜMER, Faruk; “ AĞa Muhammed ğah : Kaçar Devleti”nin Kurucusu”, Türk Dünyası AraĞtımları Dergisi, April 1987, Volume : 47, pp. 9 – 30

Баасистский режим в Сирии: научные концепции и политическая реальность

Дегтярёва Ольга

Дегтярёва Ольга Баасистський режим у Сирії: наукові концепції й політична реальність. Стаття присвячена визначенню ролі алавітської громади у внутрішньому житті Сирії, її взаємодії із баасистським режимом. В працях вітчизняних дослідників майже не зачіпається сирійський конфесійний чинник. Проте алавітський компонент, в якості одного з найсуттєвіших, детально розглядається у працях західних дослідників. Аналізуючи партійні документи і статистичні дані, автор прийшов до висновку, що алавіти, використовуючи партійні структури ПАСВ (Баас), вийшли на авансцену політичного життя в Сирії.

Degtiarova Olga. Ba'ath regime in Syria: scientific concepts and political practice. The article is devoted to the role of alawi community in the political life in Syria, its interaction with the Ba'ath regime. In the works of home researchers Syria's confessional factor hasn't been practically touched on. However an alawi component as one of the basic is considered in detail by foreign investigators. Analyzing the party documents and statistical data the author comes to the conclusion that alawi using PASR's structures went out on the proscenium of the political life in Syria.

Мусульманский мир представляет собой пестрый калейдоскоп политических режимов – монархических (Саудовская Аравия, Марокко, султанат Малайзии и др.) и республиканских (Египет, Индонезия и т.д.), ориентирующихся на социализм (Алжир, Йемен и др.) и прокапиталистических (Египет, Тунис и пр.), жестко исламистских (Иран, Судан) и абсолютно светских (Сирия, Египет, Ливия).

Одним из наиболее уникальных государств в этом плане является Сирия. Специфика этой страны определяется во многом ее особым географическим положением и необычным этноконфессиональным составом населения. Страна занимает стратегическое положение между Востоком и Западом, являясь, по сути, «буферной зоной» [8, с. 38]. В этом месте стыкуются ключевые наземные и транспортные артерии,

связывающие Азию, Европу и Африку – традиционные пути мусульманского паломничества – хаджа, сухоходный – из Хиджаза, золотой – через Аравийскую пустыню, важные железнодорожные и автомобильные магистрали [8, с. 38]. Сирия претендует на роль регионального лидера, и с 1967 г. играет важнейшую роль в арабо-израильском конфликте.

Вместе с тем, Сирия – страна, население которой представляет собой мозаику групп последователей ислама, христианских конфессий и многочисленных этнических меньшинств. При этом ведущий этнос – арабы (по различным оценкам, от 88 % до 90 % жителей), а ведущая конфессия – суннизм (82 %) [8, с. 44]. Поэтому весьма неоднозначным представляется обращение лидирующей в Сирии Партии арабского социалистического возрождения (ПАСВ) к конфессиональному меньшинству алавитов (12 %), и её стремление, опираясь на такую поддержку, преодолеть гетерогенность общества. Это тем более важно, что эпоха правления первого президента-алавита, которым был Х. Асад, стала временем политической стабилизации в Сирии, превращения ее в достаточно мощное государство, одного из важнейших лидеров ближневосточного региона.

В научной литературе неоднократно предпринимались попытки дать объяснение уникальности созданного Х. Асадом и партией ПАСВ политического режима. При этом исследователи исходили обычно из моделей, выработавшихся в западной науке и публицистике для оценки исламских государств. Политическая реальность Сирии новейшего времени рассматривалась в целом в трех основных ракурсах:

1. Сирия как национальное государство;
2. Сирия и баасистский вариант панарабской идеологии;
3. Сирия и панисламизм.

Вопрос, который, прежде всего заботил многих исследователей – создал ли Х. Асад в Сирии национальное государство? Пожалуй, в наиболее жесткой форме на него попытался ответить немецкий учёный Р. Шапке. Свою работу он посвятил попытке внедрения национал-социалистической модели в САР. Анализируя крах баасизма в Ираке, насеризма в Египте и поражение светского ФАТХа на выборах в Палестинской автономии, учёный доказывает несостоятельность европейского национализма и советского социализма на арабской почве. Однако Р. Шапке всё же считает, что Х. Асад предпринял попытку создания именно национального государства в его крайней, национал-социалистической форме. С этой точкой зрения нельзя согласиться. Хотя основатели баасистской идеологии и сам Х. Асад нередко говорили о нации, превращение сирийцев в некую этническую целостность, в «настоящих европейцев» [12, с. 5] не было для них самоцелью. В качестве непреложного факта Р. Шапке отмечал, что основатели баасизма М. Афляк и С. Битар учились вместе в Сорбонне, где и познакомились с идеями европейского фашизма [12, с. 1]. Учёный не упускает и тот факт, что сам

Х. Асад обучался в СССР и Египте. [12, с. 1] Р. Шапке не пытается понять насколько вообще глубоко повлияли западные политические концепции на сирийскую элиту и не придаёт значения принадлежности Х. Асада к алавитской общине, что имело для Сирии, с её патронажно-клиентельными связями, решающее значение. Дабы утвердить свои идеи о несостоятельности националистической доктрины Асада Р. Шапке гипертрофирует значение экономических проблем и совершенно игнорирует все достижения баасистского режима, которые позволяют Сирии поддерживать высочайшую внутреннюю стабильность.

Сама национальная идея в политике Асада всегда была весьма относительной. В своих заявлениях президент Сирии неоднократно подчёркивал, что нация для него неотделима с одной стороны, от социально-политического равенства, с другой – от панарабского единства. Так, в одной из речей, Х. Асад говорил: «Партия Арабского Социалистического Возрождения возникла вместе с борьбой организаций народного движения, основу которых составили борцы, верящие в свою нацию и стремившиеся преодолеть раздробленность, экономическую и социальную отсталость, унаследованную от колониализма в разных ипостасях. Этот авангард понимал, что борьба с таким наследием возможна только путём распространения знаний в народных массах, путём высвобождения созидательной энергии этих масс, которые сами могли бы определять судьбы своей арабской родины в соответствии с интересами арабской нации». [9, с. 159] Так же Х. Асад отмечал относительность европейских понятий на арабской почве: «Некоторые используют такие привлекательные лозунги, как демократия, права человека, гражданские свободы для привлечения сторонников и оказания давления на них.». [9, с. 129]

Крупный отечественный исследователь Г. Г. Косач также является приверженцем идеи о национальном государстве в Сирии. Учёный отмечает: «... обретение политической самостоятельности, ставило вопрос о том, что территориальное пространство нуждается в достижении адекватного ему и действительно национального социально-политического содержания. Чтобы обрести это качество, оно должно было отвечать интересам различных групп местного гетерогенного социума, рассматриваться ими в качестве действительно легитимного, оправдывая уже ставшее политической реальностью государство и его признание мировым сообществом, но оставшиеся лишь формально национальными институты» [6, с. 282]. Но Г. Косач считал возможным создание такого государства при условии «... построения регионального центра... деятельность такого центра могла быть успешной только в том случае, если он был способен создать систему иерархической подчинённости периферии уже существующего территориального пространства, представленной иными партиями, организациями или движениями» [6, с. 282]. Таким стержнем и стала новая фракция во главе с Х. Асадом. При этом автор, опять таки, не развивает мысль о

положении алавитской общины во внутривосточной системе страны, а, напротив, углубляется в «политическое поле «Исправительного движения»» [6, с. 283], не учитывая конфессиональный характер его представителей. А ведь на протяжении всего этапа новейшей истории Сирии создававшиеся на её территории партии и движения всегда были тесно связаны с той или иной этнической или конфессиональной группой населения. Не учитывать этого фактора – означает подменять политическую действительность Сирии европейскими реалиями.

В целом же, идея построения в Сирии национального государства в его европейском варианте не выдерживает критики. Во-первых, в Сирии нет места длительной политической традиции построения такого государства. Нет чёткой идеи национального самоопределения, как это было в Иране. Ведь Сирия была искусственно создана в период французского мандата. Именно в этом проблема идентичности Сирии. Не следует забывать, что в восточном обществе понятия «нация», «национализм», как впрочем и «демократ», «консерватор» или «социалист», чаще не более чем внешняя пропагандистская оболочка для публичных дискуссий, тогда как в решающие моменты включаются традиционные механизмы. Одним из важнейших таких рычагов является клановая общность, которую Х. Асад так бережно сохранял. Контроль Асада над системой во многом обеспечивался за счёт использования патронажной общественно-политической сети, базирующейся на семейных, племенных, конфессиональных и земляческих связях. Одновременно практиковалась институализированная форма авторитаризма, основанная во многом и на личном авторитете президента. В тоже время Сирия не была в прямом смысле этого слова тоталитарным государством. Власть никогда не пыталась управлять обществом исключительно на основе идеологии, как указывали некоторые зарубежные исследователи. Прерогатива принятия ответственных решений однако всегда принадлежала Асаду, поэтому историки, например, В. М. Ахмедов, называют форму его правления «мягко-авторитарной», а его именуют «президентом-вождём» [2, с. 24].

В. Н. Саутов – единственный на постсоветском пространстве исследователь, который занимается спецификой алавитской общины, рассмотрением её религиозно-философских догм. Он считает, что «Баасистский вариант панарабской идеологии, в течении почти сорока лет с момента прихода ПАСВ к власти в Сирии определявший основные направления её внешней и внутренней политики, играл ведущую роль в ходе поиска наиболее адекватной местным условиям основы национального единства, способной сплотить общество» [11, с. 6]. И этот «баасистский вариант» в действительности очень далек от европейской национальной идеи. Это – инструмент борьбы за политическое преобладание, в котором идеология составляет лишь внешнюю оболочку.

Мифологизируя реальность возникновения территориально-государственных образований, предшественники выходивших вперёд поколений политиков наносили удар по политическим системам, создававшимся прежними политическими лидерами. По словам М. Сеймура, действия представителей этих новых поколений политиков, выходцев из ранее маргинальных групп населения, развивались под лозунгами национализации и национализма. Он писал, что «национализация – стала ответом тем, кто пытался использовать собственное благоприятное экономическое положение ради того, чтобы и дальше управлять страной» [16, р. 12]. В свою очередь «национализм стал орудием тех, кто выступил против дальнейшей феодализации государства, против монопольного обладания кучкой людей каналами контактов с внешним миром, против господствовавших в местном обществе сил и заимствованных извне идей». [16, р. 13].

Применительно к Сирии это означало, что сторонниками «национализма» в ней были, прежде всего, выходцы из алавитской среды, занявшие центральные позиции в партийно-государственной структуре. Возникшая ситуация означала, что их положение, легитимировавшееся, по словам В. Н. Саутова, ссылками на традиционную для Сирии общенациональную идею панарабского толка, и представляемая ими конфессиональная группа образовали стержень, вокруг которого стало формироваться долгожданное национальное единство.

Не случайно, основатели баасизма, среди которых были люди различных вероисповеданий (М. Афляк – православный христианин, З. Аль-Арсузи – алавит, С. Ад-Дин Битар – суннит), стремясь привлечь максимум сторонников, выдвинули идею «Единения всех сирийцев, невзирая на конфессию» [8, с. 48]. При этом, с одной стороны, баасисты пытались придать своему учению светский характер, поставив его над религией, по поводу чего М. Афляк заметил: «Арабы не хотят, чтобы их национализм носил конфессиональную окраску, так как религия... не является связующим звеном нации, а напротив, может вносить распри в единый народ...» [3, с. 104]. Таким образом преследовалась цель охватить всё общество, не отпугнув от баасизма ни одну конфессию. Ведь до баасистов сделать религию «сугубо частным делом каждого человека» пытались в своих лозунгах подлинные сирийские националисты, декларировав «отделение религии от государства» первым «реформаторским принципом» Программы СНСП. [10, с. 8] Однако этот шаг оттолкнул от них основную массу верующих.

Конституция 1973 г. зафиксировала принцип «свободы совести» при «уважении государством всех религий и вероисповеданий» (пункт 1 статьи 35) [14]. Президент Х. Асад в своих обращениях к нации придерживался единой формы обращения – «сирийцы» [1, с. 137].

Что касается пути на исламизацию страны, то в этом случае А. А. Игнатенко и Н. В. Жданов правильно отмечали, что «инструментальный» подход правящих режимов к исламу реализуется

как на идеологическом уровне, так и на уровне государственных институтов» [4, с. 95]. Действительно, в ходе становления официальной идеологии в Сирии происходило включение в неё в качестве служебных элементов отдельных положений, почерпнутых из ислама, его догматики и истории. Баасисты рассматривали ислам как культурное наследие всех арабов, независимо от их религиозной принадлежности. Не забывали они о лозунгах равенства, братства и справедливости, которые можно обнаружить в исламском наследии [5, сура 11].

Бесспорно, главную опасность для правящей элиты страны представляла исламская оппозиция, которая не только предлагала альтернативную ПАСВ модель развития сирийского государства, но и реально угрожала доминированию представителей алавитской общины в нём. Стоит напомнить, что в апреле 1964 года в городе Хама, где были особенно сильны позиции экстремистской организации «Братья-мусульмане», уже вспыхивал антибаасистский мятеж, который был жестоко подавлен [7, с. 18]. В конце 70-х – начале 80-х годов основу оппозиционного ПАСВ исламского движения вновь составили «Братья-мусульмане». Пик активности исламской оппозиции пришёлся на 1979–1982 годы, когда был создан «Объединённый исламский фронт» [7, с. 21]. В состав Фронта вошли: организация «Братья-мусульмане», Партия исламского освобождения и ряд суфийских группировок, требования которых сводились к созданию исламского государства на территории Сирии и введению шариата в качестве единственного закона страны. Говоря об исламской оппозиции того периода, важно обратить внимание на отсутствие в её рядах сплочённости и единства. Кроме того, в отличие от шиизма, суннизм, традиция которого утверждает непреодолимость границы между Богом и человеком, служил гораздо более слабым фундаментом именно для реформации.

Надо заметить, что собственные религиозные убеждения алавитов не могут способствовать ни исламизации страны, ни стремлению к панарабскому и тем более панмусульманскому единству. Акцент на светскую жизнь, науку и культуру отличал идеологию алавитов с самых древних времен, в чем и сказывалась специфика этого религиозного движения [3, с. 44]. С другой стороны, так как алавиты относят себя к шиизму, открывается важное обстоятельство: шииты не признают панарабскую идею построения всемирного Халифата, которая лежит в основе деятельности большинства экстремистских и вообще международных мусульманских движений. Сирийскому руководству эта идея чужда уже из одних религиозных соображений.

Однако в Сирии подавляющее большинство населения – не алавиты, а суниты с их халифатскими идеями и призывом к принципу территориального государства. Поэтому, сохранив принципиальную приверженность светской модели, баасистам пришлось внести серьезные изменения в конфессиональную политику, включив в неё положение об «особом месте мусульманской религии» в жизни сирийской нации. При

этом была предпринята попытка отделить ислам от политики, делая упор на его «колоссальном духовном и культурном массиве», о котором не раз говорили баасистские теоретики З. Аль-Арсузи и М. Афляк [8, с. 51].

Религиозная альтернатива всегда базируется на духовном и материальном несовершенстве окружающего мира, нерешённости проблем общества и международных отношений, в первую очередь на неравноправном, несправедливом положении человека. Но в Сирии эта альтернатива приобрела слишком существенную политическую окраску, чтоб ее можно было представить в религиозной форме. Так, в сирийском обществе глубоко укоренилось чувство дискомфорта вследствие «ущемления национальных прав», «нарушенной исторической справедливости», что выразилось в утрате ряда районов «естественной Сирии» [8, с. 33]. По сути, «священным» для каждого сирийца является выдвинутый лидером Сирийской национал-социальной партии А. Сааде принцип «От сирийского отечества не может быть отторгнуто ни одна пядь земли» [8, с. 33]. Этим объясняется, например, выдвигаемое Дамаском требование к израильтянам о возврате всех оккупированных в 1967 году земель и «восстановление линии 4 июня» [8, с. 33].

В этой проблеме, казалось бы, сирийский национализм наиболее тесно пересекается с панарабизмом и панисламизмом. Но и здесь существуют определенные особенности. В арабо-израильское противостояние вовлеклись почти все заинтересованные арабские стороны: сначала Египет, затем Иордания и ООП. Участие Сирии в данном процессе было обозначено лишь формально (после 1974 г.) [15, с. 11]. Сирия приобрела контроль над Ливаном (в экономическом, политическом и территориальном плане). Поэтому Израиль не может решить вопрос с конфликтной южноливанской зоной, так как договариваться, по сути, необходимо с САР. Те силы в Ливане и Палестинском движении, которые продолжают занимать «позицию отказа» относительно ближневосточного урегулирования находят поддержку опять-таки в Сирии. Что касается её собственного отношения к миротворческому процессу на Ближнем Востоке, то все переговоры заканчиваются выражениями глубокого разочарования с сирийской стороны и пропагандистскими призывами к «подлинному урегулированию» [9, с. 78], то есть возврату Сирии Голанских высот. При этом демаркационная линия через Голанские высоты была и остаётся самым спокойным местом, пролегающим между Израилем и арабскими странами. Ни национальная ущемленность, ни панарабистские идеи не побуждают сирийцев активизировать борьбу в этом регионе, не говоря же об активных действиях в других точках арабо-израильского конфликта. Весьма показательной для оценки сирийского панарабизма является позиция Х. Асада во время операции «Буря в пустыне» – он не только не пришел на помощь Ираку, но и совершенно недвусмысленно поддержал США в этом конфликте,

руководствуясь исключительно соображениями политической целесообразности.

Американский исследователь Д. Пайпс указывает, что анализ сирийской политики принято выводить чаще всего из положения дел в переговорном процессе. Но данная методология кажется ему ошибочной. Учёный отмечает, что если израильяне считают дело урегулирования важнейшим для Асада, то они глубоко заблуждаются. Действительно, со времени прихода к власти в 1970 г., Х. Асад установил жёсткий полицейский режим, привнеся беспрецедентную стабильность в исторически сложившуюся в Сирии анархию, и обеспечил традиционно притесняемому алавитскому меньшинству контроль над политическим и военным аппаратом. И задачи сохранения режима и обеспечения беспроблемной передачи власти «из рук в руки» по семейно-клановой линии оказались самыми приоритетными. Остальное, включая региональные конфликты, межарабские отношения использовались лишь в качестве инструментов при осуществлении внутренних задач: выживание «баасистского» режима, обеспечение верховенствующей роли алавитов его клана и сохранение контроля над жизненно важным для Сирии Ливаном. Возврат Голанских высот в этой связи вторичен [15, с. 27]. Таким образом, пропагандистские заявления Сирии о «борьбе за полное и всеобъемлющее урегулирование», лозунги «сионистский враг», «американские пособники» и т.д. – лишь внешняя оболочка, где идеология – это ширма для проведения удобных внутривнутриполитических действий.

Панарабизм, таким образом, как и национализм и тем более исламское единство для режима Асада – не более чем внешнее оформление реальной политики, которое варьируется в зависимости от ситуации, и позволяет бааситскому режиму добиваться основной цели – поддержания внутренней стабильности и политического единства страны при сохранении доминирующего положения алавитской общины. И действительно дамасский режим демонстрирует потрясающую внутреннюю устойчивость. Серьёзных посягательств на власть Асадов в ходе всего их правления не было. Это резко контрастирует как с предыдущим историческим опытом этой страны, так и с «горячим» социально-политическим климатом, который присущ ближневосточному региону в целом.

Таким образом, Сирия – это особое государство, которое невозможно измерить европейскими категориями. Для Сирии политические идеологии вторичны, они служат лишь средством «пи-ара» и пропаганды, что понимают далеко не все европейские исследователи. Какие бы внешние формы не принимали политические инициативы сирийского руководства, глубинной основой его деятельности остается кланово-патронажная солидарность. В сочетании с гибкой секуляризированной идеологией алавитской общины это дает возможность развивать политическую систему общества в западных

формах, но на чисто восточной основе, что и обеспечивает Сирии высокую стабильность в сложной политической ситуации Ближнего Востока. Непонимание этих особенностей некоторыми современными исследователями и политическими аналитиками искажает оценку сирийского политического режима и может иметь своим следствием выработку неправильной политики в наиболее острой на сегодняшний день точке международных противоречий. Поэтому политический опыт Сирии нуждается в глубоком осмыслении на основе конкретных фактов, а не моделей, созданных западным миром для упрощенного понимания Востока.

Литература

1. Абу Дияб С. Опыт ПАСВ в организации политического пространства Сирии. // Арабские страны. Проблемы социально-экономического и общественно-политического развития. Институт востоковедения РАН. – М., 1995.
2. Ахмедов Б.М. Сирия на рубеже столетий // Власть и политика. – М., 2003.
3. Афляк М. Фи сабиль аль-Баас. (По пути баасизма). Бейрут. Дар Ат – Талиа., 1963.
4. Жданов Н. В., Игнатенко А. А. Ислам на пороге XXI века. – М., 1989.
5. Коран / Пер. И.Ю. Крачковского. – Ростов, 2006.
6. Косач Г. Г. Коммунисты в баасистском национальном контексте // Ближний Восток и современность. Вып. 18. – М., 2003.
7. Мальшева Д.Б. Братья-мусульмане как идейно-политическая сила в арабском мире // Идейно-политические течения в арабских странах. Реферативный сборник ИНИОН. – М., 1983.
8. Матвеев И. А. Национальная и общерабская слагаемые политики независимой Сирии на Ближнем Востоке. – М., 2003.
9. Мир глазами президента Сирии Хафеза Асада. – М., 2000.
10. Саде А. Дустур Хизб аль-баас аль-арабий аль-иштиракий (Программа Партии арабского социалистического возрождения) // Аль-Ахзаб ас-сиясийя фи Сурия (Политические партии Сирии). Димашк (Дамаск), 1954.
11. Саутов В.Н. Алавиты у власти: тенденции внутренней эволюции и практика действия // Ближний Восток и современность. – М., 2001. – № 12.
12. Шапке Рихард. Лев Дамаска. Хафез Асад и современная Сирия // {www.ru.wikipedia.org}
13. Van Dam N. The struggle for power in Syria: sectarianism, regionalism and tribalism in politics 1961–1978. – L., 1979
14. The Constitution of Syrian Arab Republic // {www.sana-syria.com}
15. Pipes Daniel. Syria Beyond the Peace Process. – N.Y., 2000.
16. Seymour M. The Dynamics of Power in Syria since the break Egypt // Middle Eastern Studies. – Wash., 1970.

Китай глазами русских миссионеров XVIII-XIX вв. (конфессиональный аспект восприятия конфуцианской культуры)

Мазурика Юлия

Мазурика Юлія. Китай очима руських місіонерів XVIII-XIX ст. (конфесійний аспект сприйняття конфуціанської культури). В статті робиться спроба проаналізувати образ Китаю і китайців у письмовому спадку руських місіонерів та дослідити основні зміни, які він зазнав упродовж XVIII-XIX ст. Наголошується, що у XVIII – першій половині XIX ст. цей образ будувався за принципом опозиції «чужий»-«свій», «язичницький»-«християнський», «раціональний»-«духовний». Але з другої половини XIX ст. починається якісно новий етап у осмисленні Китаю, що характеризується визнанням морального та релігійного багатства китайської культури, а також розумінням причин негативної відповіді китайців на виклик християнської цивілізації. Таке розуміння, на думку автора, стало можливим завдяки основним принципам православного місіонерства у Китаї, яке було зорієнтоване на розуміння та діалог.

Mazurika Julia China by Russian missionaries' eyes in the 18th - 19th centuries (confessional aspect of perception of Confucian culture). In the article it was made an attempt to analyze the image of China and Chinese in the written inheritance of Russian missionaries and to investigate the basic changes which this image has tested throughout the 18th - 19th centuries. It was mentioned that in the 18th - 19th centuries the image of China was under construction by opposite principles, like "self" - "other", "pagan" - "Christian", "rational" - "spiritual". During the second half of the 19th century a new stage in interpretation of China breaks out. It characterizes by the recognition of moral and religious richness of Chinese culture, and also by understanding of the reasons of Chinese negative answer on the challenges of Christian civilization. Such insight, according to the author, became possible thanks to the main principles of orthodox missionary work in China which was oriented on the understanding and dialogue.

Проблемы понимания «другого»/«чужого» и возможности диалога между «своим» и «чужим» являются одними из главных проблем в истории культуры. Ведь мир «своего», «своя» культура обретают специфику и своеобразие только в процессе осознания «чужой» культуры и общении с ней. В этой связи особый интерес представляет взгляд христианских миссионеров на «чужую» культуру, в которой они проповедовали, поскольку первоначальной задачей всех без исключения христианских миссий были не понимание и диалог, а евангельская проповедь, претендующая на вселенский характер измерения, «чтобы все люди спаслись и достигли познания истины» (1 Тим. 2, 4).

В рамках указанной проблематики широкое поле для исследования представляет вопрос восприятия конфуцианской культуры христианами миссионерами, которые активно проповедовали в Китае, начиная с XVI ст. Примечательно, что миссионерство в Восточной Азии и Китае в частности являлось принципиально новым явлением в истории христианства, поскольку миссионеры столкнулись не с «варварами» и язычниками в традиционном понимании, а с высокоразвитой цивилизацией, существующей в течение тысячелетий, ориентированной на преемственность в рамках своей культурной традиции и ревниво ее оберегающей.

Несмотря на подобную ситуацию, китайцы автоматически попадали в сферу влияния действовавшей до этого периода греко-римской концепции «варварства» лишь в силу своей инаковости и принципиальной несхожести с западноевропейской цивилизацией и ее представителями. Концептуальное же осмысление и оценка Западом последствий воздействия христианства на иные народы породило у него убеждение в своем культурном превосходстве, а ко времени начала широкомасштабной европейской колониальной экспансии западные христиане уже не осознавали того факта, что их богословие было культурно обусловленным, и полагали, что оно надкультурно, имеет универсальное значение и будет полезно всем. Такой подход делал попросту невозможным достижение какого-либо взаимопонимания, не говоря уже о полноценном диалоге и подлинном узнавании друг друга.

Примечательно, что, столкнувшись с уникальной и самобытной культурой Китая, после тщательного её изучения и длительной проповеднической практики, для многих православных миссионеров было характерно скептическое отношение к возможности христианизации Китая. Будучи чуждыми осознания своего культурного превосходства, в виде главных форм для своей миссионерской работы они избрали научение личным примером, православное свидетельство и диалог. Такая миссионерская скромность была вызвана тем, что проповедническая практика православных сформировалась на основе Священного Писания и Предания, в которых за исключением призыва «научить все народы, крестя их во имя Отца и Сына и Святого Духа»,

мало что можно было отыскать относительно внешнего миссионерства и миссионерской деятельности среди нехристианских, но не менее развитых культур. Знакомство с подобными культурами стало привилегией человека Нового времени и не было доступно древним, которые не имели возможности выходить за пределы своего богословского и культурного контекста. Поэтому и квинтэссенцией русского православного богословия, опирающегося на древнюю христианскую традицию, явилось сосредоточение внимания на личностном восприятии Христа (знаменитое «спасись сам, и тысячи вокруг тебя спасутся»), что, в свою очередь, и оказало определенное влияние на феномен «пассивного миссионерства» в Китае.

Мы же в данной статье попытаемся выделить и идентифицировать образ Китая и китайцев в письменном наследии русских миссионеров, которые, несмотря на пассивную деятельность и скептическое отношение к принятию христианства китайцами, все же воплотили в своей деятельности идею «понимающего» миссионерства. Для подтверждения данного тезиса проследим и те основные изменения, которые претерпевал образ Китая в их трудах в течение XVIII-XIX вв.

Заметим, что образ конфуцианской культуры, наиболее ярко отобразившийся в письмах на родину, заметках и отчетах, дневниках русских миссионеров (Софрония (Грибовского), Иакинфа (Бичурина), Гурия (Карпова), Николая (Адоратского), Сергия (Страгородского) и др.) [1,3,9,10], значительно отличается от образа конфуцианской культуры, сформированного миссионерами иностранными (католическими и протестантскими). Эта тенденция объясняется как различием в богословском понимании миссии Церкви, так и конкретными задачами пребывания в Китае. Как справедливо отмечает исследователь христианских миссий в Китае А. В. Ломанов, если католические и протестантские миссионеры должны были убеждать китайцев принять новую для них религию и требовать от них отречения от «суеверий», унаследованных от предков, то православные – всего лишь напоминать албазинцам (русским защитникам крепости Албазин, плененным цинскими войсками еще в 1685 г. – Ю. М.) о необходимости свято хранить христианскую веру, одновременно отвращая их от погруженности в мир китайской религиозной жизни [4, с. 312].

Такое узкое определение задач православной миссии на первом этапе ее деятельности (XVIII – 60-е гг. XIX в.) избавляло священников от необходимости полемики с носителями китайской традиции для доказательства им превосходства христианской веры. Однако задача предотвращения «китаизации» албазинцев сходным образом заставляла православных служителей миссии осмысливать окружающую их реальность в понятиях «суеверия» и «идолопоклонства», что сближало их оценки с оценками иностранных проповедников.

В конце XVIII в. глава Миссии архимандрит Софроний (Грибовский) сетовал на то, что «они (албазинцы. – Ю. М.)

христианскую веру очень давно совершенно бросили, а потому как святого храма, так и священников вовсе знать не хотят..., а когда и приходят в праздник Пасхи, то надобно и тут за ними хорошо смотреть, дабы чего из вещей не уворовали» [5, с. 63]. К тому же, албазинцы «отстав от своего священника, совершенно следовали своих жен наставлениям и потому стали во всей точности соблюдать китайские обряды, подражая китайцам не только в обычаях, но и в вере... и потому их дети под руководством своих матерей остались совершенными идолопоклонниками» [10, с. 10].

Критика членов русской общины и их потомков за чрезмерную податливость давлению китайских нравов сформировала среди православных священников устойчивый образ нуждавшегося в духовном окормлении падшего албазинца. «Албазинцы совершенно окитаились, кроме обличья и какой-то отваги в них русского ничего нет», – читаем в письме иеромонаха Гурия, будущего главы 14-й миссии (1858-1864) [7, с. 657]. Рассказывая о «скрытности», «хитрости», «лености» албазинцев, иеромонах Гурий оправдывает их, вопрошая: «Пятьдесят человек, христиан больше по имени, рождению, привычке, нежели убеждению, что могли они значить против 3-х миллионов народонаселения? Что они могли противопоставить совокупному натиску бесчисленных суеверий, обычаев совершенно разнородных, примеров соблазнительных, жизни, духу китаизма, совершенно расходящимися с жизнью и духом христианства?» [7, с. 660].

Примечательно, что сама суть этого «духа китаизма» в письменном наследии русских миссионеров XVIII – первой половины XIX вв. уловить довольно трудно. В основном они молчат о нем, сосредотачивая все свое внимание на внутренних проблемах и трудностях Миссии, таких как отсутствие средств, малочисленный и не всегда качественный состав и др. Далее миссионерского подворья не распространяется их взгляд, что можно объяснить культурным шоком русских миссионеров, которые в ходе полного осознания инаковости и непонятности чужой культуры, а также ее несхожести с той, к которой принадлежали сами, пытались закрыться в своем собственном мире, напрочь отгородившись от всего китайского. «Самые неизбежные лишения мы стараемся восполнить своей полнотой и среди чужого мира создать и развить родной – русский мир, где отдыхала бы и оживала душа, где исчезла бы горькая мысль о чужбине и одиночестве», – читаем в письме к родителям В. В. Горского, члена 12-й Миссии [11, №11, с. 213] в подтверждение вышеуказанному тезису.

Иными словами, «миссионерское сознание» православных миссионеров было еще не готово в этот период к активному православно-конфуцианскому диалогу, подтверждением чему и является их полная пассивность, незначительная деятельность, направленная лишь на «выживание» в миссии декларированный в инструкциях

десятилетний срок и полнейшее отсутствие желания узнать, изучить и понять Китай, признав его уникальность и самодостаточность.

Несмотря на вышеуказанную тенденцию, все без исключения миссионеры отмечают об отношении китайцев к иностранцам, т.е. отмечают об отношении китайцев непосредственно к ним самим, говорят о том, что действительно их затронуло и с чем они соприкоснулись. Так, говоря о китайцах и возможности их христианизации, архимандрит Софроний (Грибовский) отмечает, что «никогда не можно сего сделать, дабы к четверем человекам россиян, захотели многие тысячи гордого и своенравного народа применяться и следовать их образу жизни» [5, с. 59].

«Гордость перед иностранцами» была отмечена и начальником 9-й миссии (1806-1821) архимандритом Иакинфом (Бичуриным). Китаец в его работах «почтителен к родителям и старшим вообще», «безусловно повинуется законам и распоряжениям правительства», «трезв, умерен и бережлив», «трудолюбив и деятелен». «И те только, которые изучили Китай, – отмечает о. Иакинф, – через долговременное пребывание в нем, могут заметить, что сквозь тонкое покрывало учтивости всюду просвечивает гордость» [3, с. 392]. «По общему национальному духу всякий не-китаец есть варвар, презрения достойный, все не-китайское не заслуживает внимания и все против их системы приводимое в доказательство есть ересь, смеха и наказания достойная», – писал в письме к князю А. Н. Голицину и Петру (Каменский), начальник 10-й миссии (1821-1830) о все той же китайской «гордости перед иностранцами». «Жить среди такого народа трудно, а и того труднее сделаться его учителем», – заключает он, добавляя множество лестных слов о китайской образованности и учености [6, с. 413].

Хотя, как уже отмечалось, «делаться учителями» православные миссионеры XVIII – первой половины XIX вв. не спешили, предпочитая изучать Китай, не выходя за стены миссионерского подворья и не особенно вникая в особенности китайской жизни. Китай в их работах так и остался чужим по всем параметрам, непонятным и непостижимым. Образ Китая и китайцев в их письменном наследии этого периода строится по принципу оппозиции «чужой»-«свой», «языческий»-«христианский», «китайский»-«христианский», «рациональный»-«духовный», причем этим дуализмом и ограничивается весь Китай в их трудах. Тем не менее, со второй половины XIX века начинается качественно новый этап в его осмыслении, характеризующийся признанием морального и религиозного богатства китайской культуры, а также пониманием причин негативного ответа Китая на вызов христианской цивилизации. Китай в их трудах по-прежнему «языческий», «суеверный», «материалистический», однако за этой оценкой уже скрывается попытка понять и узнать Китай, перестав наконец-то быть сторонними наблюдателями и тесно соприкоснуться с китайской действительностью.

«Разве может быть ничтожной мораль, так решительно и могущественно определившая собой жизнь 450 миллионов людей в продолжение тысячелетий», – рассуждает, пытаясь осмыслить религиозность китайцев, миссионер Сергей (Страгородский). «Сколько народов, учений, религий унесено временем и пропало без следа для настоящего, – читаем у него же, – а Конфуций и Китай все стоят и не теряют своей китайской физиономии! Могло ли это быть, если бы конфуцианский строй не носил в себе залог долговечности?» [9, с. 12].

Однако изменение интерпретации от «неприятия» к «принятию» в этот период, прежде всего, связано с открытием Китая для внешних сношений и разрешением свободы христианских вероисповеданий, что способствовало росту активности протестантских и католических миссионеров и, как следствие, росту китайских антииностранных и антимиссионерских настроений. В такой ситуации русские миссионеры, по меткому наблюдению иеромонаха Николая (Адоратского), оказались «нейтральными и беспристрастными зрителями, которые могли оценить смысл и значение гонений на христианство» [1, с. 389], «мирными зрителями враждующих и соперничающих направлений христианского Запада» [2, с. 75]. Они смогли понять, что китайцам трудно было отделить религиозную веру иностранных миссионеров от их национальных амбиций, а их проповедь любви – от прикрывавшей работу миссионеров «дипломатии канонеров». Не случайно миссионер Сергей (Страгородский) говорит о том, что понимает причины негативного отношения китайцев к христианству: «Когда христианство навязывается людям с высокомерием и нахальством, присваивая себе монополию спасения, а сзади поддерживается угрозами канонеров, то это заставляет китайцев ненавидеть иностранцев так, как только могут ненавидеть их те, кто видит свою цивилизацию, свое развитие в опасности совершенного уничтожения» [9, с. 26-27].

К тому же христианство в глазах китайцев в рассматриваемый нами период отождествлялось с самой европейской культурой и европейцами, как ее представителями. В этой связи православные миссионеры в виде главного препятствия на пути восприятия христианской религии отмечали несоблюдение христианами (а подчас и миссионерами) этических и ритуальных норм своей религии. Согласно Конфуцию, не религия делает людей великими, а люди религию, т.е. не в самой религии ее достоинство и значение, а в ее носителях. Поэтому «не может он (китаец. – Ю.М.) не смеяться, слыша, с одной стороны, что христиане должны распинаться со Христом, а, с другой, видя, как эти христиане в Великую Пятницу не употребляют, а в Светлую ночь напившись, опять отправляются туда же». По этой же причине, как отмечает о. Сергей, в Китае «вполне основательно циркулирует молва, что «иностранцы свирепы, кровожадны и до последней степени нравственно нечисты» [9, с. 17], тем более, что «китайцы видят, что образованные иностранцы сами не верят в посланничество миссионеров», а «самый последний

рабочий, нанятый иностранцем, знает, что его хозяева не смотрят на миссионеров, как на своих нравственных учителей» [9, с.19].

Сектантским, по мнению китайцев, был и сам характер христианства. «Кому из вас верить: римским католикам, протестантам или вам, русским? Вы проповедуете Христа – источника всякого мира и любви, а между собой не можете ужиться в мире!», – пишет иеромонах Николай (Адоратский), рассуждая о «вреде деления на исповедания в деле проповеди» на Востоке [2, с. 75]. «Недаром теперь смеются противники миссий, – читаем у Сергия (Страгородского), – что китайцы Христа еще не узнали, а взаимной ругани христианских проповедников наслушались вдоволь. Оттого некоторые из них теперь при слове «христианство» только машут рукой» [8, №11, с. 243].

Здесь же добавим, что не все европейцы считали себя христианами, ведь Европа XIX в. давно перестала быть всецело христианской, материалистические и рационалистические идеи европейцев приходили в Китай в виде философских учений и идей, подчас сами же европейцы нередко критиковали христианство и также считали его устаревшим и абсолютно ненужным для Востока. В то время как западная культура становилась все более секулярной, миссионеры в Китае продолжали видеть не только в местных религиях, но и во всем, что их окружало, идолопоклонничество и язычество, зло и суеверие [12, с. 2-3]. Во всех же отчетах и заметках этого периода православных миссионеров, наоборот, отмечается о неправильной постановке миссионерского дела и делается вполне правомерный вывод о том, что не христианские догматы как таковые в большинстве случаев вызвали отторжение и не были восприняты, но христианство, которое несло культурный и исторический опыт европейцев, с осознанием его полного превосходства и, вследствие чего, полным забвением апостольского понимания миссии и миссионерской деятельности в целом.

Литература

1. Адоратский Н., иеромонах. Настоящее положение и деятельность Пекинской Духовной Миссии в Китае (На основании документов, находящихся в Миссии, рассказов бывшего начальника Миссии о. архимандрита Флавиана и собственного личного опыта автора, члена Пекинской Миссии) // Православный собеседник. – 1884. – Ч. 2. – С. 373-390.
2. Адоратский Н., иеромонах. Положение миссионерства в Китае // Православный собеседник. – 1885. – Ч. 2. – № 5. – С. 68-90.
3. Бичурин Н. Я. Китай в гражданском и нравственном состоянии. – М., 2002.
4. Ломанов А. В. Христианство и китайская культура. – М., 2002.
5. Материалы для истории Российской Духовной Миссии в Пекине / Под ред. Н. И. Веселовского. – Вып. 1. – СПб., 1905.
6. Миротворцев В. К биографии о. Иакинфа Бичурина // Православный собеседник. – 1886. – Т. II. – С. 410-426.

7. Русские и Греко-российская Церковь в Китае (Письмо иеромонаха Гурия) // Русская старина. – №9. – С. 655-662.
8. Сергей (Страгородский). На Дальнем Востоке // Богословский вестник. – 1895. – №9,11. – 1896. – №1, 3-5, 7-12.
9. Сергей (Страгородский). Христианская проповедь в Китае и Японии // Русский вестник. – 1892. – №12. – С. 7-31. – 1893. – №1. – С. 11-32.
10. Софроний (Грибовский). Уведомление о начале бытия россиян в Педзине и о существовании в оном Греко-российской веры) // Материалы для истории Российской Духовной Миссии в Пекине /Под ред. Н. И. Веселовского. – Вып. 1. – СПб., 1905. – С. 1-45.
11. Страница из истории Православной русской миссии в Китае (Письма миссионера Горского В. В.) // Богословский вестник. – 1897. – №5, 8, 10, 11. – 1898. – №1,2,4,6,8,10-12.
12. Spence Jonathan. Western perceptions of China from the late sixteenth century to the present // Heritage of China: contemporary perspectives on Chinese civilization. – University of California press, 1990. – P. 1-14.

Студенческие обструкции в университетах Российской империи (XIX – нач. XX вв.)

Посохов Иван

Посохов Иван Студентські обструкції в університетах Російської імперії (XIX - поч. XX ст.). У статті аналізуються студентські обструкції в російських університетах XIX - початку XX ст. Обструкції, які являють собою приклад університетського конфлікту, відігравали важливу роль у процесі консолідації молоді, а також виступали засобом тиску на професорів та керівництво університетів. Ці конфлікти мали тенденцію до загострення, перетворюючись із локальних та стихійних проявів невдоволення студентів у заздалегідь підготовлені та багатоетапні акції.

Posokhov Ivan Student obstructions in Russian empire universities (XIX - the beginning of the XX centuries). In the article student obstructions in Russian universities in the XIX - the beginning of the XX centuries are analyzed. Obstructions, which are striking example of university conflict, played an important role in the process of young people consolidation, and also were remedy of pressure on professors and university management. These conflicts had trend to escalation, turning from local and spontaneous demonstrations of student complaints to well planned and staged actions.

Обструкция (от латинского obstructio – заграждение) в словаре Брокгауза и Ефрона означает протест участника или группы участников какого-либо собрания, который выражается в форме насильственного вмешательства в ход заседания и его срыва (длинными речами, шумом и другими подобными приемами). В наше время наиболее известными являются парламентские обструкции.

История и современные проблемы студенчества вызывают немалый интерес у исследователей. В том числе, уделяется внимание и конфликтам, характерным для молодежной среды [7; 18]. История российских университетов XIX – начала XX веков дает нам немало примеров конфликтных ситуаций. Некоторые студенческие выступления, отличавшиеся особым размахом, в воспоминаниях и литературе именуется «университетскими историями» или «студенческими историями». Однако начальные формы конфликтов в университетской среде остаются в своей совокупности практически неизученными. К ним относятся студенческие обструкции, которые стали одной из первых протестных форм взаимоотношений в университетской среде.

Информация о такого рода конфликтах, прежде всего, содержится в воспоминаниях и соответствующих «следственных делах». Эти источники не только содержат необходимый фактический материал, но позволяют понять мотивы поведения студентов, проследить реакцию студентов и профессоров на обструкции. В данной работе использованы воспоминания и опубликованные документы о наиболее известных «студенческих историях».

Протесты студентов могли принимать самые разные формы. Например, в харьковском театре еще в 1817 г. во время спектакля недовольные студенты создали невероятный шум, в результате чего произошли стычки с полицией, аресты, и студентам Харьковского университета было запрещено на десять лет появляться в театре [1, с. 987]. Формой студенческого протеста можно считать памфлеты (или пасквили), в которых в завуалированной форме высмеивались отдельные профессора или руководство университета (как это произошло, например, в Харьковском университете, когда студенты на имя ректора К. К. Фойгта направили памфлет о назначении Г. А. Катакази попечителем Харьковского учебного округа) [14]. Университетская история даже знает случаи самосожжения студентов университетов Санкт-Петербурга и Казани как форму протеста [15, с. 50-66; 3, с. 206]. На рубеже столетий студенческие протесты переросли в масштабные забастовки, в том числе с баррикадами на улицах городов (именно эти формы протеста особенно привлекали внимание исследователей в советский период).

Однако, изученные нами материалы (анализу подверглось около трех десятков студенческих обструкций в различных университетах Российской империи) позволяют считать, что данная форма

студенческого протеста занимает свое особенное место в истории университетских конфликтов, знаменуя собой переход от межличностных к групповым конфликтам уровня «преподаватель-студент».

Найденные нами упоминания о первых студенческих обструкциях в российских университетах относятся к 1810-м годам [17, с. 7-19]. В дальнейшем такие формы протеста приобретали лишь большую остроту. Особое распространение они получили в 30 – 70-е годы XIX века.

Основным объектом обструкций становилась профессура университетов. Для срыва лекций студентами применялись самые разнообразные методы. Лекция профессора могла быть прервана свистом и криками недовольных студентов, или же попросту всеми проигнорирована: «... свист и шипение положительно не давали им ничего высказать» [9, с. 161]. В ответ на резкое замечание в адрес студентов профессор мог быть изгнан разъяренной толпой из аудитории. А. И. Гершен в своих воспоминаниях о студенческих годах в Московском университете пишет: «Через край полная аудитория была непокойна и издавала глухой, сдавленный гул. Малов [профессор. – И. П.] сделал какое-то замечание, началось шарканье, ..., свист, шиканье, крик: «Вон его, вон его». Малов, бледный, как полотно, сделал отчаянное усилие овладеть шумом – и не мог; студенты вскочили на лавки. Малов тихо сошел с кафедры и, съевшись, стал пробираться к дверям; аудитория – за ним, его проводили по университетскому двору на улицу и бросили вслед за ним его калоши» [4, с. 54]. Момент изгнания профессора Малова из аудитории изображен также на картине художника Шренка [2]. Именно такие формы студенческих обструкций, на наш взгляд, можно считать типичными для российских университетов.

Впрочем, далеко не все обструкции принимали такой оборот. Некоторые выглядели (или затевались) как шутка: например, выпускали в аудитории воробья и затем с криками гонялись за ним, или под аплодисменты совершалась какую-либо «выходка». Так, в воспоминаниях А. Н. Афанасьева читаем: «Фабрициусу раз, во время занятий со студентами в зале, другие студенты бросили с хор, при аплодисментах, венок, связанный из губки и тряпья. Нарушить покой в его аудитории было для некоторых студентов предметом удовольствия» [9, с. 159].

Но чаще было именно так, что студенты, за недостойный, по их мнению, поступок со стороны профессора, сначала его освистывали (либо, желая затруднить выявление бунтующих, устраивали в аудитории топот ногами), а иногда даже предлагали избить (эти события были связаны с «Цветаевской историей» 1876 года) [10, с. 389-390]. Иногда студенты для срыва занятий использовали карбид (так называемые «химические» обструкции) или блокировали вход в аудиторию; также они применяли вражду двух профессоров, вынуждая их выяснять между

собой отношения во время занятий в аудитории [3, с. 205]. Так или иначе, все это приводило к срыву лекции нелюбимого профессора.

Однако протест студентов был направлен не только против профессуры. Гнев студентов в первой половине XIX века нередко мог быть вызван действиями университетских экономов, ответственных за качество пищи в столовой для казеннокоштных студентов. В этом случае студенты, как правило, учиняли шум в столовой, на который сходилось все университетское начальство, либо вообще массово отказывались посещать ее, предпочитая трактиры за пределами университета. «Большая часть студентов на вопрос ректора, почему они не пошли обедать, отвечали, что дурен стол; оробевших отправили в карцер для внушения прочим страха» [13, с. 40-41].

Отдельные обструкции связаны с негативным отношением студентов к университетскому начальству (например, попечителю или инспектору), они выражались в оскорблении словом или даже в «оскорблении действием» (нанесении пощечины). Именно с пощечины, нанесенной студентом инспектору в московском театре в 1887 году, началась так называемая «Брызгаловская история»: «В этот вечер инспектору Брызгалову публично, в концертном зале была нанесена пощечина студентом юридического факультета 3-го курса г. Синявским» [16, с. 330]. В дальнейшем эта форма оскорбления становится обыденной практикой студенческих возмущений [3, с. 207], заменив собой весьма популярное среди студентов первой половины XIX века «оскорбление словом».

Любопытно, что среди проанализированных нами студенческих обструкций есть и такие, которые были направлены против других студентов. Так, например, в 1879 году криками своих товарищей из аудитории Московского университета был изгнан студент, мешавший профессору проводить лекцию [16, с. 320].

В подавляющем большинстве случаев, причинами подобного поведения студентов являлись скучные, неинтересные или непонятные (например, на французском языке) лекции университетских преподавателей. Так, в истории Казанского университета 1860-х годов зафиксирован эпизод, когда группа студентов в тридцать человек явилась к попечителю «с жалобой на неудовлетворительное преподавание профессора физики Больцани, заявив, что лекций, читанных им в аудитории, они не понимают» [5, с. 111]. Заявление это, вероятно, было справедливым, так как даже горячие поклонники Больцани свидетельствовали о том, что при всех своих научных заслугах педагогом он был плохим.

Немаловажную роль в разворачивании конфликтов играли характеры отдельных профессоров. «Глупый, грубый и необразованный профессор», «слишком самолюбивый и резкий, чтобы не сказать грубый» – такими характеристиками пестрят воспоминания бывших студентов при описании обструкций [8, с. 212]. Нередко в работах

советского периода именно на таких высказываниях строился тезис об отсталости профессуры и прогрессивности студенчества того времени. Однако далеко не всегда обструкция свидетельствовала об отсталости профессора. Напомним, что обструкции подверглись (были освистаны) В. О. Ключевский и Н. И. Костомаров.

Виной всему мог быть просто преклонный возраст преподавателей, который некоторыми студентами воспринимался как признак отсталости. Так, в период с 1858 по 1861 годы в Казанском университете прокатилась целая волна увольнений профессоров пожилого возраста, вызванная обструкциями [3, с. 205; 5, с. 35-40]. Как отмечает при этом С. Гессен, «студенчество не прекращало своей санитарной работы по очистке университета, продолжая сплошь и рядом изгонять безграмотных профессоров» [5, с. 38]. Хотя иногда поводом для студенческой обструкции могло стать совершенно безобидное, на наш взгляд, задание профессора (например, перевести часть произведения Цицерона в качестве самостоятельной работы) [10, с. 389-390].

Исследованный нами материал позволяет выделить условные периоды активизации студенчества и изменений характера их требований. Так, в первой половине XIX века около 2/3 рассмотренных обструкций представляли собой лишь кратковременный всплеск негодования, не приводивший к сколько-нибудь значимым последствиям. Примером может служить воспоминание А. Н. Афанасьева: «Платон Степанович Нахимов с умоляющим видом тихо упрасивал студентов шипеть потише. На другой день граф Строганов потребовал к себе депутатов от всех факультетов, сделал в лице их выговор всем факультетам, ..., и затем отпустил. Больше ничего и не было» [9, с. 162]. Только в отдельных случаях для примирения враждующих сторон привлекался субинспектор или ректор с одним из деканов. Таким образом, эти конфликты представляли собой исключительно локальное, стихийное и к тому же немногочисленное проявление недовольства. Ситуация в корне изменяется в середине 50-х годов XIX века. С ростом студенческой активности, профессора и университетская власть критиковались все более решительно. Студенты одного факультета обращались к студентам других факультетов, создавали общеуниверситетские инициативные группы, формулировали обобщенные требования. Кроме того, такие события университетской жизни получали освещение в прессе. Студенческие обструкции 60-х годов, как правило, представляют собой массовые и заранее спланированные акции: «После рождественских каникул Берви [профессор Казанского университета. – И. П.] получил подписанное 70 студентами письмо...» [5, с. 35]. Теперь в разрешении конфликта, как правило, принимает участие ректор, нередко попечитель, губернатор и полиция. Например, после «Богишичевской» истории, происшедшей в октябре 1871 года, Новороссийский университет был закрыт на время проведения следствия и суда над «главарями» беспорядков [12, с. 17-18].

Кроме того, протекание конфликтов в этот период можно разделить на несколько характерных этапов: 1) собственно студенческая обструкция против профессора или университетского начальства; 2) разбирательство при участии ректора и Совета университета; 3) новый виток недовольства студентов, теперь уже из-за «неправильного» приговора или степени наказания для студентов – участников обструкции. Третий этап, совершенно нехарактерный для первой половины XIX века, в дальнейшем сопровождался массовыми сходками и демонстрациями студентов и уже имел резонанс во внеуниверситетском обществе и периодических изданиях.

О возможных причинах такого рода изменений читаем в «Заключении [Совета Харьковского университета] о правилах для студентов и об инструкции для инспекции» от 1879 года: «Что касается демонстраций против профессоров, как, например, в Москве в 1858 году весною против Майкова и Циммермана, а осенью против Орнатского и Варнека; то демонстрации эти вызывались, с одной стороны, устарелостью многих из университетских профессоров в университетах, а с другой – начавшим развиваться критическим отношением студентов к своим преподавателям и усилившеюся от них требовательностью, которая явилась вследствие открывшейся возможности познакомиться с заграничными университетами, немалую долю влияния имело при этом и общее обличительное направление нашей прессы того времени» [6, с. 8-9].

Конечно же, за свои проступки студенты несли определенные наказания. В первой половине XIX века дело, зачастую, решалось, как тогда говорили, «приличными извинениями одного [студента] и увещаниями другого [профессора]», с надеждой что зачинщик исправится в своем неприличном поведении [17, с. 11]. Изредка несколько студентов для устрашения своих товарищей могли быть посажены в карцер, срок содержания в котором составлял от одной до четырех недель [1, с. 973, 974, 976, 979]. Впоследствии университетское начальство принимало уже намного более жесткие меры, и зачинщики обструкций отчислялись из университета, отправлялись в ссылку или же выслались из города. Но при этом не следует забывать, что и преподаватели, которые своими поступками вызвали негодование молодежи, в итоге тоже оставляли университет. Варнековская (Московский университет), Маловская (Московский университет), Богишичевская (Новороссийский университет), Цветаевская (Киевский университет) и многие другие «истории», названные так по имени преподавателя, с которым они были связаны, закончились увольнением этих профессоров из университетов. Безусловно, к положительным сторонам такого процесса можно отнести то, что активность студентов оказывала стимулирующее воздействие на университетскую корпорацию, и в учебный курс вводились студенческие диспуты, практические и семинарские занятия. По всей видимости, обструкции влияли не только на отношения в университетской среде, но и на

профессоров, которые стали более ответственно относиться к лекциям. Однако, некоторые исследователи отмечают, что прежде всего страх профессуры перед студенческим протестом приводил к росту популизма на лекциях преподавателей, попавших в зависимость от активного студенчества [3, с. 205].

Таким образом, студенческие обструкции представляют собой пример университетского конфликта, занимая свое место среди других студенческих протестов. Они играли важную роль в процессе консолидации молодежи, выявления студенческих лидеров. Обструкции стали средством давления как на профессуру, так и на руководство университетов. Представляя собой отношения уровня преподаватель – студент, эти конфликты имели тенденцию к обострению, формируя в общественном сознании образ бунтующего студенчества. Обструкции постепенно претерпели изменения, превратившись из локальных, стихийных и спонтанных проявлений недовольства студентов в масштабные, заранее подготовленные, спланированные и многоэтапные акции.

Литература

1. Багалея Д. И. Опыт истории Харьковского университета. – Харьков, 1904. – Т. 2.
2. Варшавский Л. Образ студента в русском изобразительном искусстве // Советское студенчество. – 1940. – № 6.
3. Вишленкова Е. А., Малышева С. Ю., Сальникова А. А. Terra Universitatis: Два века университетской культуры в Казани. – Казань, 2005.
4. Герцен А. И. В Московском университете // Московский университет в воспоминаниях современников. – М., 1956.
5. Гессен С. Студенческое движение в начале шестидесятых годов. – М., 1932.
6. Заключение [Совета Харьковского университета] о правилах для студентов и об инструкции для инспекции. – Б. м., Б. д.
7. Иванов А.Е. Студенчество России конца XIX – начала XX века: социально-историческая судьба. – М., 1999.
8. Лебединский И. В. Из жизни Московского университета. Варнековская история. С предисловием Л. Ф. Пантелеева // Голос минувшего. – 1915. – № 9.
9. Московский университет в воспоминаниях А.Н. Афанасьева 1843 – 1849 гг. // Московский университет в воспоминаниях современников. – М., 1956.
10. Назаревський О. Студентські хвилювання в Києві р. 1876-го. // Життя й революція. – 1927. – № 6.
11. Новоросійський університет у спогадах сучасників: Збірник спогадів. – Одеса, 1999.
12. Одесский университет за 75 лет (1865 – 1940). – Одесса, 1940.
13. Прозоров П. Белинский и Московский университет в его время // Московский университет в воспоминаниях современников. – М., 1956.
14. Российская публичная библиотека. – Ф. 1000. – Собрание отдельных поступлений. – Оп. 2. – Д. 1483.

15. Ростов Н. Самоубийство М. Ф. Ветровой и студенческие беспорядки 1897 г. // Каторга и ссылка. – 1926. – № 2.
16. Ростовцев Г. Студенческие волнения в Московском университете в 1887 г. // Московский университет в воспоминаниях современников. – М., 1956.
17. Свербеев Д. Н. Из воспоминаний // Московский университет в воспоминаниях современников. – М., 1956.
18. Сокурная Л. Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода. – Харьков, 2006.
19. Харківський університет ХІХ – початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 т. – Харків, 2008. – Т. 1.

Концентраційні табори як апарат репресій проти остарбайтерів та чинник в економіці Третього Райху (1941-1945рр.)

Радченко Юрій

Радченко Юрій Концентраційні табори як апарат репресій проти остарбайтерів та чинник в економіці Третього Райху (1941-1945рр.). Стаття присвячена вивченню репресивної політики нацистської репресивно-каральної системи проти радянських цивільних робітників в Третьому Райху в роки Другої світової війни. Автор продемонстрував яку роль грали концентраційні табори в репресивній машині нацистської Німеччини проти іноземних робітників. У статті міститься інформація про боротьбу за ресурси робочої сили іноземних робітників між структурами А. Шпеєра та Г. Гімmlера та показано, яке місце займали концентраційні табори в економіці Третього Райху після весни 1942 року.

Radchenko Yuri Concentration camp as the instrument of reprisals against east workers and an economic force in economy of the Third Reich (1941-1945). The paper is devoted to investigation of repressive activity National-socialist retaliatory system against Soviet civil workers (ostarbeiters) in the Third Reich during the Second World War. Author demonstrated what role were playing concentration camps in repressive structure of Nazi Germany against foreign workers. Article has information about fight for labor recourses of alien workers between structures of A.Speer and H. Himmler. Article shows place of concentration camps in economy of the Third Reich after spring of 1942.

Трагічна доля остарбайтерів в роки Другої світової війни викликала інтерес у західноєвропейських, радянських, українських та російських дослідників [див., наприклад: 15; 27-29]. Історики концентрували свою увагу на описанні методів вербування, умов життя остарбайтерів в нацистській Німеччині. Одночасно деякі аспекти перебування східних робітників в Третньому Райху залишалися малодослідженими. Серед них можна назвати репресивну діяльність нацистських каральних структур проти остарбайтерів.

Цим і пояснюється написання даної статті, у якій автор зробив спробу висвітлити деякі моменти ролі концентраційних таборів у репресіях проти східних робітників та ролі їх ролі в економіці Третнього Райху у 1941-1945рр.

При написанні даної статті автором були використанні перш за все опубліковані документи, спогади та щоденники [1;2; 3; 5; 8; 10; 13; 14; 16; 17; 19; 20; 26; 30], а також існуючі наробітки істориків [4;6;7;9; 11; 12; 15; 18; 21; 22; 23; 24; 27-29; 31; 32; 33], присвячені поставленому питанню.

Політика Третнього Райху по відношенню до іноземних робітників проводилася в рамках того світогляду, який був виказаний Генріхом Гімлером у його промові в Позені 4.10. 1943 року: «Ми повинні також пам'ятати, що ми маємо в Німеччині від 6 до 7 мільйонів іноземців. Можливо їх вже зараз навіть 8 мільйонів. Ми маємо полонених в Німеччині. Вони є безпечними, поки ми жорстоко караємо за саму малу дрібницю»[26].

За порушення правил та трудові або політичні проступки східних робітників відправляли на декілька тижнів у виправно-трудоий табір. За більш значні «злочини» остарбайтера відправляли до концентраційного табору. Найчастіше відправка до концтабору передувало перебування у виправно-трудоому таборі. У окремих випадках могло вживатися і «спеціальне поводження» (Sonderbehandlung), що означало фізичну ліквідацію людини. Сексуальні зв'язки з німкенями заборонялися під загрозою смертної кари через повішення для партнера та концтабором для партнерші (німецького походження) [28, р. 166; 15, с. 52]. Співпраця з рухом Опору для східного робітника могла теж закінчитися відправкою до концентраційного табору. Так, наприклад Олександр Мариниченко працював у Карлсруе, де познайомився з німецьким антифашистом Йоганном Мюллером. Видавши Мариниченку нові документи, Мюллер відправив його до сільської місцевості. Там Мариниченко працював у сільському господарстві та видавав документи радянським військовополоненим, які здійснили втечу. Але один співвітчизник видав Мариниченка. Далі був арешт гестапо і відправка до концтабору Нацвайлер [10, с. 22-27]. Для виправно-трудоого, а в свою чергу і до концентраційного табору можна було потрапити за халатність під час роботи, саботаж, порушення трудових обов'язків тощо. Для арешту

людини вистачало простого донесення у гестапо [19, с. 36]. Іноземними робітниками у структурі Таємної державної поліції Третього Райху займався відділ IV D [9, с.465; 6, с.269]. Серед заарештованих гестапо іноземних робітників найчастіше переважали остарбайтери. Так, у місті Катовіце гестапо за період з травня 1942 по березень 1943 року заарештувало за порушення праці 2587 остарбайтерів, 1551 польського робітника, 440 німців, 167 французів та 265 представників інших національностей [31, с.337]. Крім того, 27 липня 1944 року в Німеччині вийшов декрет під назвою «Кугель» (куля), який передбачав відправку пійманих під час втечі офіцерів американської чи англійської армії з послідуною відправкою їх до концтабору Маутхаузен, де їх мали знищити за допомогою пострілу у потилицю. Другий декрет «Кугель» розповсюджувався і на іноземних робітників у випадку повторної спроби втечі з трудового табору [14, с.405; 9, с. 360; 30, р. 506]. За даними У. Херберта, 90% покарань остарбайтерів складали відправки до виправно-трудова чи концентраційних таборів, в той час як подібні санкції по відношенню до німецьких робітників вживалися лише у 10% випадків [28, р. 333].

Виправно-трудова табори з'явилися в Німеччині ще у 1940 році. Для німців та іноземців строк перебування у цих таборах обмежувався 56 днями [28, р.123]. З 1942 року з підприємств Круппа щомісяця до виправно-трудова таборів направлялося п'ять німецьких та чотири іноземні робітники [28, р. 232]. Про перебування у виправно-трудова таборі Гроссберг В. А. Дзизін згадував: «Робота каторжна, по дванадцять годин. Підбивали кірками гравій під шпали... Все це дуже важко, восени, під дощем. Знуцання та побої страшні. Особливо вислугувалися «фольксдойчі»... Після роботи баланда сіро-зелена... з піском на дні» [8, с. 4].

До концентраційних таборів Третього Райху перші остарбайтери потрапили ще восени 1941 року. Це було пов'язано з тим, що цивільних робітників з Радянського Союзу, яких вже тоді почали потроху завозити до Німеччини, часто плутали з полоненими червоноармійцями, і відправляли транспорти з ними прямісінько до концтаборів. Тут слід зазначити, що восени та взимку 1941 року радянських військовополонених відправляли туди найчастіше для знищення. Щоб надалі запобігти таким «помилкам», начальник поліції безпеки та СД 13 жовтня 1941 року зобов'язав начальників айнзатцкоманд, які комплектували транспорти з військовополонених, підлягаючих знищенню у концентраційних таборах обов'язково виконувати наступні завдання: 1) попереджувати коменданта табору про приблизну дату прибуття даного транспорту та його кількість; 2) дати начальнику такого транспорту письмовий документ, в якому повинна стояти відмітка про те, що мова йде про радянських військовополонених, знищення яких санкціоновано начальником поліції безпеки та СД [7, с. 184]. Але й надалі були випадки, коли транспорти з остарбайтерами йшли не у робочі табори Заукеля, а у концтабори.

Так, наприклад, восени 1943 року ешелони з Дніпропетровська та Миколаєва прибули у Бухенвальд [12, с. 233].

Як зазначає чеський дослідник С. Замечник, перші цивільні радянські громадяни з СРСР потрапили в концтабір Дахау восени 1941 року. «Це були здебільшого сільські хлопці, які добровільно відправилися на роботи до Німеччини і потрапили до табору за різні проступки» [33, р. 337]. Масово до концентраційних таборів східні робітники почали потрапляти весною-влітку 1942 року. Наприклад, до Бухенвальду остарбайтери почали прибувати з 1 червня 1942 року [5, с. 86].

Така політика щодо остарбайтерів (та інших іноземних робітників) була багато в чому зумовлена відношенням керівництва націонал-соціалістичної Німеччини до юстиції. Міністр пропаганди та народної освіти Й. Геббельс у своєму щоденнику 20 грудня 1940 року записав: «Засилля юстиції сприяє загальній деформації мислення. Інстинкт підмінється параграфами. Горю державі, яким маніпулює юстиція» [1, с. 68]. У записі від 20 березня 1942 року він як би продовжив свою думку: „Я запропонував закон, згідно якого будь-які порушення керівних принципів націонал-соціалізму будуть каратися ув'язненням або у серйозних справах смертною карою. Такий закон дасть нам змогу направити сили нашої внутрішньої війни на новій базі особливо для того, щоб простягнути наші руки до тих, хто повністю відвертається від нас...Важливо, що міністр юстиції був зміщений зі своєї посади... Я запропонував на цю посаду президента Народного суду Тірака, який є справжнім націонал-соціалістом...Юстиція повинна бути не хазяйкою держави, а обслуговувати державну політику» [25, р.133]. 18 вересня 1942 року райхсфюрер СС Г. Гімлер та новий міністр юстиції Тірак підписали угоду, яка передбачала, що всі «ув'язнені цигани, росіяни та українці, поляки зі строком ув'язнення більше трьох років та чехи або німці зі строком ув'язнення більше восьми років...мають бути знищені роботою» у концентраційних таборах [27, р. 182]. У своєму листі від 13 жовтня 1942 року до райхслайтера М. Бормана Тірак зазначав: «...я планую передати райхсфюреру СС справи про кримінальне переслідування поляків, росіян, євреїв та циган» [17, с.536]. Відповідно 5 листопада 1942 року вийшла директива РСХА всім керівникам СС та поліції, в якій зазначалося, що «поляки та представники народів Сходу є чужорідними та расово неповноцінними людьми, що проживають на території німецьких імперських областей» і «для негерманців треба встановити інший порядок судочинства, аніж для німців» [17, с. 537]. Таким чином, Гімлер «придбав» 12658 нових робітників. До 1 квітня 1943 року 5935 з них померло [33, р.230].

Гімлер розглядав іноземних робітників у Райху як «найбільший резервуар потенційних в'язнів концентраційних таборів» [27, р.182]. В руслі цієї політики 17 грудня 1942 року вийшло розпорядження начальника поліції безпеки та СД Мюллера. Воно передбачало «направити не пізніше кінці січня 1943 року у концентраційні табори не

менше 35 тис. працюючих ув'язнених...». Для цього передбачалося «негайно (не пізніше 1 лютого 1943 р.) у самому швидкому порядку...направити у найближчі концентраційні табори східних чи тих іноземних робітників, які здійснили втечу або порушили домовленості та не належать до союзних, дружніх або нейтральних держав... На тих ув'язнених, які переводяться до концентраційних таборів до 1 лютого 1943 року на основі цього указу, складається тільки список (номер, ім'я та прізвище, рік та місце народження, місце проживання, причина арешту...). Список направляється у Головне управління імперської безпеки та вважається колективною заявкою як у відношенні попереднього ув'язнення, так і для відправки в концтабір... У відношенні східних робітників, тобто тих, які зобов'язані носити знак «Ост», достатньо вказати число арештованих» [16, с.206-207; 30, р. 464-465].

Але вже 23 березня 1943 року Мюллер видав інший наказ, який передбачав продовження виконання його наказу від 17.12. 1942 року лише до 30.04.1943р. В документі зазначалося, що «в концентраційні табори ...повинні бути відправлені лише працюючі ув'язні та молодь, бо у протилежному випадку концентраційні табори будуть перевантажені. Оскільки в концентраційні табори вже направлена молодь, не підпадаюча під дію даних раніше настанов (імперські німці у віці не молодше 18 років, а поляки та східні робітники не молодше 16 років), необхідно поставити питання про їх зворотню поставку з таборів. По домовленості з певною біржею праці ці ув'язнені підлягають поверненню на свої попередні місця роботи, якщо тільки не буде необхідності направити їх в один з таборів превентивного ув'язнення для молоді... Якщо ув'язнені, про яких йде мова, вже працюють на військових заводах, дійсно зайняті на роботах маючих важливе військове значення, або ж зайняті у східних районах на невідкладних роботах у постачання східного фронту, то їх не слід направляти в табори...» [5, с. 283]. У цих умовах радянські громадяни стали однією з найбільших груп у концентраційних таборах Райху. Наприклад, у Заксенхаузені їх кількість у 1943 році складала 5640, а у 1944 – вже 7384 особи [23, с.24]. Весною 1943 року вихідці з СРСР складали 44% ув'язнів Маутхаузену, а в липні 1943 їх було 57% ув'язнів у Бухенвальді [27, р.183]. При цьому у кількісному відношенні переважали саме цивільні робітники. Так, на 15.9.1944 у концентраційному таборі Маутхаузен знаходилося 4782 радянських військовополонених та 13155 оstarбайтерів [24, с. 67], а за весь час існування Нойенгамме його пройшли 34 350 радянських громадян, з яких тільки 1000 була військовополоненими [4, с.3]. 26.02.1943 року шеф Робочої групи Д видав наказ комендантам концтаборів, який забороняв повернення оstarбайтерів на місця їхньої попередньої праці після відбуття покарання у концтаборі. Це пояснювалося потребою «виконанням існуючих програм озброєнь», у яких були задіяні концтабори [22, с. 435].

Якість направленої до концентраційних таборів робочою силою залишала бажати кращого. Поль у своєму листі до Тірака у квітні 1943 року зазначав, що на 1 число цього місяця до концтаборів було направлено 12 658 в'язнів, з них померло до цього часу 5 935. Голова адміністративно-господарського відділу зазначав, що висока смертність обумовлена тим, що каторжні тюрми, відправляючи ув'язнених в табори, намагалися позбутися в'язнів, які перебували в дуже важкому фізичному стані. Поль підкреслював: «Я не хочу мати в концтаборах відділення для інвалідів, бо кожне місце потрібно для здорових людей. Поставлені фюрером перед концентраційними таборами задачі по виробництву озброєння можуть бути виконані лише повноцінною робочою силою. Прошу вас, пан імперський міністр, підтримати мене в цьому та розпорядитися, щоб в концентраційні табори направлялися лише здорові та повністю працеспроможні в'язні, які знаходяться під арештом в цілях безпеки» [5, с. 286].

У самий розпал війни проходила свого роду «конкурентна боротьба» за робочу силу між СС та міністерством озброєнь та боєприпасів. У березні 1942 року Гімлер спробував організувати в деяких таборах виробництво зброї, але міністр озброєнь та боєприпасів Шпеєр виступив проти цього. Як заявляв сам Шпеєр, даючи показання перед Міжнародним військовим трибуналом у Нюрнбергу, «неконтрольоване виробництво зброї силами СС допустити не можна було... Гімлер планував використати свій вплив у цій галузі промисловості і, тим чи іншим способом, безумовно, підкорити її собі» [11, с. 186]. Шпеєр планував використати в'язнів у власних інтересах та забезпечив те, що Гітлер відхилив схему Гімлера. Але масова відправка іноземних робітників до концентраційних таборів продовжувалася. Тільки за перші шість місяців 1943 року туди потрапило 200000 іноземних робітників [11, с.186]. Хоча спочатку міністр озброєнь та боєприпасів виступав за відправку «ледащих» іноземних робітників до концентраційних таборів у якості «виховного» заходу [13, с. 317-318], з часом був змушений відмовитись від цього. Шибєр, співробітник вищезгаданого міністерства в своїй записці Шпеєру від 7 травня 1944 року зазначав, що СС посилює свою необмежену владу на робочу силу в рамках своєї системи для загальної економічної експансії [13, с.339; 20]. За підрахунками міністерства озброєнь та боєприпасів СС на початку 1944 року щомісяця відправляло до концентраційних таборів 30-40 тис. робочих рук. Це призвело до того, що Шпеєр був змушений на початку червня 1944 року заявити Гітлеру, що «зникнення 500 тис. робітників за один рік нестерпно... Тим більше, що значну їх частину складає з немалими зусиллями навчена робоча сила». Їх слід було «по можливості повернути на робочі місця з основної професії». Гітлер пообіцяв на наступній нараді з Гімлером та Шпеєром взяти сторону останнього, але Гімлер, в супереч очевидному, прямо в очі Гітлеру та Шпеєру начисто заперечував існування подібної практики [20]. Міністра

озброєнь та боєприпасів зовсім не радував інший факт. 9 вересня 1944 року М. Борман у своїй приватній переписці зазначав: «...минулого місяця на треба було зняти з виробництва та направити на будівельні роботи 300 тис. чоловік. Гауляйтери виконали цю задачу, і тепер герр Шпеєр не на жарт розсердився» [3, с. 134].

З весни 1942 року докорінно змінюється роль концентраційних таборів в економіці Третього Райху. Міністр озброєнь та боєприпасів Шпеєр дивився на в'язнів концтаборів, як на важливе джерело дефіцитної робочої сили. Це було пов'язано з провалом стратегії «бліцкригу» у війні проти СРСР, що викликало мобілізацію до збройних сил чоловічого населення Німеччини і, в свою чергу, нестачу робочої сили. Процесом перетворення концентраційних таборів з закладів, де нацисти утримували своїх політичних супротивників на установи, які мали працювати на економіку Німеччини керувала структура під назвою Головне адміністративно-економічне управління СС (Wirtschafts-Verwaltungshauptamt – WVHA), яке очолював Вальтер Поль. 3 березня 1942 року Гімmlер наказав, щоб Головна інспекція концентраційних таборів, яку очолював бригадефюрер СС Ріхард Глюкс, була інкорпорована в структуру ВФХА, як Відділ Д («Amtsgruppe D»). Райхсфюрер СС наказав «використовувати кожен можливість, щоб зробити останню годину роботи корисною для війни» [33, р.226-227].

У своїй доповіді Гімmlеру від 30 квітня 1942 року Поль зазначав: «Війна призвела до відчутної зміни структури концтаборів та докорінно змінила їх задачу у відношенні використання праці ув'язнених. На першому плані більше не стоїть утримання в ув'язненні лише з метою підтримання безпеки... Центр ваги перейшов економічну сторону. На перший план виходить мобілізація всіх в'язнів на виконання спочатку воєнних задач (збільшення виробництва озброєнь), а пізніше задачі мирного часу» [2, с.395]. Того ж дня він написав листа начальнику Відділу Д, всім комендантам концтаборів, керівникам промислових підприємств та господарським відділам. В цьому листі Поль наказував: «Робочий час не обмежується. Його тривалість залежить від виробничої структури табору та характеру виконуваних робіт та встановлюється тільки комендантом табору...Всі заходи, які можуть скоротити робочий час (прийом їжі, переключки тощо), повинні бути скорочені до мінімуму...» [5, с.273].

Продуктивність концентраційних таборів у той період залишалася рекордно низько. Виробництво військової продукції в 1942 році в концтаборах складало в середньому 0,002% загального виробництва. Приватній фірмі потрібно було тільки 17 % робочої сили яку використовували в Бухенвальді для виробництва тієї ж кількості гвинтівків [29].

22 вересня 1942 року під тиском Шпеєра вийшов наказ Гітлера, який дозволяв здавати в оренду ВФХА в'язнів концтаборів німецьким приватним фірмам та концернам. Плата, яку вносили німецькі

підприємці до каси СС за використання кваліфікованого робітника складала 6 райхсмарок, а за некваліфікованого або жінку – 4 райхсмарки на день [29].

Кількість ув'язнених у концентраційних таборах швидко зростала. Так, у вересні 1942 року їх було 110 000, а вже у квітні 1943 року – 203 000. В серпні 1944 року кількість в'язнів зросла до 524 268, і на початку 1945 року дійшла до 714 000 при 30-40 000 охоронців з шутцбатальйонів СС «Тотенкопф» та «травників» [29; 33, р.240; 21, р. 802.; 32, s.112; 18, с.41-43]. У своїй промові від 25 травня 1944 року перед аудиторією юристів Гімлер заявив, що у концентраційних таборах знаходиться 50, 000 німців та 300, 000 іноземців [11, с.366]. Влітку 1943 року 15% зареєстрованих ВФХА в'язнів були зайняті в обслуговуванні таборів, 22% були визнаними непридатними до праці. Інші 63% (приблизно 100 000) були розподілені на роботах у будівельних проектах СС, компаніях, які належали СС та приватних фірмах та концернах [29]. В той час 20 головних концентраційних таборів мали разом 165 філіалів, з яких 130 знаходилися в межах Райху [27, р.186]. Крім концтаборів на 5 квітня 1944 у підпорядкуванні СС знаходилося 165 робочих таборів, 130 з яких знаходилося на території Німеччини [14, с.385].

Таким чином, відправка східних робітників до концентраційних таборів була частиною цілеспрямованої політики СС для зміцнення своєї економічної незалежності. Це було пов'язано зі змінами ролі концентраційних таборів весною 1942 року – перетворення з апарату придушення, ізоляції та знищення своїх політичних противників на важливу складову економіки Третього Райху в умовах «тотальної війни» проти країн Антигітлерівської коаліції. Експансію СС по «реквізиції» іноземних робітників з під впорядкування міністерства озброєнь та боєприпасів Німеччини намагався зупинити Шпеєр. Але всі спроби закінчилися провалом. Під час війни кількість в'язнів концтаборів суттєво поповнилася за рахунок радянських цивільних робітників. СС в свою чергу стало найбільшою рабовласницькою імперією, здаючи в оренду в'язнів концтаборів німецьким монополіям.

Література

1. Агапов А.Б. Дневники Йозефа Геббельса. Прелюдия «Барбароссы». – М., 2005.
2. Анатомия войны. Новые документы о роли германского монополистического капитала в подготовке и ведении второй мировой войны. – М., 1971
3. Борман М. Письма. – М., 2006
4. Бороться, чтобы выжить./ под редакцией: др. Детлефа Гарбе. – Гамбург, 1996
5. Бухенвальд. Документы и сообщения. – М., 1962

6. Грюнберг К. Адольф Гитлер: биография фюрера. СС – черная гвардия Гитлера. – М., 1995
7. Датнер Ш. Преступления немецко-фашистского вермахта против военнопленных во второй мировой войне. – М., 1963
8. Дзизни В.А. Воспоминания. Рукопись – 2004
9. Деларю Ж. История гестапо. – Смоленск, 1998
10. Мариниченко А.Т. Воспоминания. Рукопись. – 2006
11. Мэнвэлл Р. Франкель Г. Генрих Гиммлер. – Ростов н./Д., 2000
12. Мюллер Н. Вермахт и оккупация. – М., 1974
13. Нюрнбергский процесс над главными военными преступниками. Сб. материалов: В 7т. – Т. 2. – М., 1966
14. Нюрнбергский процесс. Преступления против человечности. Сб. материалов: В 7т. – Т. 3. – М., 1958
15. Полян П.М. Жертвы двух диктатур : Остарбайтеры и военнопленные в Третьем рейхе и их репатриация. – М, 1996
16. Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза. Документы и материалы. – М., 1987
17. СС в действии. Документы о преступлениях СС. – М., 1969
18. Семенов К. Войска СС. Солдаты как все. – М., 2004
19. Угнали в Германию! Бывшие малолетние узники концлагеря Нойенгамме из Советского Союза вспоминают /Под редакцией Герберта Диркса. – Гамбург, 2000
20. Шпеер А. Воспоминания. – Смоленск, 1997 [http://militera.lib.ru/memo/german/speer_a/01.html]
21. Bullock A. Hitler and Stalin: parallel life. – New York, 1993
22. Broszat M. Nationalsozialistische Konzentrationslager 1933 – 1945// Anatomie des SS Staates von Buckheim, Martin Broszat, Hans-Adolf Jacobsen und Helmut Krausnick. – München, 1994
23. Damals in Sachsenhausen: Solidarität und Widerstand im Konzentrationslager Sachsenhausen. – Berlin, 1967
24. Feichtlbauer H. Zwangarbeit in Österreich 1938-1945. – Wien, 2005
25. Goebbels Diaries. 1942 – 1943. Edited, translated and with introduction by Louis P. Locher. –New York, 1948
26. Himmler H.: Posener Rede vom 04.10.1943 (Volltext) [<http://www.nationalsozialismus.de/dokumente/textdokumente/heinrich-himmler-posener-rede-vom-04101943-volltext>]
27. Herbert U. Labor and extermination: Economic interest and the Primacy of Weltanschauung in National Socialism// Past and Present. – Number 138. – February 1993.
28. Herbert U. Hitler's foreign workers. Enforced foreign labor under the Third Reich. – Cambridge, 1997
29. Herbert U. Forced Laborers in the "Third Reich" – an Overview [<http://project.geschichte.uni-freiburg.de/herbert/abe-herbert-Forced-Laborers.html>]
30. International Military Tribunal. Trial of the Major Military Criminals. Volume 3. – Nurnberg, 1947
31. Konieczny A. Organizacja i dzialnosc placowki gestapo w Katowicach w latach II Wojny swiatowej// Studia nad faszysmem i zbrodniami hitlrowskimi XIV. – Wroslaw, 1991

32. Kammer H., Bartsch E. unter Mitarbeit von Manon Eppenstein-Baukhage. Nationalsozialismus. Begriffe aus der Zeit der Gewaltherrschaft 1933-1945. – Hamburg, 1992
33. Zamecnic S. That was Dachau 1933-1945. – Paris, 2004

Был ли словацкий режим 1939-1945 гг. клеро-фашистским?

Роговой Евгений

Роговий Євген Чи був словацький режим 1939-1945 рр. клеро-фашистський? Стаття присвячена аналізу тих факторів, що спонукали до формування режиму. Здійснено виважену оцінку ідеологічним аспектам режиму. Зроблено акцент на недоцільність вживання застарілої термінології стосовно характеристики режиму. Запропоновано альтернативну точку зору на державно-політичні процеси Словаччини.

Rogovyy Evgen Was there the Slovakia mode 1939-1945 klero-fascist? The paper is devoted to the analysis of those factors which induced to forming of the mode. The self-weighted estimation is carried out to the ideological aspects of the mode. An accent is done on pointlessness of the use of out-of-date terminology in relation to description of the mode. The alternative point of view is offered on the state political processes of Slovakia.

Словакия, как составная и неотъемлемая часть европейского сообщества, представляет собой несомненный научный и общественный интерес для мирового пространства, что диктуется современными темпами развития СР, компетентностью ее внутренней и внешней политики. В виду этих обстоятельств резонно будет проследить и понять важные моменты истории словаков, которые способствовали формированию их национального характера и, учитывая которые, возродилось Словацкое государство в 1993 г.

Одним из таких исторических сюжетов, который до недавнего времени был изъят из научного оборота, являлось существование Словацкой республики (СР) 1939-1945 гг. Провозглашение независимости было для словаков в определенной степени вынужденным актом, так как над ними нависла угроза оккупации Венгрией, неуверенность в способности ослабленной Чехословацкой республики

защитить их в случае агрессии, давление со стороны Германии. Неудовлетворенность политикой «чехословакизма» большинства словацкого народа обусловила поддержку этого акта. Несмотря на всю противоречивость существования СР, она являлась важным этапом на пути словаков к полному суверенитету.

В начале 1990-х гг. появляются работы по истории СР, в которых просматриваются первые попытки объективного ее освещения. Настоящий бум в этом направлении начался с середины 1990-х гг. и связан был, в первую очередь, с попытками некоторых политиков лоббировать вступление СР в ЕС и НАТО, а также противодействие этому процессу националистически ориентированного премьер-министра В. Мечияра [2, с. 185]. На этой почве произошла острая поляризация общественного мнения относительно прошлого, в частности, периода 1939-1945 гг. в истории словаков. Так как существует «старая традиция» в политике делать экскурс к истокам государственности, не минула эта участь и Словацкое государство Й. Тисо. Появился определенный массив научных публикаций, где четко прослеживается поливариантность отношения к СР и тем процессам, которые в ней, и вокруг нее, происходили. Ряд современных словацких исследователей таких как: М. Дюрица, Л. Липтак, И. Каменец, Р. Летц, Д. Ковач [9; 17; 12; 16; 14; 15;] придерживаются своеобразной умеренно-реабилитационной линии, акцентируя внимание на положительных аспектах существования СР, исследуя разные элементы государственности исходя из национальной рациональности. Такой взгляд на данную проблематику присущ многим словацким ученым и обывателям. Это объясняется неким всплеском национализма в последние годы, из-за острых конфликтов на национальной почве. Но существуют работы, которые клеймят режим Й. Тисо и СР, доказывая их несостоятельность и преступность, в частности, монография В. Глошка [10], где автор, анализируя элементы государственного управления, утверждает о фашистском характере республики и ущербности ее существования для словаков. Таким образом, словацкая историография по данному вопросу ясно показывает противоречивость ситуации, а также ее нерешенность, что дает основания к продолжению научной разведки в данном направлении. Следует отметить, что в среде исследователей РФ внимание уделяется, в основном, советско-словацким отношениям в канун Великой Отечественной войны, примером тому является статья В. В. Марьиной [1]. Ценность такой работы заключается в доступности автору архивных материалов России, которые отображают взгляд Москвы на процессы, происходившие в СР в начальный период ее существования. Современная украинская историография, к сожалению, пока не обладает достижениями в изучении словацкой государственности 1939-1945 гг., чего нельзя сказать об иных периодах истории чехов и словаков. Говоря о современном состоянии и степени изученности проблемы, следует указать, что общепринятой концепции восприятия словацкого

режима пока не существует, как в обществе, так и в среде исследователей, что проявляется в квалифицированных дискуссиях на страницах словацких и чешских научных изданий [21; 11]. Идет поиск модели политического режима Й. Тисо, которая бы адекватно характеризовала его сущность, давала максимально точное определение и была бы приемлема современному обществу.

Несмотря на множество страниц в научных изданиях и в прессе, которые посвящены различным фрагментам истории этого периода, следует выделить ряд нетронутых аспектов, являющихся базовыми при комплексном изучении СР. Это касается влияния внешних и внутренних факторов на установление словацкого режима, наиболее подходящей терминологии относительно его сути, определения характера власти Й. Тисо, а также решения вопроса о его «клеро-фашистской» концепции.

Естественно, публикуя ту или иную информацию, либо же исследование, автор преследует определенную цель, которую он пытается достичь посредством наиболее объективного изложения материала и выделением приоритетных задач. Задачей данной статьи является определение степени копирования словацким режимом нацистского; раскрытие причин внутрипартийной борьбы в Глинковской словацкой народной партии (ГСНП) и ее результатов, а также поиск термина, который бы адекватно отображал характер и сущность словацкого режима Й. Тисо.

Первоначально следует указать на факторы, которые способствовали формированию словацкого режима. По происхождению их можно подразделить на две группы: внешние и внутренние. Образование Словацкого государства происходило в довольно сложной и противоречивой европейской обстановке, тон которой задавала Германия [13, с. 480]. Логично, что Словацкая республика была создана в связи со стратегическим планом Германии и лично А. Гитлера, целью которого было построение новой Европы, используя Словакию как «окно» на Балканы [1, с. 59]. Окруженная со всех сторон авторитарными и тоталитарными режимами: Германией, СССР, Польшей, Венгрией, а после сентября 1939 г. Германией и Венгрией, СР пыталась проводить внешнюю политику, наиболее подходящую к международным реалиям. Приоритетным заданием было сохранение и укрепление, в контролируемом Германией пространстве, словацкой государственности. Соответственно, для этого было проведено ряд мероприятий, которые, по мнению Й. Тисо и его ближайшего окружения, могли бы каким-либо образом способствовать стабилизации международного положения СР. То, что Словакия шла в фарватере нацистской экспансии сомнений не вызывает: присоединение к Тройственному союзу и Антикоминтерновскому пакту свидетельствует под какими знаменами собиралась участвовать во Второй мировой войне Словакия [6, с. 232, 235]. Но, внутри немецкого блока наблюдалось сближение государств, достигнутых венгерским ревизионизмом:

Румынии, Словакии и Хорватии, которые объединились в, так называемое, «малое соглашение» с целью отобрать земли захваченные «жандармом Германии в Дунайском бассейне» – Венгрией [16, с. 189-190]. Без всякого сомнения, главенствующую роль во внешней политике СР занимала защита словацких национальных интересов от любой агрессии, в частности, венгерской.

Но немаловажную, по нашему мнению, даже решающую, роль в формировании специфически словацкого режима сыграли внутренние факторы. В этом случае внешнее воздействие стало скорее катализатором его формирования, нежели определяющей составной. Одним из таких факторов являлась ГСНП, которая к моменту образования СР была мощной, разветвленной политической организацией, пользовавшаяся авторитетом в массах и имевшая влияние на чехо-словацком общегосударственном уровне.

Деятельность ГСНП резонно рассматривать в общеевропейском контексте, ибо само возникновение Словацкой народной партии (СНП) неразрывно связано с мировыми тенденциями. В связи с изданием энциклики «*Regum novarum*» папы Льва XIII в 1891 г., цель которой было политизировать католицизм, и усилить влияние на более широкую общественность, в Европе образовались политические партии христианско-социалистического и народно-христианского направлений (например, венгерская католическая партия Неппарт) [14, с. 145-146]. Безусловно, созданная в 1905 г. и возобновившая свою деятельность в 1913 г. СНП, являлась неотъемлемой частью европейского политического движения католиков. В дальнейшем ее статус в СР в процессе конституционного внедрения в государственный аппарат трансформировался посредством двух фаз развития. Принятием Конституции в 1939 г., где было закреплено главенствующее положение партии в общественно-политической жизни. Отныне она позиционировала себя как связующее звено между словаками и их государством [6, с. 243]. Закон о ГСНП от 1942 г. еще более централизовал партийно-иерархическую структуру, укрепив вертикаль власти и провозгласив титул «Вождя нации», что способствовало установлению авторитарного характера власти [7, с. 273]. Вследствие появления такой законодательной базы Глинковская партия предстала в новом качестве. Она сменила характер политической партии в классическом понимании, превратившись из политического орудия в средство политического воспитания народа. «Способом труда партии перестал быть политический бой, она стала партией государственной, партией труда», – отмечал Й. Тисо [20, с. 275]. Идеологическую основу ГСНП составляли католицизм (регламентация энцикликами папы Римского), христианский социализм и словацкий национализм, который по своей природе был оборонительным, никогда не претендовавший на чужие территории и главенство, выступал лишь за равноправие наций и

отстаивание своих исконных интересов, возникший как реакция на коммунизм и индивидуалистский либерализм [19, с. 258].

С момента провозглашения автономии Словацкого края в октябре 1938 г. более уверенную позицию стали занимать радикальные элементы. Это явление связано с укреплением Германии в данном регионе, а также и со смертью А. Глинки – признанного лидера СНП «отца словаков», который исключительно трактовал сущность будущей словацкой государственности в ее национально-клерикальном обликии [22, с. 107]. Учитывая преобладание крестьян среди словацкого населения и их католическое вероисповедание, партия имела стабильную социальную базу, но национальная и антиеврейская демагогия радикалов, не находила широкий отклик в обществе. Само собой разумеется, существование оппозиции внутри партии в виде так называемого радикального блока, который выступал за «национал-социалистическую» Словакию, ее фашизацию по образцу Германии, вносило внутривнутрипартийные брожения, что составляло суть второго фактора, который повлиял на укрепление словацкого режима и способствовал формированию титула «Вождя нации». Но, в отличие от А. Гитлера, как фюрера, роль которого заключалась в эскалации нацистских тенденций в иерархии власти, Й. Тисо, как «Вождь», наоборот выступал фактором сдерживания буквального копирования Третьего Рейха. Следует указать, что принятию Закона о «Вожде» 1942 г. предшествовала попытка заговора радикальных членов партии А. Маха и В. Туки, с целью устранения Й. Тисо от власти. Мистическое сочетание «Вождь, партия, народ», было разработано католическим священником, философом, одним из идеологов словацкого национал-социализма Ш. Полаковичем, который, используя элементы немецкого национал-социализма, не противоречащие энцикликам Папы Римского, а также концепцию О. Шпанна о государстве, создал теорию незататического национализма [19, с. 85-86]. Находясь в оппозиции к президенту Й. Тисо, эта группа радикалов всячески стремилась скомпрометировать умеренное крыло ГСНП, которое возглавлял президент. Эти перипетии заставляли концентрировать власть правящей группе в своих руках для подавления оппонентов, ввиду чего наблюдалась эскалация авторитарных тенденций во властных структурах.

Резонно будет отметить, как немаловажный и весомый фактор, личностное представление Й. Тисо о характере власти и сущности словацкого режима, которое было унаследовано им от А. Глинки, и которого он, как священнослужитель и последователь, придерживался, внося определенную поправку на время. Суть этого представления сводилась к приоритету главенства авторитета в массах, нежели во власти, а непосредственное укрепление во власти, лишь для установления стабильности в обществе и отстаивания словацких национальных интересов, что являлось неоспоримым приоритетом для Й. Тисо и неоднократно доказывалось его действиями. Будучи

священником, доктором теологии и воспринимая мировые процессы через призму католических догм, Й. Тисо все же дистанцировался от теорий своих наставников Ф. Шиндлера, а также И. Сейрела, не став их продолжателем. Причина такого поведения Й. Тисо заключалась в полном отсутствии внимания, в работах теоретиков, национальному вопросу, который для словаков имел первостепенное значение [9, с. 160]. Поэтому Й. Тисо приступил к созданию своей индивидуальной конструкции словацкого национализма, в основу которого было положено принципы христианства, интерпретированные к историческому моменту развития словацкого народа: «Себя любить – это принцип христианской доброты. Отсюда – христианский национализм. Самое главное любить свой народ», – отмечал Й. Тисо [9, с. 165]. Он пытался создать понимание о национализме как любви к своему народу с самого рождения человека.

Естественно, само существование Словакии под охраной Третьего Рейха дает право говорить о фашистских тенденциях во власти. Но, прежде чем характеризовать словацкий режим, следует внести ясность в используемую терминологию: клерикализм и фашизм. Фашизмом является правозкстремистское движение, направленное на установление открытой террористической диктатуры, жестокое подавление прав, свобод и оппозиции [5, с. 254-255]. Клерикализм же, в частности католический, призван обеспечить главенствующую роль церкви и религии в общественно-политической, культурной жизни [3, с. 595].

Режим Й. Тисо не предусматривал открытого террора против гражданского населения, давая право на национально-культурное и духовное развитие (открытие научно-учебных заведений, невмешательство в научно-преподавательскую деятельность профессуры, увеличение количества студентов) [1, с. 52]. Исключением являлся вопрос национальных меньшинств, то есть несловацкого населения: венгров, чехов и евреев. Здесь имел решающее значение фактор национальной обиды, а также стремление восстановить национальную справедливость. Следовательно, по словацким меркам, решение национального вопроса было вполне адекватным и справедливым, они считали, что воздают по заслугам своим обидчикам. Но и в этом случае власть стремилась решить его наиболее лояльным способом, например, еврейский вопрос при поддержке Ватикана [8, с. 92]. Закон о крещеных евреях ограничивал их вывоз в концлагеря и на работы в Германию [23].

Факт существования многопартийности, то есть присутствие на политической арене национальных партий немцев и венгров, а также отсутствие единства внутри ГСНП свидетельствовали о наличии поливариантных путей развития Словацкой республики [18, с. 1053]. Но сосредоточение власти в руках Й. Тисо и наличие таких откровенно авторитарных особенностей как: «вождизм», сращивание партийного аппарата с государственным и двойное подчинение, как главе

государства и председателю партии, а также формальное существование представительских институтов, позволяет говорить о наличии авторитаризма, который, в принципе, был положен в организационную основу некоторых европейских народно-христианских партий, коей и являлась ГСНП и естественно, как правящая партия, внедряла в государственную практику свои принципы. Без всякого сомнения, позволительно утверждать о наличии либерального авторитаризма, что вполне возможно, учитывая господство католицизма в словацких политических кругах. По нашему мнению, также неправомерно говорить о фашистском характере СР учитывая, что государственная партия, по своей официальной идеологии, была национально-клерикальной, что в корне отличало ее от фашистской. Очевидно, режим Й. Тисо можем считать вождистским, который являлся одним из видов авторитаризма и который характеризовался наличием авторитетного лидера, некой поддержкой масс, а предпосылкой установления которого, являлось наличие опасности для государства [4, с. 88-89]. В нашем случае возможная оккупация словацких территорий Венгрией в 1939 г., как альтернатива провозглашению независимости СР. В 1944 г. Германия оккупировала страну вследствие Словацкого национального восстания. Эта внешнеполитическая напряженность позволяла консолидировать нацию под лозунгами национализма, независимости и модернизации, в случае со СР еще и католической верой.

Учитывая факт присутствия представителей католического духовенства в высших органах как исполнительной, так и законодательной власти, а также на местах и влияние Ватикана, можно утверждать о клерикализации политической и общественной жизни в Словацкой республике.

Таким образом, ввиду вышеизложенных фактов и обстоятельств можем характеризовать режим Й. Тисо не «клеро-фашистским», как было принято во время господства коммунистического догматизма в советской историографии, а как словацкий авторитарный режим при наличии официальной национально-клерикальной идеологии. Установление либерального авторитаризма в Словакии, было адекватной реакцией на внешнеполитическую и внутривнутриполитическую ситуацию, для сохранения СР в условиях войны.

Литература:

1. Марьина В. В. Советские дипломаты и словацкие политические деятели. 1939-1941 годы. По материалам Архива МИД РФ // Новая и новейшая история. – 2008. – № 1.
2. Орос О. Ю. Историчні аспекти інтеграції Словаччини до Євросоюзу (1993-2002 рр.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – 2004. – № 3.
3. Советский энциклопедический словарь. – М., 1989.

4. Чабанна, М. Авторитаризм і тоталітаризм. Уявна подібність та сутнісна різниця// Політичний менеджмент. – 2003. – № 2.
5. Юридична енциклопедія. – К., 2004. – Т. 6.
6. Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti II. – Bratislava, 1998.
7. Kronika Slovenska. 2 Slovensko v dvadsiatom storočí. – Bratislava, 1999.
8. Vatikán a Slovenska republika (1939-1945). Dokumenty. – Bratislava, 1992.
9. D'urica, M. J. Tiso. Životopisný profil. 1887-1947. – Bratislava, 2006.
10. Hlôška, V. Zamlčovaná pravda o Tisovi a Slovenskom štate. – Bratislava, 2007.
11. Jablonický, J. Rezistencia a perzekúcia v Bratislave pred frontom // česko-slovenská historická ročenka. – Brno, 2004.
12. Kamenec, I. J. Tiso – tvorca štatu a martýr? // Mýty naše slovenské. – Bratislava, 2005.
13. Kárník, Z. Malé dějiny československé (1867-1939). – Dokořán, 2008.
14. Kovač, D. Biele miesta v dejinách HSL'S // česko-slovenská historická ročenka. – Brno, 1999.
15. Kovač, D. Slovensko-české vzťahy v historickom vedomí slovenskej spoločnosti // česko-slovenská historická ročenka. – Brno, 2000.
16. Letz, R. Hlinkova slovenská ľudová strana (Pokus o syntetický pohľad) // Slovenská ľudová strana v dejinách 1905-1945. – Martin, 2006.
17. Lipták, L. Slovensko v 20. storočí. – Bratislava, 2000.
18. Malíř, J., Marek, P. Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a československu 1861-2004. II Díl: období 1938-2004. – Brno, 2005.
19. Mulík, P. Vplyv katolíckej sociálnej náuky na politiku HSL'S // Slovenská ľudová strana v dejinách 1905-1945. – Martin, 2006.
20. Podolec, O. HSL'S v pozícii štátnej strany (1938-1945) // Slovenská ľudová strana v dejinách 1905-1945. – Martin, 2006.
21. Schvarc, M. Konflikt vedenia Deutsche partei a nemeckého vyslanectva v Bratislave na prelome rokov 1940-1941 // Historický zborník 16. – č.1-2. – 2006.
22. Vnuk, F. A. Hlinka. Tribún slovenského národa. – Bratislava, 1998.
23. www.upn.gov.sk obdobie – 1939-1945/ dokumenty – 1939-1945.

Дворянство у складі земських установ Бессарабії

Циганенко Лілія

Циганенко Лілія **Дворянство у складі земських установ Бессарабії.** В статті розглядається історія Бессарабського земства кінця XIX – початку XX ст. Подано характеристику активних учасників земських губернських та повітових установ, які приймали участь у економічному, соціальному, культурному та освітньому розвитку регіону.

Tsyganenko Lilia. **Nobility as a member of Zemstvo in Bessarabia.** The article focuses on the history of Bessarabian Zemstvo in the second half of the XIX – the beginning of the XXth centuries in the

light of historical factors. The characteristic of the most active personalities of Bessarabian Zemstvo, provincial and uezd establishments, who took part in the solving of economical, social, cultural and educational problems on the level of local government is given.

В умовах становлення незалежної України на конституційному рівні визнано й гарантовано місцеве самоврядування, що передбачає створення органів народовладдя, які б могли зважено і результативно вирішувати проблеми територіальних громад незалежно від державного втручання. Виходячи з цього, набирає актуальності дослідження діяльності земських установ Південної України та Бессарабії кінця XIX – початку XX ст. Земські органи самоврядування, що функціонували як органи представницької демократії на місцях і діяли в інтересах місцевих "польз и нужд", поєднуючи зусилля земської адміністрації, виборних гласних, ініціативу місцевих кіл, виявилися здатними до вирішення важливих питань в соціально-економічній, культурно-освітній та інших галузях.

Загальною рисою земств Російської імперії був загальностановий характер цих установ. Якщо органи самоуправління в містах частіше знаходилося в руках багатих купців, то земствами керували майже виключно дворяни. Це повною мірою відноситься і до земств Бессарабії. Вивчення і аналіз складу земських інститутів, створених за реформою 1864 р., сприяє визначенню напрямів і результатів діяльності земств краю.

В доволі численній літературі, присвяченій різним аспектам історичного розвитку південноукраїнських земель, питання діяльності земств і зокрема участі бессарабського дворянства у діяльності повітових та губернських земських органів залишаються маловивченим.

Першими, хто звернувся до питань діяльності та історії земств Російської імперії, були безпосередні діячі цих установ, що мали великий досвід та знали як проблеми так й позитивні досягнення даних установ. Серед цих робіт слід відзначити дослідження І. Белокопського, Б. Веселовського [1], в яких висвітлюються переважно питання впровадження земств, правові аспекти регулювання їх діяльності. Найбільш цікавою є робота П. Леонарда [6], написана в перші роки існування бессарабських земств. Підтримуючи монархічні ідеї, автор розглядає земську реформу як надзвичайне благодіяння з боку уряду. П. С. Леонард піддає критиці бессарабське земство за відсутність ініціативи та бажання працювати. Головну причину поганої роботи земства він бачить у «недобросовестном отношении к делу земских деятелей и в расходовании непомерно больших сумм на содержание земского правления» [6, с. 16]. Будучи великим землевласником,

П. Леонард вимагав, аби земство прислухалося до бажань дворянства та захищало його інтереси. Ця теза є чи не найголовнішою у автора.

Більшість робіт міжвоєнного періоду, які досліджують історію становлення і розвитку земств Бессарабії, написані румунськими істориками. Це дослідження К. Філінеску та Є. Жіуржя; Павла Горе, Петра Казаку. В контексті аналізу організації самоуправління в губернії, автори зазначають, що земства були установами які відіграли значну роль у господарстві Бессарабії, займалися проблемами медичної допомоги, освіти тощо.

Роботи радянського періоду, як правило, мають суб'єктивний та заідеологізований зміст, затушовують заходи царського періоду. До цієї групи входять роботи, які торкаються як земств усієї імперії, так і бессарабських зокрема. Мова йде про роботи А.Боршевського [2], в яких а втор аналізує передумови прийняття Закону про Земства в царській імперії, склад комісії, яка працювала над законом та характер нових установ місцевого самоврядування тощо. До цієї категорії можна віднести працю І. Будака «Буржуазные реформы 60-70 годов XIX века в Бессарабии» [3]. Автор приділяє значну частину своєї праці земській реформі в краї. Це дослідження найбільш детально розглядає діяльність бессарабських земств у XIX ст. У 1974 році з'явилася праця Г. Федорова [16], в якій автор досліджує правові аспекти діяльності земських установ. В роботі характеризується внутрішня структура земств, розглядаються принципи відносин між губернськими та повітовими органами правління.

Робіт, написаних у пострадянський період, небагато, але вони більш об'єктивні в своїх оцінках. Це дослідження російського вченого Г. Герасименка [5], в якій автор виділяє позитивні аспекти та заслуги земств у економічному, соціальному, культурному та освітньому розвитку регіонів. Г.Герасименко вважає, що земства зробили багато корисного для покращення життя місцевого населення, не зважаючи на те, що їх постійно контролювала влада. Багато цікавого матеріалу про діячів земських установ міститься у роботі молдавського дослідника Ю. Колесника [18]. У 2007 р. молдавською дослідницею Людмилою Коаде була захищена докторська дисертація на тему: «Земські установи в Бессарабії: історико-юридичний аспект» [17]. У роботі подано аналіз фінансової та доброчинної діяльності земств Бессарабії.

З'ясування регіональних особливостей процесу організаційного становлення і розвитку земств у Бессарабії, характеристика діяльності найбільш видатних представників Бессарабського земства з числа дворян краю, аналіз їх повсякденної роботи та визначення пріоритетів є завданням даної статті.

Ставлення бессарабського дворянства до запровадження земських установ у краї було неоднозначним. На перший погляд, сам факт появи земств входив у протиріччя з політичним статусом дворянства, як панівної верстви Російської імперії. Однак фактично земства стали

політичною поступкою для аристократії, яка наполегливо добивалася посилення своєї ролі в місцевому управлінні.

В листопаді 1864 р. Державна Рада приймає рішення щодо впровадження земств на території Бессарабії. Місцеве дворянство вимагало розповсюдження в Бессарабії загальноімперського Положення про земства (1.01.1864 р.) з певними доповненнями та змінами, відповідно до умов розвитку краю. Пильна увага до процесу впровадження земств на території Півдня України пояснюється політичними завданнями, які ставила перед собою царська влада. Прикордонне розташування краю, близькість до європейських держав (де в той час вже активно діяли органи самоуправління), вимагали від царського уряду рішучих дій по проведенню реформ місцевого самоврядування. Представники бессарабського дворянства, вимагаючи проведення буржуазних реформ з урахуванням їх інтересів, іноді відкрито висловлювали симпатію до європейської практики управління. Російський уряд, намагаючись поширити свій авторитет на Балканах, намагався на прикладі Бессарабії довести перевагу адміністративно-господарських установ Росії над аналогічними установами в Європі. Однак впровадження земських установ в Бессарабії, через те, що вчасно не були вирішені питання наділення землею основної маси селянського населення краю – царан, було відкладено, і тільки у листопаді 1868 р. вийшов відповідний наказ про організацію губернських та повітових земських установ у Бессарабії.

В період підготовки реформи у Положенні про земства декларувалося, що участь в місцевих інститутах самоврядування мали право брати представники всього населення, без урахування станового принципу. Реалії життя продемонстрували зворотнє: у складі практично всіх земських органів переважали представники дворянської верстви. Бессарабія не відрізнялася у цьому від інших губерній імперії: з моменту перших виборів і майже до кінця їх існування дворянство зберегло домінуючі позиції, що було характерною рисою всіх земських інститутів Російської імперії.

Підтвердженням факту, що в Бессарабії дворяни забезпечили собі більшість у земствах, свідчать результати перших обласних і повітових виборів до земств, які відбулися восени 1869 р.: серед радників повітових земських установ дворяни склали 44,7% від загальної кількості обраних. До складу Бессарабського губернського земства (вибори відбулися наприкінці 1869 р.) увійшли 53 радники, серед яких 73,4% склали представники дворянства, 15,1 % – міщани, 5,6 % – селяни та 1,9% – представники духовництва. Названі 53 радники Бессарабського губернського земства були делегатами від 7 повітів краю. Найбільшою кількістю делегатів були представлені повіти: Хотинський – 11, Кишинівський – 9 та Аккерманський – 7 [10, арк. 12 – 22]. Наступні повітові виборчі збори 1873 р. знову вивели дворян краю на головуючі позиції – їм належало 78,5 % місць радників. Така ситуація залишалася

майже незмінною до кінця XIX ст. У 1897-1899 рр. від 70 до 76 % складу повітових земських зборів становили дворяни. У повітах ситуація виглядала наступним чином: у Хотинському повіті дворяни складали 70 % від загальної кількості радників, у Аккерманському і Кишинівському повітах – 72 %, Оргеєвському – 73 %, Сорокському – 74 %, а у Бендерському – 76 % [19, с. 68]. У Бессарабських губернських земських зборах кінця XIX ст. представники місцевого дворянства склали: у 1873-1875 рр. – 78,2 %; у 1885-1887 рр. – 81,6 %, у 1888-1890 рр. – 90,6 %, у 1891-1893 рр. – 91,6 %, у 1897-1899 рр. – 92,1 % [7]. Таким чином, у складі Бессарабського губернського і повітових земств кінця XIX ст. ми спостерігаємо зміцнення з року в рік позиції дворянства, що свідчить про поступове перетворення земських органів у дворянські корпоративні інститути місцевої влади.

Початок XX ст. не приніс істотних змін у станомому складі земських установ Бессарабської губернії. Склад радників земств Бессарабії у 1900 р. виглядав наступним чином [10, арк. 88-89]:

| <i>№№</i> | <i>повіти</i> | <i>загальна кількість радників</i> | <i>дворяни</i> | <i>%%</i> | <i>купці</i> | <i>селяни</i> |
|-----------|---------------|------------------------------------|----------------|-----------|--------------|---------------|
| 1. | Бельцький | 4 | 4 | 100 | -- | -- |
| 2. | Сорокський | 3 | 3 | 100 | -- | -- |
| 3. | Хотинський | 4 | 3 | 75% | -- | 1 |
| 4. | Бендерський | 4 | 3 | 75% | 1 | -- |
| 5. | Оргеєвський | 3 | 2 | 75% | 1 | -- |
| 6. | Кишинівський | 3 | 2 | 75% | 1 | -- |
| 7. | Аккерманський | 3 | 1 | 33% | 1 | 1 |
| | Всього | 24 | 18 | 75% | 4 | 2 |

Дворяни краю продовжували зосереджувати у своїх руках більшість місць в органах місцевого самоврядування. На цей час Бессарабія кваліфікувалася як область великих дворянських землевласників, яким у 1905 р. належало близько 800.000 десятини землі, що складало більше 25% загальної площі губернії, а у 5 з 7 повітів дворянам належало більше половини приватних земель [18, с. 239].

З перших днів виникнення Бессарабську губернську земську управу (головний виконавчий орган місцевого земства) очолювали дворяни: Костянтин Ігнатович Пісаржевський (13.11.1869-18.12.1872), Павло Вікторович Діческул (18.02.1873-16.12.1875), Олександр Матвійович Котруца (16.12.1875-30.01.1888), Іван Васильович Крісті (02.02.1888-27.01.1900), Георгій Миколайович Крупенський (27.01.1900-14.06.1901), Дмитро Миколайович Семіградов (16.12.1906-12.12.1909), Олександр Федорович Олейников (27.01.1910-12.03.1913), Костянтин Олександрович Мімі (12.03.1913-06.03.1917).

Протягом другої половини XIX – початку XX ст. у земських установах Бессарабії з'являються своєрідні «постійні члени» –

представники декількох дворянських родів краю. Це брати Семиградови, Крупенські, Сінадіно, Котруце, Дунка та інші.

Члени родини Семигравових, починаючи з кінця 60-х років XIX ст., були постійними учасниками губернських земських зборів. Розпочав цю діяльність Федір Іванович Семигравов, якого у 1869 р. було обрано делегатом від Сорокського повіту до губернського земства [11, арк. 19]. У позачерговій сесії 1879 р. взяли участь вже двоє братів – Федір Іванович та Микола Іванович Семигравови, а на зборах 1880 – 1883 рр. присутні вже чотири брати з цієї родини – Федір, Микола, Іван та Єгор [12, арк. 30]. На початку XX ст. вплив родини Семигравових дещо зменшився, що позначилося й на кількості її представників у земських органах управління – лише Дмитро Миколайович брав участь у роботі виборних органів. Політична кар'єра Д. М. Семигравова розпочалася у 1897 р., коли його вперше було обрано радником Кишинівського земства. В той час Дмитру Миколайовичу виповнилося 28 років. У 1899 р. він стає головою Кишинівського повітового земства, а у період 1906 – 1909 рр. виконує обов'язки голови ради Бессарабського губернського земства [14, арк. 119].

Серед імен, якими пишалася бессарабське земство, було ім'я дворянина Івана Васильовича Крісті. До земської діяльності він приступив у 1869 році в якості делегата від Оргеєвського земства, разом з братами Котруце, Миколою Донічем. У 1872 – 1875 рр. І. В. Крісті було обрано на посаду голови Бессарабського губернського земства. Ще тричі (у 1886, 1888 і 1891 рр.) І.В.Крісті обирали головою губернського земства. Будучи головою земської установи, І.В.Крісті виконував складні завдання. Крім контролю за діяльністю ради і керівництва її справами, він мав особисто здійснювати контроль за ветеринарним сектором. І. В. Крісті був членом багатьох комітетів, товариств і організацій, серед яких комітети з охорони лісів, чисельні товариства соціального спрямування (з проблем селянського населення краю, міських проблем, загальної обов'язкової військової служби тощо). Багато зробив І. В. Крісті для розвитку освіти і розвитку шкіл краю.

Після смерті І.В. Крісті у 1899 р., на XXXII зборах, які відбулися у грудні 1900 р., посаду голови Бессарабського губернського земства був обраний Георгій Миколайович Крупенський. Представники одного з найбільш відомих дворянських родів бессарабської землі – Крупенських – брали участь практично у всіх гілках влади на території краю. Крупенські – одна з найбагатших родин краю – сукупна земельна власність родини складала понад 15 тис. десятин землі. Свого часу лідер більшовиків В.І.Ленін називав Бессарабію «Імперією Крупенських». Служба в дворянських корпоративних організаціях та земських установах стала для Крупенських сімейною традицією. З цієї родини вийшли два російських дипломата, два депутата Державної Думи, три губернських предводителя дворянства. [4, с. 125].

В колах бессарабських дворян до представників родини Крупенських ставилися неоднозначно: від повного неприйняття і ненависті до відкритого шанування і підтримки. Єдине, що визнавали всі – це їх родинне прагнення до влади, енергійність та наполегливість. Князь Д.С.Урусов, який у 1903-1905 рр. був бессарабським губернатором, так згадував цю родину: «Несомненным особняком среди бессарабского дворянства стояла огромная семья Крупенских, имевшая, как говорили, в дворянском собрании 52 голоса, считая женские доверенности» [15, с. 138]. На початку ХХ ст. без представників родини Крупенських не обходилася жодна громадська організація Бессарабії.

У земських установах краю Крупенські з'являються з 1895 р., коли Матвій Григорович Крупенський, закінчивши службу у Міністерстві юстиції, повертається з Петербургу до Кишинева. В цьому ж році його обирають головою Хотинського повітового земства, а з 1901 р. – він член губернського земства [13, арк. 29].

М. Г. Крупенський був не єдиним представником родини, які працювали у земських установах Бессарабії. У 1897 р. шестеро представників цієї сім'ї отримали мандати радників повітових земств. До Бендерського земства було обрано Григорія Дмитровича, 26 років, випускника імператорського ліцею. У діяльності повітових Сорокського та Бельського земств брали участь двоє Крупенських: Михайло Миколайович (закінчив університет у Бельгії) та Олександрович Миколайович (випускник Київського університету Св. Владимира). До Хотинського земства були обрані 4 представники сім'ї – Василь Григорович (випускник одного з коледжів Києва), Георгій Миколайович (закінчив Київський університет Св. Владимира), Михайло Георгійович (випускник факультету права університету Св. Владимира) і Михайло Миколайович (який вже був обраний до складу Сорокського земства) [17, с. 14]. Не зменшила своєї присутності родина у земських установах Бессарабії і на початку ХХ ст. У 1900 р. до складу губернського земства були обрані троє з сім'ї Крупенських, а з 1911 по 1915 рр. два представника цієї родини брали участь у роботі губернського земства.

Тривалий час (з 1879 по 1904 рр.), у роботі земств Бессарабії брали участь брати Сінадіно – Іван Пантелійович та Віктор Пантелійович, які походили із грецької дворянської родини. Їх неодноразово обирали до складу Кишинівського та Орґеевського повітових земств.

У списках радників Аккерманського повітового земства багато років були двоє представників родини Пуришкевичів. Перший – Митрофан Пуришкевич – «вічний» засідатель Аккерманського земства, другий – його син – Володимир Пуришкевич. Обидва мешкали в Одесі. Митрофан Васильович з 1878 по 1897 рр. п'ять разів обирався членом Бессарабського губернського земства [8, арк. 283]. Практично одночасно він виконував і обов'язки члена Аккерманського повітового земства. З 1897 р., у віці 27 років, розпочинає політико-адміністративну

діяльність Володимир Митрофанович Пуришкевич, який стає головою ради земства Акерману [9, арк. 30]. В. М. Пуришкевич мав вищу освіту – закінчив Новоросійський університет, отримавши диплом I ступеня і золоту медаль.

У складі ради Бессарабського земства багато років працював і барон Олександр Федорович Стюарт. Спочатку, у 1869 р. в якості делегата від Бендерського повіту, а з жовтня 1872 р. протягом трьох років барон очолював повітове земство Бендер. Позитивно зарекомендувавши себе на цій посаді, Олександр Федорович зміг перемогти у виборчій боротьбі за місце у губернському земстві. XIX губернські січніві збори 1888 р. обрали його членом виконавчої ради, із зарплатою 2.000 крб. щорічно. 21 грудня 1891 р. на засіданні XXIII зборів було затверджено новий склад ради, до якого знову обрано О.Ф. Стюарта в якості заступника голови ради. Серед обов'язків барона як члена ради, було пряме патрунування сектором публічної допомоги, у віданні якого була земська губернська лікарня, притулок для новонароджених, школа акушерок і фельдшерів, пульмонологічний диспансер та будинок для пристарілих. Барон О.Ф. Стюарт залишався на посаді члена губернської земської ради ще декілька разів – з 1895 по 1900 рр. На XXXII зборах, які відбулися у грудні 1900 р., баронові Стюарту, враховуючи його особистий внесок у земські справи й бездоганну довголітню працю, було призначено платню у 2.500 крб. щорічно – на 500 крб. більше, ніж іншим трьом членам ради. Черговий раз, у грудні 1901 р. барон О.Ф. Стюарт обирається головою губернських земських зборів. Свої обов'язки на цій посаді він виконував до листопада 1906 р.

Довгі роки у діяльності земств Бессарабії брали участь представники дворянських родин Леонардів, Біберів, Ришкану-Дерожинських і цей список можна продовжувати. Кожен з названих представників дворянських родів краю вплинув у більшій чи меншій мірі на процес становлення земських установ Бессарабії й без дослідження їх особистого внеску історія земств краю буде не повною.

Загалом можна констатувати, що впродовж всього періоду існування земств до складу ради Бессарабського губернського земства входили виключно дворяни. Така ситуація не була специфічною рисою Бессарабії, навпаки, це було загальною тенденцією губернських земських рад Російської імперії. Збори повітових земств краю також мали дворянський характер, а іноді довгі роки знаходилися під контролем і головуванням представників відомих дворянських родин Бессарабії. Крім того, деякі з бессарабських дворян мали статус земського радника у 2 або 3 повітах одночасно, що свідчить про те, що число мандатів, які могла отримати одна особа, лімітовано не було.

Займаючи керівні позиції у місцевих земських органах, приділяючи увагу вирішенню місцевих економічних, культурних та освітніх проблем, дворянство краю не забувало й про власні інтереси, намагаючись,

в першу чергу, вирішити питання, які були безпосередньо пов'язані з справами дворянської верстви.

Література

1. Белокопский И. Самоуправление и земство. Ростов на Дону, 1905; Веселовский Б. История земства за сорок лет. Том. I-IV. – СПб., 1909-1911.
2. Боршевский А. Административно-территориальное устройство Молдовы с древнейших времен до наших дней // Закон и жизнь. – Кишинев. – 2002. – № 6. – С.44-48; Його ж. Эволюция местного управления Бессарабии в процессе ее включения в Российскую империю // Закон и жизнь. – Кишинев. – 2002. – № 8. – С. 23-30.
3. Будақ И. Буржуазные реформы 60-70 гг. XIX в. в Бессарабии. – Кишинев, 1961.
4. Будақ И. Общественно-политическое движение в Бессарабии в пореформенный период. – Кишинев, 1959.
5. Герасименко Г. Земское самоуправление в России. – М., 1990.
6. Леонард П. Несколько слов о земстве вообще, о бессарабском в особенности. – Одесса, 1871.
7. Муніципальне підприємство «Ізмаїльський архів» (далі МПІА). – Ф.770. – Оп. 1. – Спр. 9.
8. МПІА. – Ф.770. – Оп. 1. – Спр. 19.
9. МПІА. – Ф.770. – Оп. 1. – Спр. 32.
10. Національний архів Республіки Молдова (далі НАРМ). – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 5183.
11. НАРМ. – Ф. 65. – Оп. 1. – Спр. 1.
12. НАРМ. – Ф. 65. – Оп. 1. – Спр. 358.
13. НАРМ. – Ф. 65. – Оп. 1. – Спр. 1123.
14. НАРМ. – Ф. 65. – Оп. 1. – Спр. 2364.
15. Урусов С.Д. Записки губернатора. – Кишинев, 1910.
16. Федоров Г. Государственно-административное устройство и местное право Бессарабии (1812-1917). – Кишинев, 1974.
17. Coadă Ludmila. Institutia zemstvelor in Basarabia: aspecte istorico-juridice. Specialitatea 07.00.02 – istoria Romanilor. Autoreferat al tezei de doctor in Țiințe istoric. – Chișinău, 2007.
18. Colesnic Iurie. Basarabia necunoscută. – Chișinău, 1993.
19. Nistor Ion. Istoria Basarabiei. – Chișinău, 1991.



Історія міжнародних відносин

Пангерманський союз та зовнішня політика Німецької імперії в 1891 – 1914 рр.

Біла Олена

Біла Олена Пангерманський союз і зовнішня політика Німецької імперії в 1891 – 1914 рр. У статті розглядається проблема впливу Пангерманського союзу на зовнішню політику Німецької імперії. Проаналізовано способи впливу цієї організації на урядовий курс, розглянуті засоби реалізації її цілей. Автор показує роль Пангерманського союзу в пропаганді колоніальної експансії Німецької імперії.

Bila Olena The Pan-German League and the foreign policy of German Empire in 1891 - 1914. The article is devoted to the problem of the influence of the Pan-German League on the foreign policy of German Empire. The ways of the influence of this organization on the course of the government have been analysed, the ways of the realization of its aims have been described. The author shows the role of the Pan-German League in the propaganda of colonial expansion.

Вивчення історії зовнішньої політики Німеччини кінця XIX – початку XX століття являє собою значний науковий інтерес, оскільки Німеччина в цей період стає одним з головних гравців на світовій арені. Однак, як і раніше, залишається недостатньо вивченим ряд внутрішньополітичних чинників, що визначав зовнішню політику цієї великої держави, зокрема, вплив громадських організацій на зовнішньополітичний курс, що проводився урядом Німеччини.

Однієї із найвпливовіших організацій такого роду був Пангерманський союз, який відкрито ставив за мету тиснути на уряд шляхом формування відповідної громадської думки. Вплив Пангерманського союзу визнається багатьма дослідниками історії Німеччини другої половини XIX – початку XX століття [1; 2; 7; 8; 10; 25], однак вони не ставили перед собою завдання пильного вивчення діяльності цієї організації. У більшості досліджень, що стосуються історії Германської імперії, залишаються осторонь механізми впливу Пангерманського союзу на формування урядового курсу. У зв'язку з цим авторка ставить своїм завданням розглянути проблему створення й діяльності Пангерманського союзу, визначити способи його впливу на формування зовнішньої політики Німеччини в 1891 – 1914 рр. (з часу

створення союзу й до початку Першої світової війни). При вивченні проблеми спиралися на документи офіційного характеру [11; 13; 24; 27]; агітаційно-публіцистичні матеріали [11; 13; 18; 23], а також на мемуарні й епістолярні джерела [3; 4; 9; 17; 26].

У 90-ті рр. XIX століття Німеччина висувається як країна розвиненого монополістичного капіталізму [16, с. 30]. 1897 р. новий статс-секретар зовнішньополітичного відомства Б. фон Бюлов публічно сформулював експансіоністські устремління, що набули широкого поширення в різних колах: «Часи, коли німці надавали одним своїм сусідам землю, іншим – море, а собі залишали лише небо, де царює одна доктрина – ці часи минули. Ми вважаємо нашим почесним завданням підтримувати і захищати інтереси нашого судноплавства, нашої торгівлі і промисловості» [27]. Як організація, що виражає і відстоює інтереси експансіоністських кіл, великого значення в цей час набуває Пангерманський союз [25, S. 374]. «Досягнуте державне становище, – говорилося в одному із звернень, виданих засновниками Пангерманського союзу, – повинно бути використано для участі в боротьбі за поділ світу» [22, с. 18].

Союз було офіційно заснований 9 квітня 1891 року [7, с. 30]. Формальним приводом для його створення став протест прибічників колоніальної експансії проти поступок, зроблених Англією за Гельголандським договором 1890 року [12, с. 671].

У декларації Пангерманського союзу 1891 р. проголошувалися такі цілі цієї організації: «1. Відродження національної самосвідомості на батьківщині і боротьба проти усіляких тенденцій, що протидіють національному розвитку. 2. Підтримка і заохочення німецьких національних устремлінь у всіх країнах, де є представники нашого народу, які ведуть боротьбу за збереження своєї національної специфіки; об'єднання всіх німців планети для досягнення цих цілей. 3. Підтримка сильної і дієвої політики в Європі і на морі, відповідної німецьким інтересам. Особливу увагу союз буде приділяти подальшому розвитку німецького колоніального руху і його практичній результативності» [11, с. 245].

За спиною пангерманців стояли люди, які користувалися великим впливом в економічному житті країни, в уряді і армії. Так, наприклад, в союз входили Еміль Кирддорф, засновник крупного концерну німецької гірничої промисловості; Гуго Стіннес і його кузен Карл Іценпліц, судовласник, що був головною рушійною силою Пангерманського союзу в Рейнській області і Вестфалії [15, с. 32-33]. Постійним членом центрального керівництва пангерманців був Альфред Гугенберг, головний директор концерну Круппа, а згодом господар величезного газетного та інформаційного підприємства, голова Німецької національної партії [15, с. 33].

Від цих же своїх членів союз в основному отримував гроші для ведення пропаганди. Генріх Клас, який 1908 р. змінив Ернста Гассе на

посту голови Пангерманського союзу [1, с. 187], відверто повідомляє про це: «Від людей, що володіли великими статками і прибутками, вдавалося інколи отримувати спеціальні пожертви. Таким чином, неодноразово утворювалися значні суми [...]. Зв'язок з Кирдорфом був корисний для нашої справи, і від нього інколи вдавалося отримати великі пожертви на користь нашого оборонного фонду» [15, с. 34].

Поряд з магнатами вугільної і сталеливарної промисловості у фінансуванні Пангерманського союзу брали також участь високі офіційні кола. Ось що повідомляє про це Клас: «Він [Кідерлен-Вехтер, міністр закордонних справ з 1911 р. – О. Б.] за власним почином виявив готовність надати мені суму, яку я вважаю за потрібну, з секретного фонду міністерства закордонних справ. Це дало мені привід поінформувати його стосовно існування пангерманського оборонного фонду і його завдань. Міністр знову сам виявив готовність сприяти мені у всіх випадках, коли це буде для нього можливо [...]. Дійсно, він ще не раз передавав досить значні суми для цілей, що переслідувались оборонним фондом» [15, с. 34]. Б. фон Бюлов з питання взаємодії уряду і промислових кіл відзначав: «Зв'язок між політикою і національною промисловістю став тепер набагато тіснішим, ніж було у минулому. Внутрішня і зовнішня політика сучасних держав безпосередньо впливають на течію і зміни їхнього високорозвиненого промислового життя, і кожен значний промисловий інтерес зрештою знаходить собі політичне вираження в тому або іншому вигляді» [4, с. 37].

Не дивлячись на те, що Пангерманський союз навряд чи нараховував більше 30 – 40 тисяч членів, сфера його впливу виявилася значною. Керівні пости в ньому обімали власники і головні редактори крупних газет, таких як «Тегліхе Рундшау», «Дойче Цайтунг», «Ді Пост», «Ляйпцигер нойесте Нахріхтен», «Рейніш-Вестфеліше Цайтунг», «Гамбургер Нахріхтен» та інші [7, с. 31-32]. Значення ж преси в ХІХ столітті було вже дуже велике, що визнає в своїх спогадах і німецький кронпринц Вільгельм: «Пульс життя б'ється в газетах і через них проходить по нервах всієї країни. Преса відображає і затишшя, і розквіт політичного життя, і втому, і гарячкову її діяльність. У багатьох випадках преса є правильним показником політичного курсу і навіть радником людей, наділених владою» [9, с. 66].

Пропаганду ідей Пангерманського союзу охоче брали на себе університетські професори – такі, як Дитрих Шефер, Карл Лампрехт і Фридрих Ратцель, вчителі гімназій, священники, чиновники і офіцери [7, с. 31-32]. Як відзначав англійський публіцист Е. Рейх, «тут [у Німеччині – О. Б.], як це вже було помічено багатьма спостережливими мандрівниками, письменники, вчителі, журналісти і вчені мають незрівняно більший вплив на народ, ніж подібні працівники на розумовій ниві в іншій країні» [18, с. 31].

Заслуговує також на увагу перелік депутатів рейхстагу, що були в період з 1894 по 1914 рік членами Пангерманського союзу. В ньому

фігурують 59 осіб, з яких 51 мали депутатський мандат з 1904 по 1912 рік [7, с. 32].

Велику роль в діяльності Пангерманського союзу відігравали і представники німецького генштабу. Офіцери генштабу стояли на чолі багатьох шовіністичних організацій і в цілому ідейно надихали Колоніальний союз, Пангерманський союз і т. д. [14, с. 113-114]. Зокрема, генерал фон Бернгарді писав: «Діяльна колоніальна політика поліпшить, без сумніву, національний добробут, якщо вона прагнути, з одного боку, добувати всі сировинні матеріали, отримувати нашою промисловістю у величезних розмірах з-за кордону, у власних колоніях і цим зробити нас незалежними від закордону; з іншого боку, якщо вона шляхом діяльного заохочення переселення, розвитку залізниць і культури перетворить наші колонії на забезпечений ринок для збуту наших товарів. Чим менше ми платитимемо данину закордону, якому ми зараз сплачуємо мільярди, тим більше зростатиме наш національний добробут і фінансові можливості держави» [23, S. 314].

Неабияке значення для реалізації програми Пангерманського союзу мав той факт, що кайзер наближав до двору магнатів індустрії, банківського і торговельного капіталу, багато хто з яких був членами союзу. В імператорське оточення входили такі великі промисловці, як Крупп, брати Штумм, Хенкель-Доннерсмарк, банкіри Гвіннер і Гельфферих від «Дойче Банк» та інші [19, с. 171]. Вільгельм II виявився особисто зацікавлений у воєнному бізнесі, будучи другом сім'ї Круппа і акціонером його підприємств [20, с. 224]. 20 червня 1890 року імператор відвідав завод Круппа в Ессені і виступив перед депутацією від 700 робітників, відзначивши в своєму виступі: «[...] Я радий, що маю можливість знову побачити фабрику, чий власник і чії робітники представляють величезне значення для нашої вітчизни. Фабрика Круппа принесла німецьким робітникам, німецькій індустрії всесвітнє визнання» [24, S. 117]. Подібні заяви з вуст першої особи держави мали велике значення. Не говорячи вже про пряму рекомендацію потенційним замовникам, така заява відображала і особисте ставлення імператора до одного з представників важкої промисловості держави.

Про існуючі тісні зв'язки представників великої буржуазії з імператором свідчить промова Вільгельма II на похоронах представника сімейства Круппів 28 листопада 1902 р., в якій він заявив, що «часто мав можливість користуватися гостинністю в будинку покійного» [26, S. 101]. Близькі стосунки Альфреда Круппа, а потім і його спадкоємця Круппа фон Болена з кайзером поширювались, зокрема, і на обговорення ними проблем зовнішньої політики і програми збільшення урядових витрат на озброєння [6, с. 138].

Вільгельм II також неодноразово захищав інтереси великих німецьких промисловців на зовнішніх ринках. Наприклад, в листі Миколі II від 2 січня 1905 р. він писав: «Тепер, коли програма оновлення твого флоту опублікована, ти, я сподіваюся, не забудеш сказати своїм

владам, щоб вони пригадали про наші великі фірми в Штеттіні, Кілі і так далі. Я впевнений, що вони нададуть прекрасні зразки лінійних військових кораблів» [17, с. 87-88]. У іншому листі Миколі II, від 6 лютого 1905 р., Вільгельм II зазначав: «Оскільки я чув [...], що твої власті незадоволені Круппом, який не поставив в строк замовлених Росією батарей, я наказав розслідувати справу на місці і посилаю тобі копію отриманого мною звіту; з нього видно, що вищезазначені скарги не мають підстави» [17, с. 90-92].

Вплив пангерманців проявлявся при безпосередньому вирішенні зовнішньополітичних завдань німецьким урядом, а особливо яскраво – під час міжнародних криз, пов'язаних з колоніальною експансією провідних держав. Так, створення Антанти 8 квітня 1904 р. і фактичне визнання Англією прав Франції на експансію в Марокко викликало вибух обурення експансіоністів усередині Німеччини.

Пангерманські діячі 12 квітня 1904 р. направили уряду послання, в якому недвозначно висунули анексіоністські вимоги. Вони зажадали, щоб Німеччина отримала все атлантичне узбережжя Марокко разом з глибинними областями, що до нього прилягали [7, с. 211-212]. Німецькі дипломати почали переконувати марокканського султана в тому, щоб він відкинув французький контроль. І хоча внаслідок фактичної ізоляції Німеччини на конференції з марокканського питання, що відбулася у 1906 р. в іспанському місті Алхесирасі, німцям не вдалося досягти свого, на цьому питанні про Марокко не було закрито.

У 1908 р. відбулося нове загострення англо-німецької полеміки в пресі. У листопаді 1908 р. газета пангерманців «Берлінер Тагеблат» виклала план вторгнення німецької армії до Англії [2, с. 10]. Поява цієї статті мала міжнародний резонанс ще й тому, що Вільгельм II перебував у той час в Англії, і керівництво Пангерманського союзу створювало атмосферу, в якій важко було підписати яку-небудь угоду з Англією. Магнати важкої промисловості, що наживалися на гонці озброєнь, активно підтримували й інспірували мілітаристську пропаганду [2, с. 11].

Весною 1911 року спалахнуло повстання марокканського народу проти султана. Тоді султан звернувся до французів за військовою допомогою. Під приводом відновлення порядку і безпеки французькі власті негайно дали своїм військам наказ виступити на придушення повстання. Цей крок викликав великий шум в німецькій пресі. Пангерманськи налаштована газета «Ді Пост» загрозовито писала: «Ми вважаємо само собою зрозумілим, що наш статс-секретар відомства закордонних справ має бути негайно відкликаний зі своєї відпустки. Альхесираський трактат був свого часу укладений в припущенні, що таким шляхом удасться забезпечити цілісність і суверенність Марокко. Хід подій показав, що ця надія виявилася нереальною. Франція – одна з держав, що підписали Альхесираський трактат, – сама перекреслила його, порушивши його основні положення. Таким чином, Германська імперія отримала нині повну свободу дій [...]». Нова конференція або ж переговори

з тими державами, які завдяки конференції отримали можливість втручатися в марокканську торгівлю, були б позбавлені всякого змісту. Необхідними ж нам представляються негайні дії» [7, с. 441].

Кідерлен-Вехтер прийняв радника юстиції Генриха Класа, голову Пангерманського союзу, і обговорив разом з ним тактику, розраховану на введення в оману громадськості. У своїх мемуарах Клас розповів, як за лаштунками була досягнута домовленість про «непомітний ззовні поділ праці між відомством закордонних справ і Пангерманським союзом» [7, с. 447]. Людина, відповідальна за зовнішню політику кайзерівської Німеччини, під час цієї розмови заявила Класу: «Нападайте на мене, це буде мені на користь. Тоді я зможу сказати іноземним представникам, що відомство закордонних справ готове на компроміс, але йому заважають ці злі пангерманці, а їх вплив настільки великий, що з ними доводиться рахуватися. Іноземним державам доведеться звикнути до цього» [7, с. 447].

Європейська війна тоді все-таки не спалахнула. Росія ще не могла активно підтримати Францію і навіть пропонувала їй своє посередництво в переговорах з Німеччиною; у самій Франції впливові фінансові кола, представлені Жозефом Кайо, вважали за необхідне домагатися угоди з Німеччиною [8, с. 142]. З іншого боку, ні Австро-Угорщина, ні тим більше Італія – кожна зі своїх власних мотивів – не були схильні йти на військову підтримку німецького союзника, тому рішуча заява англійського уряду, зроблена вустами Ллойд Джорджа 21 липня 1911 р., про готовність Англії прийняти виклик і воювати на стороні Франції змусила натхненників імперіалістичної політики Німеччини відступити [8, с. 142]. У листопаді 1911 року між Францією і Німеччиною було досягнуто згоди. Німеччина визнала протекторат Франції над більшою частиною Марокко, натомість одержавши частину Французького Конго [8, с. 142].

Крім вимог заморських захоплень, ще в середині 90 – х років XIX ст. Пангерманський союз розгорнув активну пропаганду за створення «Середньої Європи», причому її основою повинен був стати економічний союз між Німеччиною й Австро-Угорщиною. У статуті Пангерманського союзу 1903 р. говорилося, зокрема, що «Пангерманський союз прагне до відродження німецького національного способу мислення, особливо пробудження й розвитку свідомості расової й культурної належності всіх частин німецького народу [...]» [11, с. 247].

У планах пангерманців «Середньої Європі» приділялася дуже важлива роль господарсько-економічної основи військово-політичного Троїстого союзу, яку вони розраховували використати, у першу чергу, як базу для розгортання експансії в Південно-Східній Європі, а потім і для проведення «світової політики» [21, с. 226]. Важливе місце також займали проблеми транспорту, насамперед – залізничного. Об'єднання залізниць у єдину систему значно підсилило б фінансову міць німецького імперіалізму [21, с. 226].

Іншою областю, яка привертала увагу експансіоністів, була Османська імперія. Для Круппа, Маузера й інших збройових монополій Близький Схід уже давно став одним з головних ринків збуту своєї продукції. Інтенсивне спорудження в Туреччині залізниць втягувало в близькосхідні справи багато підприємств німецької важкої індустрії. Журнал пангерманців «Альдойче Блеттер» регулярно друкував статті, що закликали німців до «цивілізаторської» діяльності в Туреччині, особливо до колонізації території, що прилягають до траси Багдадської залізниці.

У 1901 р. у доповідній записці помічника секретаря російського посольства в Берліні Фан дер Фліта з питання пропаганди Пангерманським союзом експансії на Близькому Сході відзначалося наступне: «Союз [...] продовжує нині стежити з напруженою увагою за розвитком німецьких інтересів у Туреччині. Останнє питання становить взагалі улюблену тему літератури, що надихається Пангерманським союзом» [13, с. 220]. Описавши конкретні приклади пропаганди експансії в Туреччині, Фан дер Фліт відзначає: «[...] Усі ці видання послугують одній ідеї. Ними звертається увага німецького суспільства на Турецький Схід, і плани, що розвиваються ними, варті уваги саме тим, що народна свідомість поступово переймаються подібними мріями й усе більш підготовляється ґрунт, на якому політичні завдання, що дозрівають, можуть знайти, згодом, сильну підтримку» [13, с. 220].

Програма широкої експансії на Близькому Сході втілювалася в концесію на будівництво залізниці до Багдада [5, с. 157]. Німеччина розгорнула активну боротьбу за одержання цієї концесії, яку вона попередньо отримала в 1898 р. у результаті поїздки Вільгельма II в Туреччину. В 1903 р. німці добилися права на спорудження додаткової гілки від Багдада до Басри. Багдадська залізниця стала основним засобом проникнення німецького капіталу в Османську імперію на початку ХХ століття [10, с. 72].

При розгляданні способів впливу експансіоністських кіл на політику уряду окремо слід згадати такий факт, як існування паралельно з кабінетом міністрів імператорських кабінетів. Зокрема, Б. фон Бюлов озивається про їхню роль у такий спосіб: «Імператорські кабінети відігравали при імператорові Вільгельмі II, без сумніву, більшу роль, ніж при його дідові. Ідеалом Вільгельма II була б система керування за посередництвом особистих кабінетів у чистому її вигляді. Будучи щиро переконаний, що в такий спосіб можна швидше усунути всі утруднення й перешкоди, що заважають його прагненням, які, як йому видавалося, могли тільки ошчасливити країну, імператор волів вирішувати всі військові справи через свій військовий кабінет, хоча б навіть всупереч військовому міністрові й генеральному штабу. Флот він прагнув будувати за сприянням свого морського кабінету й потім розпоряджатися ним цілком на свій розсуд, внутрішнє ж керування здійснювати цивільним кабінетом» [3, с. 67].

Бюлов відзначає, що реалізувати ці бажання імператора було дуже важко, але все ж таки «імператорські кабінети зберігали великий вплив у всі часи його правління» [3, с. 67]. Про значущість цього впливу писав і кронпринц Вільгельм: «Фундаментальна помилка батька в управлінні державою, головним чином, полягала в тому, що лише один імперський канцлер мав право доповідати йому наодинці, тоді як всі інші міністри входили з доповідями у супроводі глави кабінету. [...] Завдяки цьому кабінети здобували занадто велике значення за своїм впливом порівняно з міністрами, тоді як відповідальність за все лягала на цих останніх» [9, с. 25]. Зважаючи на те, що в оточення імператора входили прихильники експансіонізму, існування подібних кабінетів могло служити ще одним засобом їх впливу на політику уряду.

Таким чином, діяльність Пангерманського союзу мала велике значення для обґрунтування й пропаганди колоніальної експансії Німеччини. Основними способами реалізації інтересів кїл, що стояли за Союзом, були активна пропаганда за допомогою преси, виступів депутатів в рейхстазі, тісне співробітництво із правлячими колами. Пангерманський союз проявив себе як дієвий інструмент впливу експансіоністських кїл на уряд Німеччини.

Література

1. Абуш А. Ложный путь одной нации. К пониманию германской истории. – М., 1962.
2. Балобаев А. И. Милитаристская пропаганда в Германии в 1908 – 1909 гг. // Труды Томского ун – та. – 1965. – Т. 180.
3. Бюлов Б. Воспоминания. – М.- Л., 1935.
4. Бюлов Б. Державная Германия. – Пг., 1915.
5. Виноградов К. Б., Гостенков А. В. Дни и дела Фридриха Гольштейна // Новая и новейшая история. – 1984.– № 2.
6. Виноградов К. Б., Жданов Ю. В. Вильгельм II Гогенцоллерн и внешнеполитический курс кайзеровской Германии // Новая и новейшая история. – 1988. – № 3.
7. Гейдорт Г. Монополии. Пресса. Война. – М., 1964.
8. Ерусалимский А. С. Германский империализм: история и современность. – М., 1964.
9. Записки германского кронпринца. – М.- Пг., 1923.
10. История Германии. – В 3 т. – Т.2: От создания Германской империи до начала XXI в. / Отв. ред. Ю.В. Галактионов. – Кемерово, 2005.
11. История Германии. – В 3 т. – Т. 3: Документы и материалы. / Под общ. ред. Б. Бонвеч и Ю.В. Галактионова. – Кемерово, 2005.
12. История дипломатии / Под ред А. Лактионова. – М., 2006.
13. К истории пангерманского движения // Красный архив (историч. журнал Главного архивного управления НКВД СССР). – 1939. – Т. 1 (92).
14. Лещинский Л. М. Банкротство военной идеологии германских империалистов. – М., 1951.
15. Норден А. Уроки германской истории. К вопросу о политической роли финансового капитала и юнкерства. – М., 1948.

16. Оруджев М. Г. Из истории проникновения германского империализма в Турцию. – Баку, 1961.
17. Переписка Вильгельма II с Николаем II. 1894 – 1914 гг. – М.-Пг., 1923.
18. Рейх Э. Современная Германия. – СПб., 1908.
19. Туполев Б. М. Династия Гогенцоллернов // Новая и новейшая история. – 1991. – № 6.
20. Туполев Б. М. Экспансия германского империализма в Юго-Восточной Европе в конце XIX – начале XX в. – М., 1970.
21. Туполев Б. М. Германский капитал и железные дороги в Юго – Восточной Европе в конце XIX – начале XX в. // Германский империализм и милитаризм. – М., 1965.
22. Хвостов В. Как развивался германский империализм. – М., 1943.
23. Bernhardt F. Deutschland und der nachste Krieg. – Stuttgart-Berlin, 1912.
24. Die Reden Kaiser Wilhelm II / Hrsg. von Joh. Penzer. – Leipzig, [Б. г.].
25. Engelberg E. Deutschland von 1871 bis 1897. – Berlin, 1965.
26. Krupp und die Hohenzollern: Aus der Korrespondenz der Familie Krupp, 1850 – 1916. / Hrsg. von W. Boelke. – Berlin, 1956.
27. Stenographische Berichte uber die Verhandlungen des Reichstags. – Bd. 1. – Berlin, 1898 // {www.germanhistorydocs.ghi-dc.org/}.

Отношение российского и германского общества к торговому договору 1894 г.

Дейнеко Сергей

Дейнеко Сергій Ставлення російського та німецького суспільства до торгового договору 1894 р. Стаття присвячена вивченню історії російсько-німецького торгового договору 1894 р. Показана історія цього договору. Особлива увага звертається на історіографічну та джерельну базу цієї теми. Охарактеризовані основні форми та методи торговельних взаємовідносин Росії та Німеччина.

Deineko Sergey Attitude Russian and Germany society of the Trade Agreement 1894 year. The paper presents study of the history of the Russia and Germany Trade Agreement 1894 year. The history of Trade Agreement is considered. Historiography and the source base of this theme are paid attention to. The main forms and methods of the trading relation Russia and Germany characterized.

Торговля играет важнейшую роль в становлении и развитии различных государств. Торговые отношения стимулируют хозяйственно-экономическое развитие, ведут к изменениям в

социальном положении народных масс. Значительную роль торговля оказывает и на межгосударственные отношения, где особую значимость приобретает таможенная политика – важнейшая составляющая жизни любого государства. Например, созданный в 1834 г. таможенный союз германских государств привел к созданию в 1871 г. Германской империи.

Вступление Украины в ВТО и подписание ею торговых договоров со странами – участницами организации, требует детального изучения предыдущего опыта. Таковым может служить российско-германский договор, заключенный в 1894 г.

Данный договор, результаты его осуществления не получили достаточного освещения в исторической и экономической литературе [1, 2].

Заключенный в 1894 г. российско-германский торговый договор, давший мощный импульс экономическому развитию России, укрепил ее позиции на международной арене.

Цель данной статьи показать развитие торговых отношений России и Германии в конце XIX ст., определить реакцию общественности и торгово-промышленных кругов двух стран на этот договор.

Источниковой базой статьи являются документы, заключенные в 1894 г., публикации экономистов, мнение торгово-промышленных кругов, данные статистики [3,4].

Российский таможенный тариф, введенный в 1891 г. некоторыми российскими и иностранными экономистами, считается протекционистским [5, с. 16; 6, с. 848 – 849].

Около половины всех статей тарифа носили запретительный характер. В среднем пошлина на ввозимые жизненные припасы составляла около 75 %, на сырье и полуобработанные материалы 28 %, для готовых изделий – 27 %. По сравнению с иностранными таможенными тарифами, российский по величине пошлин на ввозимые товары превосходил их в несколько раз [5, с. 16].

Протекционистской политики, особенно по отношению к сельскохозяйственной продукции, придерживалась и Германия.

В начале 90-х гг. XIX в. хозяйственное развитие ряда европейских государств побудило Германию упорядочить с ними торговые отношения. Стремительно развивающаяся германская промышленность остро нуждалась в рынках сбыта, поэтому было принято решение сделать уступки Австро-Венгрии, Бельгии, Италии, Швейцарии по ввозу в Германию сельскохозяйственных продуктов, в основном зерновых, в обмен на понижение ими таможенных тарифов для изделий германской промышленности [1, с. 195].

Стремление к упорядочению тарифов привело к заключению конвенционных торговых договоров с данными государствами Центральной и Западной Европы. Подписавшие государства получили право наибольшего благоприятствования в торговле. Эти договора

вступили в действие с 1 февраля 1892 г. [1, с. 195]. Большинство соседей Германии, согласно новым договорам, стали платить ввозную пошлину, например на пшеницу, в размере 3,5 марок за 100 кг, в то время как для России такая пошлина составила 5 марок за те же 100 кг. Таким образом возникло дифференцированное обложение товаров, невыгодное России. В России этот акт сочли проявлением недружелюбия [7, с. 22].

В апреле 1893 г. состоялись переговоры; Россия требовала уравнивать себя в правах с государствами, заключившими конвенционные торговые договора с Германией. Последняя, в свою очередь, настаивала на предоставлении ей льгот на ввоз в Россию металлов, угля и готовых изделий. Переговоры завершились безрезультатно.

С августа 1893 г. между Россией и Германией началась «таможенная война», продлившаяся 8 месяцев [7, с. 23].

Противники договора с Германией сплотились вокруг известного российского химика и экономиста Д. И. Менделеева. Он полагал, что «твердый протекционизм», выраженный в таможенном тарифе 1891 г., соответствует современным потребностям России и менять его не следует [24, с. 83].

В разгар «таможенной войны» между Россией и Германией в августе 1893 г. был собран экстренный съезд горнопромышленников юга России, отправивший ходатайство министру финансов о том, чтобы при подписании договора с Германией были оставлены без изменения таможенные пошлины на всю продукцию горнозаводской промышленности [25, с. 120].

Российские промышленники в ходе «войны» вели активную агитацию за полное и окончательное вытеснение германских товаров с российского рынка. Один из лидеров горнопромышленников М. И. Кази, утверждал, что скорее Россия будет продолжать таможенную войну, чем отступит от таможенного тарифа 1891 г. [8, с. 404 – 405].

Представители же сельского хозяйства выступили за скорейшее прекращение противостояния и подписание торгового договора с Германией [9, с. 13].

В Германии «таможенная война» так же, как и в России, вызвала бурную реакцию. Крупные немецкие землевладельцы во главе с графом Мирбахом настойчиво защищали высокие ввозные пошлины на российский хлеб [8, с. 402]. Всеобщая Северо-Германская газета писала: «Мы страха не боимся! Если русские хотят войны, пусть приходят!» [10, с. 4].

Германские же промышленники, особенно экспортнообразующих отраслей, металлургических, локомотивных и машиностроительных заводов выступали за скорейшее прекращение «войны» и заключение договора. Такая позиция промышленников объяснялась тем, что они несли значительные убытки. Так, фирма Борзиг заявила, что торговые осложнения не позволили российским партнерам разместить заказы на изготовление локомотивов и подвижного состава. Берлинское машиностроительное общество было вынуждено прекратить дела

с Россией, уменьшить количество рабочих часов и уволить 200 рабочих. Фирма Флек и сыновья объявила, что вывоз ее изделий (машины) сократился на 25 % и предприятие несет серьезные убытки [12, с. 429].

В целом немецкие промышленники потеряли значительную часть российского рынка, доля металла и готовых изделий которого превышала 100 млн. руб. Их место заняли английские, французские и австрийские конкуренты. [11, с. 42].

Лидер польской фракции в Рейхстаге князь Радзивилл утверждал, что Германии выгоден торговый договор с Россией, и его политическая сила готова за него проголосовать [10, с. 4].

Германия и Россия 29 января 1894 г. после тяжелых переговоров заключили договор о торговле и мореплавании сроком на 10 лет, который вступал в силу 20 марта 1894 г. [13, с. 37].

Новый торговый договор, помимо общих изъятий о равноправии и дружбе, содержал т.н. тарифную часть, где определялись новые ставки российского и германского таможенных тарифов [11, с. 43].

Германия предоставила России статус наибольшего благоприятствования и уравнила ее в правах со своими западноевропейскими соседями. Пошлина на ввоз пшеницы понижалась с 5 до 3,5 марок за 100 кг. Беспшлинно разрешалось ввозить лен и пеньку. Российский керосин облагался пошлиной не по весу, а по объему, что позволяло российским экспортерам увеличить свои доходы на 6 коп. золотом с пуда [5, с. 25–26].

Россия со своей стороны не пошла на значительные уступки по отдельным видам товаров. В то же время незначительные уступки коснулись 120 из 227 статей таможенного тарифа 1891 г. В среднем по главным товарным группам ввозные пошлины уменьшились: для металлов не в деле на 17 – 20 %, изделий из металла и машин – 18 %, на шерстяные ткани – 13 %, на уголь – 50 % [11, с. 43].

Российское правительство сочло договор «правильно и рационально рассчитанным, который по своим умеренным, осторожным размерам не мог угрожать какими-либо потрясениями в отечественной промышленности» [1, с. 119]. Министр финансов С. Ю. Витте утверждал, что Россия заключила договор на выгодных для себя условиях [14, с. 303].

Однако, торговый договор разделил российское общество на его сторонников и противников.

Среди сторонников договора оказались известные российские экономисты: И.И. Янжул, М.Н. Соболев, П. Берлин, П.А. Никольский, И. Иванов, И.М. Гольдштейн, М.И. Туган-Барановский [1, 3, 5, 6, 7, 15, 16, 17]. Каждый из них в большей или меньшей мере считал, что договор России выгоден, т.к. развивает главную экспортнообразующую отрасль – сельское хозяйство, ограничивает запретительный тариф 1891 г., чем создает здоровую конкуренцию между российскими и иностранными промышленниками. Российские производители сельскохозяйственной продукции получили возможность экспортировать

свою продукцию, приобретать предметы, необходимые для производства и личного потребления [9, с. 11].

Поддержало договор и российское биржевое купечество. Петербургское биржевое купечество в адресе, направленном в апреле 1894 г. министру финансов С. Ю. Витте, утверждало, что договор обеспечит развитие внешней торговли, главной составляющей деятельности петербургской биржи, и выражало благодарность за заключенный договор [18, с. 3].

Биржевое купечество Харькова просило «повергнуть к стопам Его Императорского Величества Государя Императора чувства верноподданнической любви и преданности и принять поздравление с заключением торгового договора, который послужит ко благу обоих народов». Телеграмму подписали Алчевский, Жевержеев, Велитченко и др. [18, с. 3].

На имя министра финансов поступили две телеграммы от саратовского биржевого купечества и саратовской городской Думы с поздравлениями и глубокой признательностью за заботу «о саратовском крае, производящем хлеб» [19, с. 1]. Аналогичные телеграммы получены от ростовской-на-Дону городской Думы [20, с. 2], таганрогского купечества [20, с. 2], Одесского биржевого комитета и чернского общества сельского хозяйства [22, с. 3]. Одесский городской голова Г. Г. Маразли вошел с предложением в городскую управу об избрании С. Ю. Витте почетным гражданином Одессы. Мотивируя это тем, что он «всегда принимал близко к сердцу интересы Одессы и одесской торговли» [23, с. 2].

Осторожно к договору подошло московское биржевое купечество, тесно связанное с промышленниками Москвы. В телеграмме, направленной С. Ю. Витте московские купцы с пониманием отнеслись к «принесению в жертву русской промышленности» и соглашались, что это вызвано высшими государственными интересами [19, с. 1].

Анализ географии присланных телеграмм показывает, что наиболее заинтересованным в заключении договора, помимо представителей сельского хозяйства, являлось купечество, занимающееся вывозом зерновых и поставками из-за границы сельскохозяйственных машин, мануфактурного товара в два наиболее крупных зернопроизводящих района Российской империи: Южный и Поволжский.

Заключение торгового договора с Германией стало удобным предлогом для промышленников о возбуждении вопроса о вознаграждении, в виде новых льгот, субсидий и т.д. Представители российских горнопромышленников сделали заявление: В заявлении на имя С. Ю. Витте, подписанном Председателем конторы горнозаводчиков М. И. Кази и представителями горнозаводских районов – уральского, северного, подмосковного, польского, юго-западного и южного указывалось: «что уступки, сделанные Россией Германии, неблагоприятно повлияют на горнозаводскую промышленность» [26, с. 366].

Одним из главных требований горнопромышленников было желание установить твердую, устойчивую систему таможенного покровительства [27, с. 19]. Промышленники требовали покрытия убытков, которые они понесут вследствие подписания русско-германского торгового договора.

Аналогичные требования в Германии выдвинули аграрии [8, с. 407]. Против понижения ставок тарифа на германскую шерсть высказались овцеводы Харьковской губернии и Ростова-на-Дону [28, с. 366]. В своем стремлении противостоять понижению ставок на шерсть южане были поддержаны Московским обществом сельского хозяйства, стоявшем на позиции защиты отечественного тонкорунного овцеводства от иностранной конкуренции [25, с. 121].

Часть российского купечества и промышленники считали, что нынешняя таможенная политика является «шаткой» и частые изменения ввозных пошлин являются крайне вредными для промышленности. Подобные заявления были сделаны уполномоченным нижегородского ярмарочного купечества Преображенским и варшавским отделением Общества содействия русской торговли и промышленности [25, с. 120-121].

Больше всего русско-германский договор пришелся не по вкусу московским фабрикантам. Появилась т.н. «московская фронда», которая тщетно пыталась вести агитацию против договора [2, с. 149].

Московские фирмы Михайлова, Шредера, Товарищество Бутикова, Арманд, Никитина, Шен и Пельцер, Даниловская мануфактура засыпали Министерство финансов телеграммами с просьбой за щитить промышленность путем сохранения пошлин таможенного тарифа 1891 г. [25, с. 122].

Министерство финансов считало, что все эти заявления неверны в самой своей основе или преувеличены фабрикантами и горнопромышленниками, лишившимися суперприбылей, которые они получали благодаря таможенному тарифу 1891 г. [13, с. 38].

Так же как и в России, торговый договор был неоднозначно воспринят в Германии. В германском парламенте существовало сильное аграрное лобби. Не смотря на поддержку нового торгового договора канцлером Каприви и императором Вильгельмом, договор был одобрен в парламенте с минимальным перевесом голосов – 200 против 146. Заключение договора было радостно воспринято частью промышленных кругов и рабочими германских предприятий, но с негодованием встречено аграриями [7, с. 22].

Депутат Рейхстага Лутц в своем выступлении доказывал, что торговый договор погубит сельское хозяйство Германии, так как германскому сельскому хозяйству производство ржи обходится в 13,5 марок за квинталь против 8 марок в центральной и 5 марок в южной России [29, с. 454]. Газеты, находящиеся в руках аграриев, постоянно повторяли, что заключенный договор невыгоден для Германии, но выгоден для России [15, с. 76].

Поддержку аграриям оказал «Центральный союз немецких фабрикантов», в который объединились промышленники, заинтересованные во внутреннем рынке и не экспортирующие свои товары за границу, поэтому склонные к усиленному протекционизму.

В противовес им промышленники, заинтересованные в торговле с Россией, объединились вокруг «Союза защиты интересов химической промышленности». Странники торгового договора организовывали массовые собрания промышленников со всей Германии, вели активную агитационную работу. Одним из наиболее активных поборников улучшения отношений с Россией был директор «Дойче Банка» фон Сименс [7, с. 25].

Газета «Райхс Анцайгер», с пониманием относившаяся к проблемам аграриев, сделала заключение, что в данной ситуации более выгодно и перспективно поддержать германских экспортеров, развивающих высокотехнологические и прибыльные отрасли национальной экономики [30, с. 406].

По мнению мюнхенской «Альгемайне Цайтунг», торговый договор между Россией и Германией настолько сблизит государства, что в случае войны между Германией и Францией Россия может занять нейтральную позицию по отношению к конфликту. И за это Германия отблагодарит Россию в случае ее конфликта с Англией на Востоке. Газета утверждала, что эти сведения исходят из кругов, близких к князю Бисмарку [31, с. 2].

Торговый договор от 1894 г. упорядочил взаимоотношения России с Германией и имел далекоидущие последствия для обеих государств.

Статус наиболее благоприятствуемой державы был крайне желателен для российского сельского хозяйства и промышленности. Продажа излишков зерновых культур на зарубежных рынках стабилизировала цены на хлеб внутри России, тем самым поддерживая покупательную способность населения, в основном сельского, на товары горной и фабрично-заводской промышленности.

Также необходимо признать, что под влиянием непомерно высоких таможенных пошлин добывающая и обрабатывающая промышленность приняли в своем развитии слишком высокие темпы; производство возрастало быстрым, возрастал быстрее чем спрос на товары. Вследствие чего ряд отраслей стали жить только на государственных заказах, например металлургия, совсем отойдя от конкурентной борьбы, тем самым подвергая себя высокому риску во время промышленных кризисов.

Договор позволил России улучшить товарооборот с Германией. Российский вывоз в 1893 г. составлял 353,4 млн. марок, а в 1897 г. – 708,4 млн. марок.

Увеличение внешнеторговых связей, приток золота в страну позволили России в 1896 г. ввести золотой рубль и тем самым стабилизировать свою финансовую систему [7, с. 33].

До заключения торгового договора с Россией вывоз Германии находился в угнетенном состоянии после заключения договора увеличился на одну треть. В 1892 г. Германия вывозила товаров на 239,5 млн. марок, а в 1897 г. экспорт германских товаров в Россию достиг 370 млн. марок [7, с. 33].

Таким образом, торговый договор 1894 г. был подписан в интересах обеих государств и дал стимул к развитию торговли и промышленности.

Российско-германский договор представляет собой очень значимое событие международной экономической жизни конца XIX в. и может считаться образцом договорных отношений между современными государствами. Исходя из этого, данный договор имеет большое значение для теоретической подготовки экономистов в области внешнеторговой деятельности.

Литература

1. Иванюков И. К истории русско-германских таможенных договоров // Вестник Европы. – 1914. – № 7. – С. 193 – 217.
2. Витчевский В. Торговля, таможенная и промышленная политика со времен Петра Великого до наших дней. – СПб., 1909. – 362 с.
3. Янжул И.И. Основные начала финансовой науки. Учение о государственных доходах. – СПб., 1904. – 498 с.
4. К вопросу о влиянии русско-германского торгового договора // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1894. – № 34. – С. 377 – 380.
5. Никольский П. А. О русско-германском торговом договоре // Народное хозяйство. – 1902. – № 4. – С. 1 – 43.
6. Соболев М. Н. Таможенная политика России во второй половине XIX века. – Томск, 1911. – 850 с.
7. Берлин П. Русско-немецкий торговый договор и заинтересованность в нем Германии // Народное хозяйство. – 1901. – № 3. – С. 21 – 38.
8. Иностранное обозрение // Вестник Европы. – 1894. – № 3. – С. 402 – 415.
9. Маслов С. Из экономической политики. К пересмотру русско-германского торгового договора // Вестник сельского хозяйства. – 1913. – № 13. – С. 11 – 13.
10. Германия и второе чтение торгового договора // Московские ведомости. – 1894. – № 61. – С. 4.
11. Наши внутренние дела // Наблюдатель. – 1894. – № 6. – С. 32 – 46.
12. Таможенная война и торговый договор Германии с Россией // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1894. – № 35. – С. 428 – 432.
13. Наши внутренние дела // Наблюдатель. – 1894. – № 3. – С. 27 – 38.
14. Витте С. Ю. Воспоминания. – т. 2. – М.: Издательство социально-экономической литературы, 1960. – 639 с.
15. Гольдштейн И.М. Экономическая жизнь на Западе // Народное хозяйство. – 1901. – № 3. – С. 75 – 89.
16. К пересмотру торгового договора России с Германией // Русский экспорт. – 1911. – № 2 – 3. – С. 79 – 83.
17. Мигулин П.П. Экономический рост русского государства за 300 лет (1613 – 1912). – М., 1913. – 223 с.
18. Хроника // Новости и биржевая газета. – 1894. – № 78. – С. 3.

19. Телеграммы, полученные министром финансов по поводу заключения договора о торговле и мореплавании между Россией и Германией // Новости и биржевая газета. – 1894. – № 82. – с. 1.
20. Хроника // Новости и биржевая газета. – 1894. – № 83. – С. 2.
21. Хроника // Новости и биржевая газета. – 1894. – № 81. – С. 2.
22. Хроника // Новости и биржевая газета. – 1894. – № 84. – С. 3.
23. Хроника // Новости и биржевая газета. – 1894. – № 80. – С. 2.
24. Менделеев Д.И. Проблемы экономического развития России. – М.: Издательство социально-политической литературы, 1960. – 614 с.
25. Соболев М.Н. История русско-германского торгового договора. – Пг., 1915.- 202 с.
26. Заявление металлургических заводчиков по поводу торгового трактата с Германией // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1894. – № 6. – С. 366.
27. Доклад комиссии организованной XXII съездом горнопромышленников юга России по вопросу о пошлинах на иностранный чугун. – Харьков, 1897. – 20 с.
28. По поводу некоторых понижений в таможенном обложении шерсти и шерстяных изделий // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1894. – № 6. – С. 366 – 369.
29. Протест союза сельских хозяев против русско-германского договора // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1894. – № 7. – С. 454 – 455.
30. Иностранное известие // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1894. – № 6. – С. 406 – 409.
31. Политическое значение торгового договора с Германией // Московские известия. – 1894. – № 78. – С. 2.
32. История торговли и промышленности в России / Под ред. П. Х. Спасского. – Т. 1. – СПб., 1910. – 99 с.

«Византийский поединок» Иосифа Сталина и Мао Цзэдуна

Люблина Михаил

Люблина Михаил «Византийский поединок» Иосифа Сталина и Мао Цзэдуна. Статтю присвячено процесу становлення та розвитку радянсько-китайських відносин. Досліджено довгий та складний процес радянсько-китайських переговорів, взаємних поступок та компромісів. Налагодження цих відносин відбувалося у складний післявоєнний період – час протистояння двох ворожих військово-політичних блоків, двох протилежних соціальних систем. Головна роль у даних переговорах належала лідерам двох країн – СРСР – Й. Сталіну та КНР – Мао Цзэдуну,

що фактично обумовило приватний характер результатів переговорів.

Lublina Mikhail «Byzantine duel of Iosif Stalin and Mao Zedong».

The article is devoted to the process of formation and development of the Soviet-Chinese relationships. The long and difficult process of Soviet-Chinese negotiations, mutual concessions is investigated. This process took place in the difficult afterwar time – the time of the opposition of the two hostile political blocks, social systems. The main place in the process of the negotiations is covered by leaders of USSR – Stalin and China – Mao – the fact, which caused the private character of all the results of summits.

Шестнадцатого декабря 1949 г. состоялась одна из наиболее необычных встреч в политической истории XX века, «поистине византийский поединок» [21, с. 384] Иосифа Сталина и Мао Цзэдуна. Встреча правителей, которые до этой встречи не любили друг друга: Сталин звал Мао «мандариновым марксистом» [11, с. 23], а Мао называл отношение Сталина к нему «отношением кошки к мыши» [21, с. 383]. Чтобы разобратся, откуда взялось такое отношение, следует обратиться к некоторым фактам.

1 октября 1949 г. китайские коммунисты обнародовали создание Китайской Народной Республики (КНР): плод их победы в гражданской войне над Гоминьданом. «Красного Китая» не признали на Западе, а первой страной, которая это сделала, был Советский Союз [1, с. 44]. Тем не менее, Сталин не отправил Мао никакой телеграммы с поздравлениями: это было замечено в сравнении с долгой и сердечной телеграммой Сталина Вильгельму Пеку после создания Немецкой Демократической Республики [12, с. 21]. Видимо Сталин, либо был застигнут врасплох победами коммунистов и ожидал перелома в пользу Гоминьдана в гражданской войне [12, с. 21], либо хотел показать китайцам, где их место [10, с. 350]. Несмотря на все, победу коммунистов над Гоминьданом приняли в Кремле неоднозначно: с одной стороны она вызвала удовлетворение, как следующее доказательство исторически неизбежной победы коммунизма над миром. Но с другой, победа китайских коммунистов, достигнутая без помощи Советов, а даже вопреки воли Сталина, вызвала смущение и недоверие [12, с. 21].

В таких обстоятельствах началась поездка Мао в Москву в декабре 1949 г.

Мао Цзэдун отправился в свою первую заграничную поездку практически сам. Не взял с собой ни одного члена Политбюро: он хотел, чтобы его встречи со Сталиным происходили без китайских свидетелей [2, с. 100]. Мао сильно боялся этой встречи – он не только был первый раз за границей, но еще ни разу не встречался со Сталиным,

от которого не ожидал ничего хорошего [21, с. 381]. Но и для самого Сталина это не была простая встреча: он принимал у себе вождя революции, совершенной под марксистскими лозунгами, которая, однако, во многих аспектах была далекой от марксизма, встречал человека, который не только никогда не был в Москве и входил в состав Коминтерна, но еще добился власти сам, без помощи Кремля [21, с. 381]. Кроме того, Сталин впервые принимал председателя коммунистической партии, управляющей большой страной, которая не была советским вассалом [12, с. 22]. А встреча происходила через год после «ереси» Тито. Многие в Кремле подозревали Мао, что он станет «вторым Тито», а Китай может стать «второй Югославией» [12, с. 22]. Ведь в Москве помнили, что Мао Цзэдун ответил на вопрос американского журналиста Эдгара Сноу, будет ли Красный Китай под контролем Москвы: «раньше построят железную дорогу на Марс!» [12, с. 23].

Эти факторы принудили Сталина соблюдать скептическое и настороженное поведение [17, с. 333]. Мао, в свою очередь тоже вел себя сдержанно и осторожно. Не упорствовал, часто соглашался со Сталиным, «благодарил за помощь и лояльно информировал о приближающейся аннексии Тибета. Мао, зная о нелюбви Сталина к нему, решил вести себя как политик покорный, желающий компромисса. Это была умная тактика» [12, с. 24]. Тем не менее, Мао уже во время первой встречи показал, чего он действительно желает: помощи в расширении строительства военно-промышленного комплекса, а именно воздушной промышленности, а также модернизации армии, прежде всего военно-морского флота. Мао хотел сделать Китай великой державой, поэтому ему нужно было не оружие, а технологии и помощь в создании собственной военной инфраструктуры. В обмен он был готов пойти на большие уступки [10, с. 350].

Военное укрепление Китая имело для Кремля две стороны: с одной, это было укрепление «лагеря социализма», но с другой – возможная угроза для позиций СССР в будущем, на что Сталин ни в коем случае не соглашался [10, с. 351]. Поэтому он решил «смягчить» гостя: запретил оказывать симпатию и в любой момент демонстрировать свое превосходство [12, с. 24]. Не соглашаться на встречи, не разрешил Мао встретиться с другими председателями коммунистического мира, которые приехали в Москву по поводу торжественного празднования 70-летия Сталина. Мао целыми днями сидел на даче в Усове и ничего не делал. Мао не нравилось, что к нему относятся как к «колониальному губернатору второго сорта» [11, с. 21]. Однажды он пришел в ярость и начал кричать: «я сюда работать приехал, а у меня всего три дела: есть, спать и облегчать желудок!» [21, с. 384].

После торжественного празднования своего дня рождения, Сталин модифицировал свою тактику; в пользу пропаганды показывал, что относится к Мао лучше, чем к другим председателям коммунистического мира. Овации, энтузиазм прессы, сердечное принятие Мао в Кремле – все

это должно показать китайцам, что вождь относится к ним серьезно [12, с. 23]. Таким поведением Сталин хотел показать себя честным политиком. Поэтому подарил Мао 2 лимузина: Зис-110 и Зис-115, а также последнего китайского императора Пу И, (который попал в советский плен), а также разоблачил Гао Ганга. Первые два решения были только жестами, но третье имело огромное политическое значение. Гао Ганг был членом китайского Политбюро, секретарь Манчжурии (Сталин называл его «королем Манчжурии»). Гао желал, чтобы Манчжурия вышла из состава Китая и во главе с ним стала вассалом Москвы. Разоблачая Гао, Сталин хотел получить доверие Мао, но этот жест имел скрытое значение: это было предупреждение: «знай свое место в ряду, не высывайся, потому что мои люди везде» [12, с. 25 – 26].

Китаец, вероятно, понял эту игру и принял вызов: попросил Сталина отправить в Пекин какого-нибудь знаменитого марксиста, чтобы тот проверил соответствие произведений Мао Цзэдуна с марксизмом – ленинизмом. Это просьба очень понравилась Сталину. Он ошибочно полагал, что жест Мао означает его лояльность и подчиненность. Сталину казалось, что человек, публично показывающий свой недостаток идеологического знания, не скоро, или вообще никогда не станет политическим соперником [12, с. 26]. Поэтому в просьбе не отказал и скоро в Пекин был отправлен Павел Юдин, известный сталинский ортодокс, от которого «веяло специфическим советским барством» [7, с. 15]. Он штудировал произведения Мао Цзэдуна на предмет определения их соответствия марксизму-ленинизму, в результате чего ужасно сорился с Мао (тот не принимал никакой критики) и в скором времени встречи закончились, по причине чрезвычайной любви Юдина к китайской водке [6, с. 74 – 78]. Юдина сместили в 1959 г., слишком поздно. Назначая П.Ф. Юдина послом, советское руководство показало китайцам, что будет оценивать их через призму «чистоты марксизма». В этом была заложена колоссальная ошибка – для работы в Китае нужен был не философ, а политик крупного калибра [7, с. 15].

Несмотря на все эти жесты, Сталин не соглашался на подписание нового договора, потому что предыдущий, подписанный еще с Чан Кайши, был чрезвычайно выгодным [20, с. 22]. В конце концов, он неохотно согласился, в некотором смысле вынужденно. В начале декабря 1950 г. Мао выдумал способ, как заставить Сталина начать переговоры. На своей даче, полной прослушивающих устройств, он громко заявил, что готов договориться с США, Великобританией и Японией. Действительно, скоро начались переговоры с Лондоном, в результате чего британское правительство признало КНР 6 января 1950 г. Кроме того, в английской прессе появилась информация о том, что Мао находится под домашним арестом [10, с. 352]. Вероятно, это была сознательная политика китайской стороны. Это происходило после того, как 1 января Мао отправил своего посла в СССР, Ван Цзясяна,

в советский МИД с напоминанием, что он хотел бы подписать новый договор [2, с. 111]. Все это подтолкнуло Сталина начать переговоры, потому что он стал бояться внешнеполитического поворота Пекина.

Переговоры оказались мучительно трудными: Николай Федоренко, который был тогда переводчиком Сталина, вспоминал, что комната, где они встретись, напоминала «сцену из какого-то демонического спектакля» [21, с. 384]. Самый важный бой шел по вопросу о советских привилегиях в Китае, а также по вопросу о судьбе Монголии (Внешней). Китайцы, от императоров по коммунистов считали, что это их земля и СССР должен им это вернуть. Но Сталин не собирался идти на никакие уступки. Это очень раздражало Мао и его товарищей. Когда 23 января американский госсекретарь Дэн Аченсон заявил, что СССР стремится присоединить к себе северные района Китая и что СССР почти преуспел в том, чтобы поступить с Маньчжурией так же, как он обошелся в свое время с Монголией, то Мао отвечая на это заявление, среди административных областей Китая перечислил тоже Монголию [12, с. 26]. Как только Сталин узнал содержание китайского заявления, призвал Мао в Кремль и, при присутствии новоприбывшего Министра иностранных дел Китая, Чжоу Эньлай, а также половине советского Политбюро, сильно его обругал [10, с. 353]. Обвинил его в попытках стать «вторым Титом». После этого Сталин пригласил своих гостей на дачу в Кунцево. Настроение было очень плохое – все молчали, а когда переводчик Мао Ши Чжэ спросил Сталина, собирается ли он посетить их дачу, вдруг Мао вмешался и заворчал: «о чем ты с ним так разговариваешь? Не приглашай его к нам»; Ши ответил: «Я только что это сделал». «Откажись от предложения. Мы его уже не приглашаем» [10, с. 354]. На даче завели патефон, устроили танцы. Чжоу Эньлай танцевал, Мао Цзэдун так и промолчал все это время. Ши Чжэ вспоминает: «настроение было холодное и неподвижное. Казалось, что воздух сделан из свинца» [2, с. 112].

Мао Цзэдун не имел никакой возможности получить Монголию, дополнительно он был вынужден согласиться на советские привилегии: исключительный доступ к промышленной, торговой и экономической деятельности Маньчжурии и Синьцзяна (этот фактор уменьшил китайский сырьевой экспорт на 90%, из-за того, что там находилось их большинство) [12, с. 27]. Также на 14 лет было признано право СССР на китайские «излишки» вольфрама, олова и антимония [10, с. 354]. Несмотря на китайское сопротивление, был учрежден ряд смешанных обществ для поиска и разработки месторождений нефти и редких минералов [9, с. 375]. Эти смешанные общества стали инструментом советского «полуколониального» контроля. Сам Мао, в своем ближайшем окружении, называл Маньчжурию и Синьцзян «советскими колониями» [10, с. 355].

Следующим пунктом, вызывающим разногласия был вопрос КВЖД, которую СССР получил после капитуляции Японии. Китайские

коммунисты считали, что СССР должен им это безусловно передать. Однако Сталин относился к этой железной дороге как к компенсации своего военного труда и не собирался ничего отдавать. В конце-концов, Китай был вынужден согласиться на смешанное советско-китайское общество управляющее этой железной дорогой. В обмен СССР обещал вернуть порт Дальний и базу Порт-Артур, соответственно в 1950 и 1952 г., но передал их Китаю лишь только после смерти Сталина [12, с. 28].

Это не конец уступок китайцев. Они согласились не только платить из собственного бюджета пенсии советским специалистам и их семьям, заплатить компенсацию советским предприятиям за потерю работников, но еще исключить их из китайской юрисдикции [10, с. 355]! Тем самым Мао Цзэдун согласился вернуть ситуацию эпохи XIX в., когда иностранцы были безнаказанными в Китае. Разница была только в том, что Мао утаил, сколько дал Сталину в этом договоре. Во время правки текста договора лично вычеркнул все намеки к тайным дополнениям, где были записаны советские привилегии [12, с. 27].

В обмен за эти трудные условия Китай получил обещание СССР передать ему определенное количество японских заводов, шахт и промышленных комплексов в Манчжурии. Китайцы вначале считали это решение их большим успехом, но скоро узнали, что заводы находятся в состоянии руины: сразу после войны, русские вывезли до СССР все возможное [12, с. 28]. Сталин согласился также на постройку 50 крупных промышленных комплексов [1, с. 46] – но это было намного меньше того, чего желал Мао, и не могло осуществить мечты о Великом Китае. Кроме того, Москва предоставила Китаю кредит в размере 300 миллионов долларов под один процент в год. Эта цифра была умеренной, тем более, что его разделили на 5 лет: таким способом Китай в первом году получил только 20 миллионов долларов [12, с. 28]. Остальная часть пошла на счет бывших «покупок»: поставок оружия для коммунистов во время гражданской войны. А через два дня после отъезда китайской делегации в Кремле решили произвести деноминацию рубля, из-за чего заем фактически оказался меньше – 240 миллионов долларов [12, с. 28].

Окончательно, 14 февраля 1950 г. в Кремле, в присутствии Иосифа Сталина и Мао Цзэдуна, министры иностранных дел СССР – Андрей Вышинский и Китая – Чжоу Энлай подписали Договор о дружбе, союзе и взаимной помощи [2, с. 115].

Победителем долгих и трудных переговоров стал Иосиф Сталин. Несмотря на факт, что договор 1950 г. был для СССР менее полезен, чем 1945 г., был он большим успехом генералиссимуса. Получил он огромные привилегии, а сам дал очень мало. Кроме того, Сталин не исполнил мечты Мао Цзэдуна – не дал ему возможности создать советскими технологиями Великий Китай. То, что получил китаец, было в лучшем случае «скелетом военной машины всемирного класса» [10, с. 355].

Китайський керівник, незважаючи на більші поступки, не програв. Витримав цю спробу, Мао зміцнив свою позицію лідера № 2 всесвітнього комунізму. Сам він свою поїздку прокоментував так: «удалося кое-що вирвати з пасти тигра» [2, с. 116]. В певному сенсі йому в цьому допоміг Сталін. 15 лютого китайська сторона влаштувала прощальний банкет в готелі Метрополі. Сталін, який ніколи не ходив на такі заходи, вирішив дати китайцю поштовх до слави і задоволення і прийняв запрошення. Однак, виступаючи наступного разу натякнув на Тито і нагадав Мао умови: «знай своє місце в ряду, не висовувайся» [10, с. 355].

Література

1. Борисов О. Б., Колосков Б. Т. Советско-китайские отношения 1945-1978. – М., 1980.
2. Галенович Й. М. Россия – Китай шесть договоров. – М., 2003.
3. Капица М. С. КНР: три десятилетия, три политики. – М., 1980.
4. Кулик Б. Т. Китайская народная республика в период становления 1949-1952. – М., 1994
5. Мировицкая Р. А. Китайская государственность и советская политика в Китае 1941-1945. – М., 2000.
6. Федоренко Н. Ф. Как академик П.Ф. Юдин редактировал Мао Цзэдуна // Проблемы Дальнего Востока. – 1994. – № 5.
7. Федотов В. П. Полвека вместе с Китаем. Воспоминания, записки, размышления. – М., 2005.
8. Braun Otto, Chińskie zapiski 1932 – 1939ю – Warszawa, 1976.
9. Buffa Giuseppe, La storia dell'Unione sovietica. – Milano, 1979.
10. Chang Jung, Halliday Jon, Mao. The Unknown Story. – London, 2006.
11. Chruszczow Nikita, Wspomnienia. – Warszawa, 1984.
12. Dziak Waldemar Jan, Bayer Jerzy, Mao. Zwycięstwa, nadzieje, klęski. – Warszawa, 2007.
13. Fairbank John King, China. A New History, Cambridge. – London, 1994.
14. H.E. Salisbury, The New Emperors: Mao and Deng. A dual biography. – London, 1992
15. Halimarski Andrzej, Trzy kręgi polityki zagranicznej Chin. – Warszawa, 1982.
16. Kajdański Edward, Korytarz. Burzliwe dzieje Kolei Wschodniochińskiej 1898 – 1998. – Warszawa, 2000.
17. Polityka zagraniczna Chińskiej Republiki Ludowej, 1983. Dokumenty i materiały. – Warszawa, 1987
18. Radziński Edward, Stalin. – Warszawa, 1996.
19. Ross Terrill, Mao. Biografia. Warszawa 2001
20. Roy Medvedev, China and the Superpowers. – London; New York, 1987
21. Short Philip, Mao. A life. – London, 1999.
22. Smoleń Mieczysław, Stracone dekady. Historia ZSRR 1917 – 1991. – Warszawa – Kraków, 1994.
23. Treadgold Donald W., Soviet and Chinese Communism – Similarities and Differences. – Washington, 1967.
24. Zhisui Li, The Private Life of Chairman Mao. – New York, 1994.

Тибетская проблема в 1961-1978 гг. сквозь призму традиционных ежегодных заявлений Далай-ламы XIV от 10 марта

Травин Роман

Травин Роман «Тибетська проблема» у 1961–1978 рр. крізь призму традиційних щорічних заяв Далай-лами XIV від 10 березня. У статті започатковано розробку однієї з найскладніших та найактуальніших проблем сьогодення. Введено в науковий обіг важливі джерела – традиційні березневі заяви Далай-лами XIV, постать якого є однією з ключових в контексті тибетської проблеми. Подано аналіз цих джерел з позицій сучасної історичної науки.

Travin Roman The «Tibetan problem» in 1961–1978 through the prism of traditional 10 March Statements of the Dalai Lama XIV. The article introduces the elaboration of one of the most complicated and burning issues of nowadays. The author puts into scientific use important sources – traditional March Statements of the Dalai Lama XIV, whose person remains one of the key figures in the context of the «Tibetan problem». The article contains the analysis of these sources given from the point of view of modern historical science.

Проблема межэтнических противоречий в рамках одного государства и связанная с ней дилемма между правом наций на самоопределение и сохранением территориальной целостности существующих государств становятся все более и более острыми в современном мире. Одна из наиболее сложных проблем такого рода – тибетская проблема.

Изучение истории Тибета и КНР в целом без учёта тибетской проблемы невозможно. Разработка данной проблемы позволит пролить свет на ряд аспектов истории международных отношений. Исследование тибетской проблемы имеет и прикладное значение: при профессиональном анализе современной внешней и внутренней политики Пекина, политики третьих стран по отношению к КНР, а также при построении двусторонних межгосударственных отношений с Китаем, понимание сути и тибетской проблемы является обязательным. Изучение проблемы позволит спрогнозировать варианты ее развития и подсказать пути решения.

Необходимо отметить, что положение и дальнейшая судьба тибетского народа, сохранение его уникальной культуры – это лишь одна (хотя и важная) ее составляющая. Проблема, получившая широкий мировой резонанс, используется как инструмент давления на Китай – потенциальную сверхдержаву нынешнего века – и является весомым фактором международной политики.

В советской и постсоветской историографии тибетология представлена достаточно широко. Вклад в это направление исторической науки, который внес своими работами В. А. Богословский, представляется одним из наиболее весомых. Необходимо отметить и общую работу Е. И. Кычанова и Б. Н. Мельниченко. До её издания в 2005 г. остро ощущалась нехватка такого исследования. Исследований же, посвящённых собственно тибетской проблеме, среди известных нам нет. Таким образом, не вызывает сомнений, что это направление исторической науки нуждается в фундаментальной разработке. Дать начало такой разработке – основная цель данной работы.

Не вызывает сомнений, что фигура Далай-ламы XIV в контексте тибетской проблемы – одна из ключевых. Ежегодно, с 1961 г., 10 марта Его Святейшество делает официальное заявление. Эти заявления, приуроченные к очередной годовщине начала восстания в Лхасе 1959 г., имеют черты и программных документов, и своеобразных годовых отчетов. До сих пор эти документы незаслуженно обойдены вниманием исследователей. На наш взгляд, изучение данной темы без использования этих важнейших источников, в которых находят отображение все основные вопросы, имеющие отношение к тибетской проблеме, будет далеко не полным. По возможности затронув эти вопросы, выделим приоритетный: трансформация и формирование сегодняшней позиции Далай-ламы при изменении международной политической ситуации и реального положения в КНР.

Рассматривая «мартовские» заявления Далай-ламы сквозь призму исследуемого вопроса, можно констатировать, что наиболее приемлемый принцип систематизации материала – хронологический. Четко просматриваются два достаточно продолжительных периода:

I. 1959–1978 гг. (Полное отсутствие контактов Центральной тибетской администрации с властями КНР).

II. 1979 – настоящее время. (Восстановление диалога с Китаем, отказ от идеи независимости Тибета.).

Во избежание поверхностного освещения темы из-за ограниченного объема работы, при определении хронологических рамок данного исследования было решено ограничиться первым периодом.

Как известно, Далай-лама находится в изгнании с 1959 г., однако первое официальное заявление Его Святейшества в день годовщины Тибетского национального восстания датировано 1961 г. В предисловии к печатному сборнику заявлений Далай-ламы от 10 марта на тот момент калон (министр) департамента информации и международных

отношений тибетского правительства в изгнании Лобсанг Ньяндак Зайюл (Lobsang Nyandak Zayul) так объяснил отсутствие заявления 1960 г.: «Заслуживает внимания то, что Его Святейшество начал публиковать официальные заявления в письменной форме только начиная со второй годовщины (1961 г.), хотя и обращался к тибетскому народу также и в 1960 г.» [29, р. i]. Таким образом, в основу данного исследования легли 18 заявлений 1961–1978 гг., опубликованные на официальном (англоязычном) сайте ЦТА.

Заявление, сделанное Далай-ламой 10 марта 1961 г., вызывает особый интерес. В нем нашли отображение все стремления и надежды тибетского правительства в первые годы изгнания.

В первую очередь речь идет о реакции международных организаций на ситуацию в Тибете, что вполне явственно проявилось в двух отчетах Международной комиссии юристов и резолюции ООН, в которой прозвучал призыв «приостановить практику лишения тибетского народа фундаментальных прав человека и традиционной автономии» (причем в данном случае Далай-лама делает оговорку: «Я подчеркиваю, что это не автономия, но независимость, которой мы были лишены»); а также поддержке Афро-Азиатского Совета [10].

Резко отзываясь о китайских реформах в Тибете, Его Святейшество призывает тибетцев в КНР к борьбе за независимость, а эмигрантов – готовить себя к тому дню, когда они смогут «вернуться... и построить более счастливый и великий независимый Тибет» [Ibid.].

Документ пронизан уверенностью и оптимизмом. Далай-лама недвусмысленно сформулировал свою позицию относительно будущего Тибета: это должно быть независимое государство. Он позиционирует себя как демократичного политика и общественного деятеля мирового масштаба: апеллирует к авторитетным международным организациям и находит поддержку, предлагает ряд демократических реформ Тибета (в т.ч. упоминает о подготовке конституции). Однако не стоит преувеличивать значения международной поддержки. Так, если Международная комиссия юристов в отчетах «Тибетский вопрос и нормы права» (1959 г.) [8] и «Тибет и КНР» (1960 г.) [9] сделала достаточно жесткие выводы относительно действий китайцев в Тибете, то резолюция 1353 (XIV) ООН [5] была весьма умеренной: автономия, которой тибетский народ «пользовался в силу традиции», лишь «принималась во внимание». Государства, активно оказывавшие поддержку тибетскому правительству в изгнании (те, которые Далай-лама счел необходимым поблагодарить, а это Малайя, Таиланд, Ирландия и Сальвадор), влиятельными не назовешь, равно как и Афро-Азиатский Совет вряд ли можно считать влиятельной международной организацией. Отметим, что в связи с недостатком объективной информации из КНР сложилась неоднозначная ситуация. Не ставя под сомнение ни авторитет Международной комиссии юристов и, тем более, ООН, ни достоверность большинства фактов, представленных Далай-

ламой, необходимо отметить, что эти организации в своих документах по тибетскому вопросу черпают значительную часть информации из различных заявлений Далай-ламы, а затем он, в свою очередь, опирается на эти документы.

К середине 1960-х гг. Далай-лама теряет надежду на помощь международных организаций. И до второй половины 1980-х он будет выдвигать иные приоритеты. Если еще в заявлении 1962 г. Далай-лама говорит: «Я полагаю, что эта резолюция (1723 (XVI) ГА ООН [6]. – *Р. Т.*) – явный успех в продвижении нашего дела» [11], а в 1965 г. он еще цитирует Международную комиссию юристов (хотя и без прежнего пафоса), то уже в заявлении 1966 г. лишь вскользь упоминает принятую 18 декабря 1965 г. очередную резолюцию ООН (2079 (XX) [7]) по тибетскому вопросу, когда благодарит государства, способствовавшие ее принятию.

Заявления 1963–1964 гг. мало информативны; так, не несущим основной смысловой нагрузки, полным патетики пассажирам отведено около 30 % общего объема документов (в 1962 – 20 %, в 1961 – 10 %, в 1965 – 7 %, в 1966 – 15 %). Тогда как, например, индийско-китайскому конфликту посвящена лишь одна фраза, хотя понятно, что эту карту можно было выгодно разыграть. Таким образом, создается впечатление, что Далай-лама находился в это время в растерянности.

1966–1967 гг. – первые годы «культурной революции» в Тибете. В заявлениях 1967 и 1968 гг., в которых отражена реакция Далай-ламы на эти трагические события, сделан упор на конкретное освещение ситуации в Тибете. Там нет обычных деклараций и обращений. Видимо, он считал, что факты говорят сами за себя, и поэтому предпочел такую тактику.

В 1968 г. ситуация в ТАР обострилась до такой степени, что Чжоу Эньлай в одном из своих интервью признал, что в Тибете идет фракционная борьба, равносильная гражданской войне [1, с. 138]. В первую очередь, это была борьба между цзаофанями, входившими в «Главный штаб пролетарских революционеров, бунтующих на основе большого единения Тибетского автономного района» (на китайском, сокращенно – «Даляньчжи») и «Главным штабом лхасских революционных цзаофаней» (цзаоцзунами). «Даляньчжи» ставили своей целью защиту Рабочего комитета КПК автономного района, руководства автономного района и военного округа, причем большинство среди тех и других составляли китайцы. Хотя некоторые тибетцы присоединялись к противоборствующим сторонам, видя в них разрушителей маоистского режима (из 38 тыс. «даляньчжи» лишь менее одной тысячи были тибетцы [2, с. 145]). Одновременно также происходили массовые антиправительственные и антиханьские выступления тибетцев, возмущенных повсеместным введением коммун в Тибете в 1968–1969 гг. Далай-лама, видимо, надеялся, на массовое восстание тибетцев, с которым китайцы не смогут справиться в условиях общего тяжелого

кризиса в КНР. В заявлениях 1969 и 1970 гг. вновь звучат слова о независимости Тибета, призывы к борьбе (1969 г.) и просьбы помощи к международному сообществу в восстановлении независимости Тибета: «Настанет день, когда Тибет будет управляться своим собственным народом ... и только народ будет определять форму правления. Система управления страной линией далай-лам может быть как сохранена, так и не сохранена» [17]. Характерно, что в заявлениях 1962–1968 гг. ни разу не упоминалось о независимости Тибета, нет даже самого слова (independence), в отличие от заявления 1961 г., где только применительно к Тибету оно встречается пять раз.

О том, что в Тибете шла ожесточенная борьба на рубеже 1960–70-х гг., свидетельствуют следующие факты, приведенные Далай-ламой: «Только в 1969 г. нам стало известно о засадах и рейдах тибетцев против расположенных китайских войск и оружейных складов в районах Чамдо (Chamdo), Пох (Poh), Лхока (Lhoka), Толунг (Tolung), Ньюмо (Nyemo), и Шанг (Shang). Произошел также ряд инцидентов, в которых много китайских должностных лиц было убито или задержано тибетцами во время митингов организованных китайцами. Кроме того, китайцы должны быть шокированы, обнаружив рост оппозиции со стороны молодых тибетцев, ими же обученных...» [18].

«Последние отчеты говорят о том, что восстание широко распространилось в юго-западном Тибете, при его подавлении китайская армия потеряла более 1000 человек. 124 тибетца были казнены после подавления восстания. Три месяца спустя китайцы раскрыли тайную ... «Организацию борьбы за независимость Тибета»... девятерых ее членов казнили, остальных приговорили к 20–30 годам заключения» [19].

В течение 1970 г. китайцам удалось в основном взять ситуацию под контроль, что отразилось в заявлении Далай-ламы 1971 г., похожем по характеру на заявления 1967–1968 гг.

В феврале 1972 г. Китай посетил президент США Р. Никсон. 28 февраля (за десять дней до выхода в свет очередного заявления Далай-ламы) было опубликовано соглашение между США и КНР, известное как «Шанхайское коммюнике», в результате которого Китай вышел из международной изоляции, а Соединенные Штаты «осознали, что все китайцы, проживающие на двух сторонах Тайваньского пролива, считают, что существует только один Китай, Тайвань является частью Китая» [3]. В Китае справедливо говорят, что с визитом Никсона в Китай изменился мир. Судя по всему, новый курс США по отношению к КНР стал полной неожиданностью для Далай-ламы. Его заявление 1972 г. одно из самых коротких, оно разительно отличается на фоне всех остальных. В нем чувствуются понятные разочарование и растерянность. Оно написано очень осторожно, потому что разобраться в новой ситуации и адекватно отреагировать на нее просто не было времени.

После четырнадцати лет борьбы Далай-лама оказался в сложной ситуации. КНР из международного изгоя превратилась в крупного

игрока на мировой сцене: в течение 1960-х гг. Китай после ряда испытаний стал обладателем современного ядерного оружия; в начале 1970-х, урегулировав отношения с США, занял место постоянного члена Совета Безопасности ООН. В этих условиях Далай-ламе пришлось во многом «начинать заново», в том числе заново аргументировать свою позицию, как по историческому статусу Тибета, так и по существующему там положению дел. Что он и сделал в заявлении 1973 г. Больше половины документа посвящено экскурсу в историю Тибета. Завершая этот экскурс, Далай-лама пишет: «Посмотрев на любой период тибетской истории, мы понимаем, что Тибет существовал как независимое государство» [21]. Далай-ламе пришлось считаться с многократно возросшими возможностями китайской пропаганды, доводы которой (даже заведомо ложные и тенденциозные) по политическим соображениям руководство ряда стран, имеющих вес в мире, предпочитало считать достаточными. Многие уже не были готовы поддерживать Далай-ламу как прежде.

Серьезным поводом для беспокойства Далай-ламы стала потеря интереса к «делу Тибета» в тибетской общине в изгнании, что могло привести опального тибетского лидера к потере, говоря языком советских учебников, значительной части «социальной и экономической базы». Далай-лама предостерегает соотечественников в изгнании «беречься от зияющей пропасти». «Забывая врага... оккупировавшего страну, – пишет он, – вы потакаете спорам и фракционности. Отказываясь от прежних мыслей и мотивов... вы стремитесь к удовлетворению лишь собственных интересов. Отказываясь признать тяжелую экономическую ситуацию, в которой находится тибетский народ, вы хотите подражать пышному образу жизни других богатых людей. Это опасный курс и материал для серьезного беспокойства. Подумайте об этом всерьез» [24].

9 сентября 1976 г. умер Мао Цзэдун. «Во время "митингов скорби" после смерти Мао... 300 тибетцев были арестованы и несколько казнены только на почве обвинений в недостатке подлинных горя и печали во время проведения митинга» [25]. В это время тибетского лидера в изгнании все больше начинает беспокоить проблема, которая и до сих пор является камнем преткновения в переговорах ЦТА и китайского руководства: «Китайские переселенцы [уже] проникли даже в восточные и в северо-восточные приграничные области Тибета... [кроме того] китайские мигранты продолжают появляться в центральном Тибете» [Ibid].

В КНР, тем временем, шла борьба между левым крылом партии и так называемыми «прагматиками», сторонниками Дэн Сяопина. И уже к началу 1978 г. наметилось преобладание последних, что сказалось на внешней и внутренней политике Китая. Отголосок этих событий слышен в заявлении Далай-ламы от 10 марта этого года, в котором тон Его Святейшества еще остается весьма критичным, но уже появляются

ростки надежды на диалог с Пекином. «Китайцам следует позволить интересующимся иностранцам посетить Тибет... позволить тибетцам посетить их родителей и близких в изгнании. Эти тибетцы смогут узнать о положении тех из нас, кто находится в свободных странах. Подобная возможность должна быть дана тибетцам в изгнании...» [26]. С 1979 г. контакты между тибетским правительством в изгнании и официальным Пекином возобновятся.

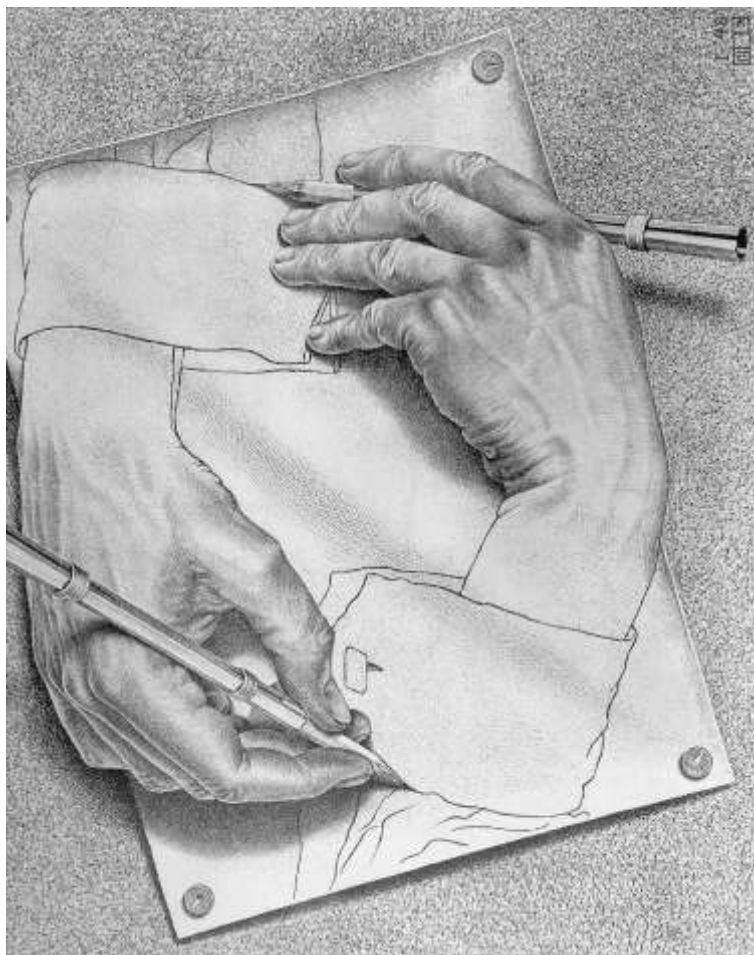
Таким образом, после того как Далай-лама XIV покинул Тибет, ему, впервые за всю историю существования института далай-лам, пришлось взять на себя нехарактерную роль публичного политика мирового масштаба. В течение 1960–70-х гг. Далай-лама и его администрация не считали возможным прямой диалог с китайскими властями и делали ставку на другие пути решения проблемы. Несколько упрощая, можно сказать, что в начале 1960-х они надеялись на то, что кто-то «заставит» КНР выполнить их требования. Эти несколько утопичные надежды можно объяснить в какой-то степени молодостью Его Святейшества, в какой-то степени недостаточным пониманием его окружением западного менталитета, но в основном тем, что у ЦТА и Далай-ламы, пожалуй, не было особых альтернатив. Постепенно они разочаровались сначала в международных организациях, затем поняли, что от Индии, с просьбами о помощи к которой Его Святейшество обращался не раз, решительных действий тоже ждать не приходится. Для США с начала 1970-х гг. «тибетская карта» перестала быть «козырной», а стала скорее обузой, и они поспешили дистанцироваться от Дхарамсалы. Далай-лама и его окружение остались практически без поддержки. Его Святейшество, с тем чтобы найти новых союзников, причем не только в руководстве, но и у общественности ряда стран, начинает много ездить по миру. Можно констатировать, что к концу 1970-х гг. Далай-ламе удалось стать самостоятельной фигурой мирового масштаба, со значительным личным авторитетом. Как результат – тибетская проблема получила широкий мировой резонанс.

В целом же в исследовании тибетской проблемы сделаны лишь первые шаги. Эта тема нуждается в фундаментальной разработке. Анализу должен быть подвергнут ряд источников, касающихся ситуации в населенных тибетцами областях КНР: «Белые книги» правительства КНР, документы ЦТА, выводы международных организаций, официальные заявления парламентов и правительств ряда стран мира. Отметим и необходимость системного анализа заявлений Его Святейшества, оставшихся за рамками данного исследования. Важнейшим направлением является изучение взаимоотношений ЦТА и спецслужб США, что отражено в ряде документов, рассекреченных Государственным департаментом США.

Литература

1. Богословский В. А. Тибетский район КНР (1949–1976). – М., 1978.
2. Богословский В. А. Тибет и «культурная революция» // Проблемы Дальнего Востока. – 1975. – №4.
3. Генри Киссинджер: «Шанхайское коммюнике» заложило основу для американо-китайских отношений» (интервью газете «Женьминь Жибао» 21.02.2002) // russian.people.com.cn/200202/21/rus20020221_57015.html
4. Кычанов Е. И., Мельниченко Б. Н. История Тибета с древнейших времен до наших дней. – М., 2005.
5. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН 1353(XIV) Тибетский вопрос. // documents.un.org / усл. об.: A/RES/1353(XIV). – дата публ.: 1.1.1960.
6. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН 1723 (XVI) Тибетский вопрос. // documents.un.org / усл. об.: A/RES/1723 (XVI). – дата публ.: 1.1.1962.
7. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН 2079 (XX). Тибетский вопрос. // documents.un.org / усл. об.: A/RES/2079(XX). – дата публ.: 1.1.1966.
8. International Commission of Jurists Report. «The Question of Tibet and Rule of Law» Geneva 1959 (excerpt) // International Resolutions and Recognitions on Tibet (1959 to 2004). – Narthang Press, Gangchen Kyishong, Dharamsala – 176 215 (Н. П.), 2005.
9. International Commission of Jurists Report. «Tibet and the Chinese People’s Republic» Geneva 1960 (excerpt). / International Resolutions and Recognitions on Tibet (1959 to 2004). – Narthang Press, Gangchen Kyishong, Dharamsala – 176 215 (Н. П.), 2005.
10. Statement of His Holiness the Dalai Lama on the Second Anniversary of the Tibetan National Uprising Day, 10 March 1961 // www.tibet.net/en/ohhdi/statements/10march/1961.html
11. Statement of His Holiness the Dalai Lama on the Third Anniversary of the Tibetan National Uprising Day, 10 March 1962 // www.tibet.net/en/ohhdi/statements/10march/1962.html
12. Statement of His Holiness the Dalai Lama on the Fourth Anniversary of the Tibetan National Uprising Day, 10 March 1963 // www.tibet.net/en/ohhdi/statements/10march/1963.html
13. Statement of His Holiness the Dalai Lama on the Fifth Anniversary of the Tibetan National Uprising Day, 10 March 1964 // www.tibet.net/en/ohhdi/statements/10march/1964.html
14. Statement of His Holiness the Dalai Lama on the Sixth Anniversary of the Tibetan National Uprising Day, 10 March 1965 // www.tibet.net/en/ohhdi/statements/10march/1965.html
15. Statement of His Holiness the Dalai Lama on the Eighth Anniversary of the Tibetan National Uprising Day, 10 March 1967 // www.tibet.net/en/ohhdi/statements/10march/1967.html
16. Statement of His Holiness the Dalai Lama on the Ninth Anniversary of the Tibetan National Uprising Day, 10 March 1968 // www.tibet.net/en/ohhdi/statements/10march/1968.html
17. Statement of His Holiness the Dalai Lama on the Tenth Anniversary of the Tibetan National Uprising Day, 10 March 1969 // www.tibet.net/en/ohhdi/statements/10march/1969.html

18. Statement of His Holiness the Dalai Lama on the Eleventh Anniversary of the Tibetan National Uprising Day, 10 March 1970 // www.tibet.net/en/ohhdl/statements/10march/1970.html
19. Statement of His Holiness the Dalai Lama on the Twelfth Anniversary of the Tibetan National Uprising Day, 10 March 1971 // www.tibet.net/en/ohhdl/statements/10march/1971.html
20. Statement of His Holiness the Dalai Lama on the Thirteenth Anniversary of the Tibetan National Uprising Day, 10 March 1972 // www.tibet.net/en/ohhdl/statements/10march/1972.html
21. Statement of His Holiness the Dalai Lama on the Fourteenth Anniversary of the Tibetan National Uprising Day, 10 March 1973 // www.tibet.net/en/ohhdl/statements/10march/1973.html
22. Statement of His Holiness the Dalai Lama on the Fifteenth Anniversary of the Tibetan National Uprising Day, 10 March 1974 // www.tibet.net/en/ohhdl/statements/10march/1974.html
23. Statement of His Holiness the Dalai Lama on the sixteenth Anniversary of the Tibetan National Uprising Day, 10 March 1975 // www.tibet.net/en/ohhdl/statements/10march/1975.html
24. Statement of His Holiness the Dalai Lama on the Seventeenth Anniversary of the Tibetan National Uprising Day, 10 March 1976 // www.tibet.net/en/ohhdl/statements/10march/1976.html
25. Statement of His Holiness the Dalai Lama on the Eighteenth Anniversary of the Tibetan National Uprising Day, 10 March 1977 // www.tibet.net/en/ohhdl/statements/10march/1977.html
26. Statement of His Holiness the Dalai Lama on the Nineteenth Anniversary of the Tibetan National Uprising Day, 10 March 1978 // www.tibet.net/en/ohhdl/statements/10march/1978.html
27. Tibet: Proving Truth From Facts. – Dharamsala, 1996.
28. Tibet Under Communist China – 50 years. – Dharamsala, 2001.
29. Tibet and the Tibetan People’s Struggle. 10 March Statements of His Holiness the Dalai Lama (1961–2005). – Dharamsala, 2005.



Історія України

Інститут червоної професури: історія створення, соціально-політичні та матеріальні умови функціонування (1932-1937 рр.)

Богдашина Олена, Сазонова Інна

Богдашина Олена, Сазонова Інна Інститут червоної професури: соціально-політичні та матеріальні умови функціонування (1932-1937 рр.). У статті розглянута мета створення та діяльність Інституту червоної професури в Українській Соціалістичній Радянській республіці у 1932-1937 рр. Автори дослідили питання фінансового забезпечення роботи інституту. Дослідники розкрили вимоги щодо набору студентів, аспірантів та викладачів Інституту червоної професури. У статті зазначені причини ліквідації Інституту червоної професури у 1937 р.

Bogdashina Olena, Sazonova Irina The Institute of red professorate: social political and material conditions of the functioning (1932-1937). The goal of the creation and work of the Institute of red professorate in Ukrainian Socialistic Soviet Republic in 1932-1937 is considered in the article. The researchers investigated the demands according to the reception of the Institute of red professorate. The article observes the reasons of liquidation of the Institute of red professorate in 1937.

З встановленням радянської влади в Україні відбулося реформування вищої школи, унаслідок якого класичні університети були реорганізовані в інститути народної освіти. Одночасно створювалися науково-дослідні установи нового типу (їх називали «марксистсько-ленінськими», підкреслюючи таким чином особливість завдань, які стояли перед ними). Одним з провідних радянських науково-дослідних закладів у 30-х рр. ХХ ст. був Інститут червоної професури (ІЧП). Його роль у структурі науково-дослідних закладів УСРР потребує переоцінки на основі залучення нових архівних джерел.

Інститут червоної професури розпочав роботу у 1934 р. у результаті об'єднання окремих інститутів червоної професури, які були створені у Харкові у 1932 р. на базі Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН) [6. Ф.1. – Оп.8. – Спр.33. – Арк.137]. Остання була створена у результаті реорганізації діючого з 1922 р. Українського інституту марксизму-ленінізму (УІМЛ) [6. Ф.1249 . – Оп.1. – Спр.553. – Арк.247].

В українській історіографії склалася традиція досліджувати історію Інституту червоної професури з 1932 р. – часу заснування окремих інститутів червоної професури: економіки, філософії, аграрного, історії партії і партійного будівництва, літератури, мистецтва і права. Ця дата, наприклад, вказана у таких монографіях, як «Партійне будівництво на Україні у 1933-1937 рр.» Ю. В. Бабко [1] та «Установи історичної науки в Українській РСР (1917-1937 рр.)» Н. В. Комаренко [2]. Однак, Є. Стрижак пропонує вести відлік історії ІЧП з 1929 р. – року заснування аспірантури Українського інституту марксизму-ленінізму та Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів [4]. Натомість Л. В. Шевченко фактично досліджує історію ВУАМЛІН як окрему установу [8]. Ми вважаємо за доцільне обмежити історію Інституту червоної професури більш вузькими хронологічними рамками – 1932-1937 рр. – періодом безпосереднього функціонування цієї науково-дослідної установи під назвою «Інститут червоної професури» з відмінною від УІМЛ та ВУАМЛІН структурою.

З теми розвідки існує достатньо репрезентативна джерельна база. Найбільш повна інформація про діяльність Інституту червоної професури в УСРР міститься у матеріалах фонду 1 (фонду Всеукраїнського Центрального Комітету), фонду 1267 (фонду Інституту червоної професури), фонду 1249 (фонду Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів) Центрального державного архіву вищих органів державної влади і органів державного управління України (ЦДАВО України) та фонду 1 (фонду Центрального комітету Комуністичної партії України) Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України). У фондах містяться постанови, протоколи нарад і засідань ВУЦВК, ВУАМЛІН, у тому числі про завдання, форми роботи та структуру ІЧП, про матеріально-побутові умови аспірантів та співробітників, роботу допоміжних підприємств, накази щодо особового складу, навчальні плани, звіти про роботу аспірантів, науковців, керівництва, колективні та трудові угоди, соціалістичні зобов'язання і умови соціалістичного змагання працівників різних кафедр інституту, баланси, кошториси, документи про будівництво гуртожитків, документи про підготовку кадрів, матеріал про прийом до аспірантури, про медичне обслуговування, списки слухачів та викладачів інституту, зокрема, членів партійних осередків, довідки, характеристики, заяви про зарахування і звільнення працівників ІЧП, доповідні записки про стан справ у науково-дослідному закладі, забезпечення кафедр навчальною літературою, скликання міжвузівських активів у Києві та Харкові, довідки про організацію набору абітурієнтів до інституту та ін.

У таких періодичних виданнях, як «Червоний шлях», «Під марксо-ленінським прапором», «Комуністична освіта», друкувалися загальні відомості про діяльність ІЧП.

Опубліковані матеріали містять не повну інформацію про соціально-політичні та матеріальні умови функціонування Інституту червоної професури, бо з відомих причин все, що пов'язано з сталінськими репресіями замовчувалося або трактувалося у відповідності до постанов та розпоряджень комуністичної партії більшовиків. Показовим став випадок, коли у 1934 р. під час партійної чистки між співробітниками та аспірантами ІЧП й ВУАМЛІН розгорнулася дискусія, яка відбувалася у присутності журналістів газети «Харківський пролетарій». Проте публічні звинувачення на адресу керівництва ВУАМЛІН та ІЧП так і не були опубліковані журналістами [7. Ф.1. – Оп.20. – Спр.6450. – Арк. Арк. 13-23].

Потребує уточнення традиційне визначення у літературі мети створення та діяльності Інституту червоної професури. У книзі «Розвиток української культури за роки радянської влади» викладені причини створення ВУАМЛІН та Інституту червоної професури у наступному вигляді: «З метою розширення масштабів роботи в галузі суспільних наук в 1931 р. на базі Інституту марксизму-ленінізму було створено Всеукраїнську асоціацію марксистсько-ленінських інститутів – ВУАМЛІН, а для підготовки висококваліфікованих теоретичних кадрів – Інститут червоної професури» [3, с. 87]. Це колективне видання дублювало офіційну версію двох документів, у яких була визначена мета створення ІЧП в УСРР – у протоколі засідання Президії ВУЦВК від 4 вересня 1932 р. та Положенні «Про Інститут червоної професури при ВУЦВК» від 26 лютого 1934 р. Так, у першому документі зафіксовано, що «з метою дальшого розгортання підготовки наукових робітників, викладачів та теоретично підготовлених практичних робітників утворити при ВУЦВК на основі навчальних частин інститутів ВУАМЛІН окремі самостійні навчальні інститути червоної професури (ІЧП)» [6. Ф.1. – Оп.8. – Спр.33. – Арк.137]. У другому документі мета функціонування ІЧП була викладена таким чином: «Інститут Червоної Професури є вищий навчальний партійний заклад, який має готувати висококваліфіковані, більшовицькі українські кадри викладачів, наукових та практичних робітників для соціалістичного господарства і різних ділянок культурного будівництва в галузі політекономії, історії, історії ВКП(б) і КП(б)У, філософії, радянського будівництва й права та літератури» [6. Ф.1267. – Оп.1. – Спр.48. – Арк.1].

Діяльність науково-дослідного закладу не обмежувалася роботою по підготовці наукових кадрів. В Інституті червоної професури виховувалися майбутні партійні кадри. Так, у доповідній записці до Секретаріату ВУЦВК УСРР директор ІЧП Л. А. Гіттель зазначав: ІЧП, «зважаючи на недостатність відповідних робітників з відповідною теоретичною підготовкою в галузі радянського будівництва, ставить собі за мету підсилити підготовку високо-кваліфікованих марксо-ленінських

кадрів, практичних робітників, здібних зайняти відповідальні посади в радянських органах» [6. Ф.1267. – Оп.1. – Спр.27. – Арк.56].

В Інституті червоної професури існували певні вимоги щодо набору слухачів, аспірантів та викладачів науково-дослідного закладу. Для Інституту червоної професури навіть була встановлена власна процедура набору слухачів. Вона передбачала складання плану набору слухачів по областях, одержання рекомендацій від обкомів ВКП(б) на абітурієнтів, затвердження кандидатур мандатною комісією та проведення вступних іспитів. Витяги з протоколів міських комітетів про відрядження на навчання в інститут часто надсилалися під грифом «цілком таємно» [7. Ф.1. – Оп.20. – Спр.4198. – Арк.3, 11]. В Інституті червоної професури призначалися особи, які стежили за набором слухачів, як правило, цю роль виконували завідувачі відділів інституту [7. Ф.1. – Оп.20. – Спр.6637. – Арк.69].

Особовими справами абітурієнтів ІЧП займалася мандатна комісія ЦК КП(б)У. Вона регулювала чисельність осіб, які були допущені до вступних іспитів на основні та підготовчий відділи. При цьому враховувався партійний стаж, соціальне походження [7. Ф.1. – Оп.20. – Спр.6637. – Арк.61]. На навчання в Інститут червоної професури приймали членів більшовицької партії, стаж яких становив не менше трьох років, після закінченні вищого навчального закладу соціально-економічного профілю. Абітурієнти повинні були мати досвід керівної партійної, профспілкової або господарської роботи. Для історико-партійного сектора історичного відділу ІЧП партійний стаж був встановлений: не менше 8 років – для робітників, 10 років – для службовців та п'ятирічний досвід на партійній керівній роботі [5, с. 153].

У відповідності з рішенням ЦК КП(б)У від 4 травня 1934 р. перевага при вступі до вищого навчального закладу надавалася особам робітничо-селянського походження. Класовий принцип щодо прийняття на навчання діяв і в Інституті червоної професури. Зокрема, до вступних іспитів на 1934-1935 навчальний рік в ІЧП було допущено 225 чоловік, з яких за соціальним станом 161 осіб належало до робітників, 45 – до селян, 19 – до службовців [7. Ф.1. – Оп.20. – Спр.6450. – Арк.33]. На 1935-1936 навчальний рік мандатною комісією ЦК КП(б)У до вступних іспитів було допущено 128 осіб, з яких 92 робітника, 20 селян, 16 службовців [7. Ф.1. – Оп.20. – Спр.6637. – Арк.61]. На 1936-1937 навчальний рік керівництвом ІЧП було заплановано залучити до навчання переважно робітників – близько 70% від загальної кількості слухачів [7. Ф.1. – Оп.20. – Спр.6808. – Арк.23].

За національним складом слухачів ІЧП переважали українці. Так, у 1934 р. більше половини осіб, які навчалися в ІЧП були українцями [6. Ф.1267. – Оп.1. – Спр.48. – Арк.11]. Безперечно позитивним явищем було те, що дисципліни у науково-дослідному закладі викладалися українською мовою [6. Ф.1267. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.5].

В анкеті щодо прийняття на роботу в ІЧП окрім біографічних даних та відомостей про освіту потрібно було зазначити соціальне походження, професію батьків та їх адресу, наявність родичів чи близьких за кордоном і причини їх виїзду, дані про виїзд за кордон (з вказівкою місця, часу, мети перебування, джерел коштів існування), ряд питань щодо перебування в лавах білої та червоної армії, належності до політичної партії з зазначенням номера членського квитка, про участь у Жовтневій революції й громадянській війні [6. Ф. 1267. – Оп.2. – Спр.427. – Арк.1-2]. За приховування політичної орієнтації родичів практикувалося відрахування слухачів навіть з останнього курсу навчання [6. Ф. 1267. – Оп.2. – Спр.42. – Арк. 167]. Таким чином політична благонадійність ставала основною вимогою для співробітників ІЧП.

Як правило під час проведення «чистки» в Інституті червоної професури звинувачених у «буржуазному націоналізмі», «пропаганді націонал-опортуністичної концепції історії України», «приховуванні від парторганізації своїх націоналістичних робіт» викладачів, слухачів та аспірантів звільняли з інституту [7. Ф.1. – Оп.20. – Спр.4198. – Арк.11]. За подібних обставин було звільнено з роботи завідувача кафедри історії України ІЧП З. Гуревича [6. Ф. 1267. – Оп.2. – Спр.8. – Арк.169].

За умов недовірливого ставлення більшовицької влади до інтелігенції, ретельної перевірки науковців на «ідеологічну відповідність» в ІЧП широко розповсюдженим явищем були доноси, неправдиві свідчення і наклепи. Показовим можна вважати випадок, коли в Інституті червоної професури історії було звільнено з роботи викладача Харківського державного університету В. Єфімовського. Співробітник його кафедри А. І. Козаченко написав заяву до дирекції ІЧП з звинуваченнями на адресу В. Єфімовського: «з самостійним своїм архівознавчо-палеографічним курсом по архівознавчому факультеті в університеті Єфімовський не справився, в нього виявлено буржуазну методологію» [6. Ф. 1267. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.98]. Через два дні В. Єфімовського було звільнено з роботи в ІЧП. Однак менш ніж через чотири місяці викладача джерелознавства історичного відділу А. І. Козаченко було звільнено з ІЧП за пропаганду «буржуазно-націоналістичної концепції» [6. Ф. 1267. – Оп.2. – Спр.8. – Арк.79].

Списки слухачів, аспірантів та викладачів ІЧП, які виступали з лекціями перед трудовими колективами, узгоджувалися з районними комітетами партії. Наприклад, у ЦДАГО зберігається, документ з позначкою «цілком таємно», у якому бюро Молотовського районного партійного комітету міста Києва відзначило «абсолютно неприпустимий факт надсилку доповідачем до Інституту Червоної Професури про XIX-річчя Червоної армії виділеного політвідділом 133 бригади Ненашева без попередньої перевірки цього доповідача Культпропом РПК і затвердження його на бюро Райкому» [7. Ф.1. – Оп.20. – Спр.7090. – Арк. 7]. У результаті обговорення бюро ухвалило: «Заборонити

культпропу РПК надсилати до парторганізацій доповідачів з основних політичних питань без попереднього затвердження їх на бюро РПК» [7. Ф.1. – Оп.20. – Спр.7090. – Арк.8].

Особам, які навчалися в ІЧП, держава надавала фінансову підтримку, зокрема, у виділенні приміщень для навчання, проживання, надання медичного обслуговування, забезпечення нормального харчування. Для цього існувало Управління підсобними підприємствами ІЧП, до складу якого входили: сільськогосподарське підприємство у селі Огульцях Харківської області, їдальня, закритий розподілювач, взуттєва та кравецька майстерні [6. Ф.1267. – Оп.1. – Спр.48. – Арк.26]. Закритий розподілювач забезпечував осіб, які належали до ІЧП дефіцитними промисловими товарами, зокрема взуттям, одягом, текстилем [6. Ф.1267. – Оп.1. – Спр.27. – Арк.34].

Якщо лікарі визнавали стан здоров'я аспіранта чи співробітника не задовільним, останній забезпечувався дієтхарчуванням в їдальні [6. Ф.1267. – Оп.1. – Спр.86. – Арк.108]. Крім харчування в їдальні аспіранти та викладачі ІЧП отримували продуктовий пайок. Наприклад, їдальня ІЧП у березні 1933 р. обслуговувала 1350 аспірантів, викладачів та членів їх сімей. Норми харчування прирівнювалися до норм, які встановлювалися для працівників вугільної промисловості Донбасу [6. Ф.1267. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.32-33].

Певні проблеми існували з житловим забезпеченням. Так 39 сімейних аспірантів та викладачів проживали у маленьких кімнатах гуртожитку, а неодружені особи взагалі мешкали у кімнатах по 6-7 чоловік [6. Ф.1267. – Оп.1. – Спр.48. – Арк.19-20]. Поступово ці проблеми вирішувалися. Так, серед документів ЦК КП(б)У, які містяться у ЦДАГО, зберігається звернення про надання квартир у будинках уряду, фахівців та приміщенні комуністичного господарства керівникам та професорам ІЧП [6. Ф.1267. – Оп.1. – Спр.27. – Арк.5].

Маловідомою сторінкою історії ІЧП є суперечки, що виникали між ІЧП та іншими закладами освіти та науки з приводу навчальних корпусів. Перший конфлікт виник між ІЧП та ВУАМЛІН стосовно навчального корпусу, який знаходився у місті Харкові по вулиці К. Лібкнехта, 33 (сучасна вулиця Сумська). У зв'язку з тим, що інститути червоної професури були створені на базі навчальних частин інститутів ВУАМЛІН, майно асоціації частково перейшло у розпорядження інститутів червоної професури [6. Ф.1267. – Оп.1. – Спр.568. – Арк.28]. На нараді при Управлінні справами ЦК КП(б)У з питань обслуговування аспірантури в інститутах червоної професури було вирішено надати додаткову площу інститутам червоної професури за рахунок більш компактного розміщення ВУАМЛІН [6. Ф.1267. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.32-34]. Проте після закінчення реконструкції приміщення по вулиці К. Лібкнехта, 33 ІЧП відмовився заплатити Українському державному тресту цивільного будівництва всю суму боргу, оскільки вважав себе

непричетним до підписання договору щодо реконструкції навчального корпусу [6. Ф.1267. – Оп.1. – Спр52. – Арк.133].

Другий конфлікт був пов'язаний з намаганням Українського текстильного інституту залишити у своєму відданні навчальний корпус, що у зв'язку переїздом ІЧП до міста Києва, мав перейти до нього. До Секретаря ЦК КП(б)У П. П. Постишева було написано досить обгрунтоване прохання не переводити Український текстильний інститут з приміщення (яке знаходилося у місті Києві по вул. Жертв Революції, 12) до приміщення Плодовоягідного інституту у місті Полтаві [7. Ф.1. – Оп.20. – Спр.6451. – Арк.97-100]. Питання було вирішено на користь ІЧП. Оскільки Інститут червоної професури був підпорядкований ВУЦВК, влада підтримала керівництво Інституту.

Ліквідація Інституту червоної професури обумовлена низкою причин. Так, стан навчально-виховної роботи в останні роки діяльності науково-дослідного закладу був незадовільним. У результаті масових арештів та звільнень зменшилася кількість слухачів, аспірантів та викладачів Інституту червоної професури. Наприклад, у результаті перевірки у січні 1937 р. на відділенні радянського будівництва і права були виявлені наступні недоліки: відсутній набір на перший курс у 1936-1937 навчальному році; склад слухачів становив одну групу у кількості дев'яти чоловік на другому курсі та одну групу у кількості двох чоловік на третьому курсі; на другому курсі працювало двоє викладачів, а на третьому курсі взагалі не було жодного викладача [7. Ф.1. – Оп.20. – Спр.7090. – Арк.2].

Керівництво Інституту червоної професури, виконуючи іноді суперечливі накази ВУЦВК, змінювало навчальні програми. У доповідній записці директора ІЧП до ЦК КП(б)У від 19 листопада 1937 р. визнавалися недоліки навчальних програм. Так, навчальна програма слухачів, які спеціалізувалися з історії, філософії та літератури, не включала курс політекономії. Слухачі, що спеціалізувалися з цивільної історії не мали лекцій та семінарів з історії ВКП(б). Навіть в групах з спеціалізації «історія ВКП(б)» практично не викладалася історія Всеросійської комуністичної партії більшовиків. До навчальної програми слухачів літературного відділу ІЧП не була включена політекономія, а курс філософії був значно скорочений. У доповідній записці підкреслювалося, що за цих обставин літератори «закінчують ІЧП без необхідного вивчення Маркса – Енгельса – Леніна – Сталіна» [7. Ф.1. – Оп.20. – Спр.7090. – Арк.3]. Згідно навчальному плану відділу радянського будівництва та права для викладання філософії було відведено п'ятдесят годин, а для політекономії сорок годин на рік. Той факт, що слухачі цього відділу більше вивчали цивільне, кримінальне та інші галузі права, ніж марксистсько-ленінську теорію, варто оцінювати як позитивне явище. Проте у тій конкретній політичній ситуації подібні факти вважалися суттєвими недоліками навчальних планів.

Секретар ЦК КП(б)У П.П. Постишев оцінював роботу ІЧП на початку 1937 р. як вкрай незадовільну [7. Ф.1. – Оп.20. – Спр.7090. – Арк.1]. За ініціативою партійного керівництва республіки Інститут червоної професури був ліквідований. У листопаді 1937 р. на базі ІЧП було засновано Інститут підготовки викладачів соціально-економічних дисциплін вузів і втузів [2, с. 122].

Відведена радянською владою для Інституту червоної професури роль провідного закладу виховання науковців-марксистів була в основному виконана. Робота Інституту червоної професури привела до значного збільшення кадрів науковців-марксистів, а також сприяла зрощенню наукових та державних кадрів у 30-х рр. ХХ ст. Значна частина випускників Інституту була направлена на партійну та державну роботу. На 1937 р. відбулося остаточне усунення старої дореволюційної наукової інтелігенції та сформовано нову генерацію науковців-марксистів.

Радянська влада намагалася матеріально забезпечити наукові кадри, проте влаштували її лише особи, які сумлінно працювали на благо будівництва соціалістичного суспільства і були відданими партійцями. В Інституті червоної професури ніби через «ідеологічне сито» проводився відбір науковців – ті, що активно підтримували політику більшовицької партії, залишалися навчатися й працювати в інституті, всіх інших відраховували з навчання чи звільняли від викладацьких обов'язків.

Література

1. Бабко Ю.В. Партійне будівництво на Україні у 1933-1937 рр. – Львів, 1971.
2. Комаренко Н.В. Установи історичної науки в Українській РСР (1917-1937рр). – К., 1973.
3. Розвиток української культури за роки радянської влади / За ред. П. П. Гудзенко. – К., 1967.
4. Стрижак Є. Інститут червоної професури (1929-1937): у пошуках більшовицької альтернативи «старій професури» // Проблеми історії України. Факти, судження, пошуки. – К., 2007. – Вип. 17.
5. Умови прийому до інституту червоної професури на 1934/35 р. // Під марксо-ленінським прапором. – 1934. – №1.
6. Центральний державний архів вищих органів державної влади і органів державного управління України.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України.
8. Шевченко Л.В. Політичні переслідування наукових працівників ВУАМЛІНу: в контексті постанови ЦК КП(б)У від 3 листопада 1934 року // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К., 2006. – Вип. 33.

Побут київського студентства другої половини XIX ст.

Кругляк Марина

Кругляк Марина Побут київського студентства другої половини XIX ст. У статті подається характеристика побутових умов студентства київських вузів – університету, духовної академії та вищих жіночих курсів другої половини XIX ст. Авторка звертає увагу на неоднакові умови існування в студентському середовищі, виділяючи окремо незначну групу заможних та зростаючу групу бідних студентів. Докладно проаналізовано матеріально-предметні структури київського студентства (квартирне питання, харчування, одяг, санітарно-гігієнічні умови), визначено особливості проведення молоддю вільного часу та на основі цього зроблено спробу відтворити узагальнений тип студента зазначеного періоду. Попри станові, національні, статеві відмінності та різні напрями навчання та виховання, студентство київських вузів об'єднувало неперерборне прагнення зайняти активну громадянську позицію в суспільстві.

Kruglyak Maryna The Mode of Life of the Kyiv Students of the Second Half of the 19-th century. In the article the characteristic of the conditions of life of the students of Kyiv higher educational institutions – the university, spiritual academy, and the higher female courses in the second half of the 19-th century is given. The author pays attention to the unequal conditions of the existence in the student's environment, allocating separately insignificant group of the rich students and the group of the poor students which was growing in the course of time. The material-subject structures of Kyiv students are in detail analysed (the room question, food and meals, clothes, sanitary-hygienic conditions), the features of spending leisure time by the youth are allocated, and on the basis of it there is an attempt to reproduce the generalized type of the student of the specified period. Despite class, national, sexual differences, and different directions of the training and education processes, the Kyiv students were united in insuperable desire to take an active citizen position in the society.

Студентство як окрема соціальна група завжди відзначалося власною життєвою позицією, виконуючи функцію «лакмусового папірця» в суспільних

перетвореннях. Особливо активним воно було в другій половині XIX ст. – перехідному періоді від правління реакційного Миколи I до Олександра III та Миколи II через еру ліберально-демократичних перетворень Олександра II. Дореволюційна соціал-демократична та радянська історіографія, недооцінюючи самотність студентства як окремої соціальної групи, прагнула пов'язати вимоги молоді із загальнореволюційними потребами, і насамперед робітництва. Сучасна українська історична наука прагне розглядати студентство як виразника національних інтересів, а студентський рух як складову загального руху за національне визволення України з-під влади Росії (праці Н. Левицької, Т. Стоян). Проте така політизація студентства веде до розмивання його ідентифікації та нерозуміння причин активності молоді, адже, окрім політичних чинників, були й неpolітичні, які все ж змушували студентів заявляти про себе на повний голос. І шукати ці чинники слід в їхньому повсякденні, і насамперед побуті – житлових та санітарно-гігієнічних умовах, особливостях харчування та одягу, проведенні дозвілля. Тільки шляхом комплексного підходу можна з'ясувати феномен студентства як окремої соціальної групи.

Метою нашої статті є дослідження особливостей побуту київського студентства як найбільш строкатого за своїми соціальними характеристиками, представленого вихованцями університету св. Володимира, духовної академії та слухачками вищих жіночих курсів.

Під побутом ми розуміємо частину фізичного та соціального життя людини, що полягає в задоволенні матеріальних потреб у житлі, харчуванні, захисті від несприятливого впливу навколишнього середовища, підтримці фізичного здоров'я, а також духовних потреб у повсякденному – забезпеченні душевного комфорту та спілкуванні з іншими людьми.

Головна риса, що характеризує побут київського студентства другої половини XIX ст. – це бідність. Так, у Київському університеті існувало найбільше відношення числа бідних студентів до кількості багатих з усіх університетів Російської імперії [4, с. 31]. Значні кошти з видаткової частини бюджету витрачалися на житло. Зазвичай, це було помешкання, що наймалося, або гуртожиток, яким наділялися вихованці КДА. Звичайне приміщення студента – це одна кімната в бідній хатинці біля університету, яка розділялася з 2–3 товаришами, кожен з яких сплачував за неї по 2–3 руб. на місяць [4, с. 31]. Проте знімати житло поблизу університету могли лише заможні. Бідніші жили на околицях міста і без особливих зручностей. А. Андріяшев згадує, як, навчаючись в університеті в кінці 1840-х рр., знайшов за 3 руб. 50 коп. на місяць квартиру з столом у т.зв. «хуторах відчаю»: аби дістатися на навчання, йому доводилося йти пішки вузькою стежиною через ущелину, іноді по коліна у воді [1, № 3, с. 577]. Вартість найманої квартирки на місяць в 70-х рр. складала в середньому 5–9 руб. [23, с. 561–562].

Проте університети не кидали напризволяще студентів. До 1860 р. в Російській імперії при них існував т.зв. інститут казеннокоштных студентів, тобто тих, що знаходилися на повному державному утриманні. Подібна установа функціонувала і при університеті св. Володимира. На початку 50-х рр. існували медичний та словесний інститути, що розмішувалися на четвертому поверсі університетської будівлі [18, с. 624], загальною кількістю 130 осіб [21, с. 263]. Кожний інститут складався з декількох камер, в яких жило по 8 і більше юнаків, та величезних спалень, що відчинялися лише на ніч [1, № 4, с. 95]. Казеннокоштні повністю забезпечувалися харчуванням, одягом, білизною, канцелярськими приналежностями, мали власну бібліотеку, відвідували лікарню, а що два тижні – лазню [18, с. 624–625]. По закінченні навчання вони наділялися білизною та одягом, а медики – інструментами [4, с. 625]. Студенти університету, прийняті на професорське утримання або казенний кошт (до переходу в інститут), певний час жили у безплатних квартирах в будинку неспроможних студентів, т.зв. штрафгаузі (будинку покарання). Туди також потрапляли в разі програшу грошей, аби пожити до покращення матеріального становища, що розцінювалося як покарання. Проте для незаможних таке «покарання» було за щастя. Жити у двоповерховому кам'яному будинку, де на нижньому поверсі розмішувались спальні та їдальня, а зверху – світлі кімнати для занять, було набагато зручніше, аніж у тісних напівтемних квартирах [1, № 3, с. 578]. Проте ці пільги проіснували недовго. Казенне утримання в університетах Російської імперії 1859 р. було замінено стипендіями в розмірі 183 руб. на рік, а наступного року було закрито і штрафгауз [21, с. 263].

Заможні студенти жили в добре обладнаних будинках, сплачуючи 10–20 руб. на місяць, деякі з них, аби пройти університетський курс без роботи, квартирували у професорів [4, с. 32; 8, с. 564]. На час пошуків квартири можна було зупинитися у в готелі, що було недешево: вартість кімнатки розміром в кубічний сажень у готелі на Подолі на початку 50-х рр. складала рубль сріблом на добу [2, № 4/6, с. 182–183].

Умови життя студентів КДА були не кращими. У листі до брата студент М. Петров пише: «Для молодшого класу знаходиться на третьому поверсі 14 номерів; класи – в окремому корпусі на протилежному кінці монастиря. Тут нема окремих спалень; койки стоять в кімнатах для занять... У кожному номері по п'ять чоловік...» [14, с. 225]. Проте для покращення побуту семінаристів у 1864–1865 рр. було проведено перебудову жилих приміщень академії за зразком жіночих інститутів, із швейцаром, окремими кімнатами для занять, аудиторіями, рекреаційною залогою, окремими спальнями, гардеробними і буфетною при їдальні, що повинні були відкриватися і закриватися в певний час [14, с. 308]. У спогадах про академію 80-х рр. П. Тихвинський зазначає, що кімнати були просторими, світлими і зручними і жилося в них дуже добре [22, с. 3]. У 1886 р. до жилого корпусу академії добудували два нових

корпуси, перебудували студентську лазню і капітально відремонтували студентську їдальню і кухню при ній [15, с. 205]. 1884 р. за статутом духовних академій було скасовано інститут своєкоштных квартирних студентів, всі вони змушені були тепер жити в казенному студентському гуртожитку, вносячи плату розміром 210 руб. на рік [15, с. 208].

Житлові умови слухачок Київських вищих жіночих курсів також не відзначалися зручністю. Дівчатам доводилося жити по трое – четверо в одній кімнаті та економити на харчуванні [3, с. 125]. Проте, окрім проблем матеріального характеру, курсистки часто опинялися в центрі різноманітних чуток. Через прискіпливе ставлення до вищої жіночої освіти після відкриття курсів 1878 р. почали ширитися поговори, що «для зближення між студентами та слухачками нещодавно відкритих у Києві вищих жіночих курсів влаштовуються вечори, де ті і другі напиваються п'яними, потім розходяться попарно на квартири. Влаштована вже студентсько-курсистська комуна, де розміщуються в кожній кімнаті дві курсистки та один студент» [12, с. 114]. На захист курсисток став куратор округи М. Антонович, який у своїй відповіді Міністру освіти заявив, що курсистки живуть у Києві в найрізноманітніших умовах: у батьків та по приватних помешканнях, поодинокі та по декілька разом, іноді маючи квартиру за лекцію, проте не більше [12, с. 115]. Однак подібного роду наклепи врешті призвели до закриття курсів.

Отже, попри першорядну значущість покращення житлового забезпечення студентів це питання до кінця XIX ст. остаточно вирішене так і не було.

Через важке матеріальне становище студентам часто доводилося економити і на їжі. І. В. Є. згадує: «... Бідний обід наш, слугуючи нам їжею на цілий день, був недостатнім для угамування голоду, і не раз доводилося голодним сідати за стіл і таким же вставати з-за нього... ми вирішили купувати хліб на базарі і масло, які не раз слугували нам десертом після обіду, а також вечерєю і сніданком... Одного разу я з таким ентузіазмом відскочив від столу... Причиною тому була смажена картопля, смак якої явно вказував нам на присутність у ній свічного сала. Не менш мучили нас невимовно погані щі, приготовані із шкаралупи горіха, бобів і квасолі, які нагадували нам щось на зразок їжі, яку готували для рогатої худоби. Відмовитися від столу було неможливо, бо через недосвідченість свою ми заплатили хазяйці за два місяці вперед...» [5, № 4/6, с. 186]. Н. Д. Богатинов у студентські роки в Києві в найскрутніші часи пив окріп з молоком в прикуску із невеликим шматочком цукру, на Масницю ніколи не пік млинців, не мав ніколи риби на обід, і це при тому, що квартири не знімав, а жив із матір'ю та сестрою у власному помешканні, яке до того ж і здавали [6, с. 260].

Вартість обіду в готелях у 60-ті рр. складала 10 руб. на місяць, що було по кишені лише заможним студентам, бідні ж змушені були харчуватися в їдальнях, де вартість місячних обідів складала 4–6 руб. [4, с. 32]. Аби покращити харчування студентів університету, в 70-

ті рр. було організовано студентську їдальню. Страви видавалися порціями (15–30 коп.) та місячними обідами з трьох страв, що коштували не більше 7 р. [23, с. 564]. М. Білінський згадує, що «обіди, справді, були дуже гарні і недорогі; заходили сюди обідати і не-студенти, – офіцери, акушерки» [3, с. 119]. За даними опитування ректора М. Бунге, у 80-ті рр. студенти витрачали на рік 72 руб. безпосередньо на харчування і 48 руб. на чай, цукор і ласощі. Зможніші могли обідати в ресторанах. Так, 1900 р. вартість помісячного студентського обіду в „Метрополі” складала 9 руб. [11, с. 45].

Дещо кращим було становище студентів КДА. Однак у листах до брата М. Петров скаржився, що стіл в академії не багатий: «В прості дні на обіді дві страви, а в недільні і святкові дні – три; в на вечерю – всього одна, або суп із круп, або печеня. На обід – борщ, потім або каша, або печеня, або галушки, зрідка тістечко» [14, с. 226, 301]. Проте, попри таке відносне непогане меню, частими були скарги студентів на несвіжу їжу, які нерідко доходили до «бунтів» [14, с. 228, 306]. Аби їх припинити, восени 1861 р. інспектор архімандрит Мефодій задумав ввести читання молитов перед столом і після нього і дав розпорядження, аби студенти одночасно всі приходили в їдальню і виходили з неї. Він також вів боротьбу із звичаєм молоді відправляти служителів зранку, щонеділі і у святкові дні по гарячу воду на чай у сусідні трактири [14, с. 306]. Часто юнаки просто шукали приводу, аби позлити начальство. Так, одного разу студенти висловили невдоволення невідомою їм рибою, в якій з обох боків хребта були два темні прошарки жиру, вважаючи, що вони свідчать про псування риби; до того ж духівники дозволяли собі розламувати навіпі булки, що доставлялися в КДА найкращим на той час на Подолі булочником, шукаючи в них чогось підозрілого [15, с. 203]. Причиною таких «бунтів» була надмірна свобода, що панувала в стінах вищої духовної школи.

Неякісне харчування було однією з великих проблем студентства. Проте завдяки допомозі громадськості та студентських товариств молодь почала її успішно розв’язувати. А вже в 70-ті рр. студентська їдальня набуває нових функцій, перетворюючись у місце зборів.

Важливо акцентувати увагу на зовнішньому вигляді студентства, насамперед на його гардеробі. 1830 р. було визначено обов’язковість носіння форменого одягу, навіть у вільний час. В його основі лежав одnobортний каптан з темно-синього сукна із стоячим комірцем, незмінним атрибутом була шпага. У кінці 1840 – на початку 1850-х рр. форму розділили на святкову, напівформу (повна парадна форма – це мундир, шпага і шляпа, напівформа – сюртук і ті ж шпага і шляпа), звичайну і верхню. Святкова форма надягалася у недільні та святкові дні зранку, у другій половині таких днів студенти носили напівформу [16, с. 37–39]. 26 травня 1861 р. форму було ліквідовано, проте ненадовго: вже з 1885/1886 навч. р. її було введено знову. Імператор Олександр III дозволив не робити носіння мундиру обов’язковим, за винятком актів і

урочистих зборів; 8 квітня 1896 р. з'явився Височайший дозвіл носити тужурку, вид двобортного напівпальта сірого сукна, що застібувалася на шість жовтих із зображенням державного гербу гудзиків, з відкладним сірого кольору комірцем та випушкою з темно-синього сукна на обшлагах. Тужурка була буденною формою одягу, в якій дозволялося перебувати в університеті. Проте в храмах під час богослужіння, у високоурочисті дні тощо студент повинен був носити встановлену раніше форму [16, с. 42–43].

У кінці 40 – на початку 50-х рр. університетська інспекція здійснювала суворий нагляд за носінням форми. Студент повинен був завжди бути в мундирі, застібнутому на всі гудзики, в білих рукавичках, гладко обстриженим [22, с. 261]. Генерал-губернатор Д. Бібіков в актовій залі університету часто влаштовував огляди, де увага зверталася насамперед на одяг та волосся. На київських студентів 50-х рр. за розстібнуті гачок та гудзик чекали покарання у вигляді карцеру, іноді доходило до виключення з університету: казеннокоштных медиків віддавали у фельдшери, словесників – у вчителі повітових шкіл [2, № 6, с. 15]. Що стосується КДА, то тут одягом навіть казеннокоштні майже не забезпечувалися. З цього приводу М. Петров у листі до брата зазначає: «Калош тут не дають; сюртуки тутешні казенні не хвалять і радять додати шевцю рублів шість, аби сюртук був чистішим» [14, с. 226].

До кінця 1860-х рр. студентам не дозволялося носити бороду. М. Петров згадує, як восени 1861 р. ректор Філарет наказав поголитися студенту ХХІ курсу КДА Л. Успенському, який щойно повернувся з батьківщини з довгою бородою. Справа ледь не дійшла до звільнення з академії, бо юнак, стурбований за можливе погіршення здоров'я, відмовлявся виконувати наказ [14, с. 307].

Яким же став зовнішній вигляд студентів у 60 – на початку 80-х рр.? Одразу після скасування форми в Києві з'явилися студенти в польському та українському національному одязі [2, № 8, с. 20]. Яскраво став проявлятися контраст між багатими і бідними. Так, «вічний студент» Аристов 1868 р. носив «потертий, засалений штатський сюртучишко, що слабо прикривав брудні відкладні комірці колись дуже давно випраної і накрохмаленої сорочки», будучи більше схожим на підмайстра чоботаря [19, с. 337]. За спогадами В. Чеважевського відтворюємо одяг студентів університету 70-х рр.: «... Ми ведемо мову тільки про юристів, яких чомусь серед студентів прийнято було вважати за людей найбагатших ... вони, крім того, якимось чистіше і багатше одягалися, порівняно, наприклад, з медиками, де дивна суміш фасонів піджачних пар, «перевитих пледами», високі ботфорти і сукуваті «дубинки» вражали з незвички стороннього глядача на збірних студентських пунктах» [23, с. 561]. Поширений образ студента ліберальних часів завершували неакуратне довге волосся, нечесана борода та чорні окуляри, за якими ховалися «страхітливі очі крамольників та бомбометателів». Відомо, що Міністр народної освіти Д. Толстой, побачивши студентів університету,

одразу ж «запропонував перевірити їх за матрикулами» [9, с. 13]. За анкетною М. Бунге, на таке вбрання студентство витратило 66 руб. на рік [11, с. 561].

Таким чином, по зовнішньому вигляду студентства можна було зробити висновок про особливості політичного режиму в країні: дотримання суворих норм за реакційного режиму та повна свобода вбрання за ери лібералізму.

У зазначений період медичне забезпечення студентів залишалось вкрай незадовільним. Невідомий студент КДА у своєму листі 1858 р. скаржився на жахливий стан лікарні, порівнюючи її із хлівом, та на недотримання санітарних норм у навчальному закладі. Тільки прихід ревізора Соломона змусив двічі вимити підлогу у всіх номерах, коридорах, на сходах, саме ж вологе прибирання в номерах здійснюється лише двічі на рік і то з нагоди важливих відвідувачів [14, с. 222].

Із щорічних звітів КДА дізнаємося про загальний стан здоров'я студентів. Так, протягом 1896/1897 навч. р. до лікарні потрапляли 106 разів; із 209 студентів 75 користувалися стаціонарним лікуванням. З усіх захворювань 92 тривали до 30 днів, 14 – від 1 до 3 місяців. Найчастіше студенти хворіли на розлади шлунку та кишечнику (19), нервової системи (13), грип (13), малярію (11), хвороби зіва (10) тощо. Амбулаторних відвідувань було 492 [17, с. 39–40].

Висока захворюваність студентів напряму пов'язувалась із незадовільними житловими умовами, неперіодичним та неякісним харчуванням, слабким імунітетом через матеріальну скруту та низьким рівнем медицини (від частих епідемій, наприклад, холери, ще не було винайдено ліків). Покращення медичного забезпечення на початку ХХ ст. можна пояснити допомогою з боку благодійних товариств.

Аби уявити узагальнену картину студентського побуту, спробуємо скласти звичайний студентський бюджет. Отож, усе студентство можна розділити на три групи: 1) люди достатньо забезпечені, 2) забезпечені в межах мінімальної необхідності для існування, без заробіток на стороні і 3) ті, що жили уроками, переписуванням лекцій тощо. Вартість мінімально необхідного добробуту для студента на місяць у 70-ті рр., без побічних занять, складала: квартира – 5–9 руб.; стіл – 7–10 руб.; на цукор, чай, прання білизни – 5 руб. і 3 руб. на непередбачені видатки, всього – 20–25 руб., за винятком одягу. Додамо сюди плату за навчання – 40 руб. Заробляли ж собі на життя за рахунок уроків, які оплачувалися дуже погано: 6–15 руб. на місяць (у 1850-х рр. – 3–5 руб.). Аби забезпечити собі непогане існування, необхідно було записатися 2–3 дрібними уроками, переїжджаючи з одного кінця міста в інший. Були, звісно, і винятки, коли студенти заробляли за один урок 1–2 руб. За годину або до 50 руб. на місяць, тоді їм доводилося ділитися роботою із товаришами [23, с. 562–563]. Університет надавав підтримку бідним студентам, виділяючи кошти на утримання казеннокоштных; надаючи стипендії різних відомств і приватних осіб та одноразову підтримку

(квартирні гроші – до 60 руб. і стипендії – 120 руб на рік); звільняючи від плати за навчання [4, с. 34]. 1869 р. було створено «Попечительство про недостатніх студентів університету св. Володимира», 1881 р. – Товариство допомоги недостатнім студентам. Ці організації надавали пільгові позики, підшукували роботу тощо. Каса при університеті в 1870-ті рр. видавала від 3–5 до 5–10 руб. в одні руки. Діяли також студентські їдальня, бібліотека [23, с. 563–564].

Попри погане харчування, студенти не скупилися на спиртні напої і тютюнові вироби, а також на розваги. М. Петров згадує студентську генеральну випивку восени 1859 р. в КДА [14, с. 302], проте зазначає, що «... горілку п'ють рідко, і притому помірно», бо студентам дорога честь духовного закладу, хоча в попередні часи тут було страшне п'янство [14, с. 235]. Проте під час вакацій часто пиячили, кожний, хто закінчував курс, при від'їзді обов'язково виставляв чугунку (піввідра горілки), а новорічні свята завжди зустрічалися із чарками в руках. Студенти КДА взагалі користувалися значною свободою. Вони безперешкодно відправлялися на прогулянки до 21.30, відкрито курили тютюн у своїх номерах [14, с. 233, 238, 307]. Не відставали від них і студенти університету, які в очікуванні викладача дозволяли собі курити тютюн в лекційних аудиторіях, що змусило адміністрацію відкрити кімнату для куріння [10, с. 600]. Академія також оберігала студентські традиції, наприклад, святкування Дня свого янгола, повернення з домашньої відпустки після різдвяних та великодніх канікул. У таких випадках друзі збиралися привітати іменинника. Звичайно, той, хто повертався із відпустки, привозив домашні страви і наливки [20, с. 19].

Серед розваг і захоплень молоді 50-х рр. виділили гру в більярд і карти, організацію музично-танцювальних вечорів. «Тип студента того часу, – зазначає С. Ашевський, – людина розгулу, ворог поліції і вуличних ліхтарів... Прибити зустрічного чиновника, ні в чому не винного, забрати в нього шпагу, розбити поліцейську будку, дати бій поліцейському обходу – вважалося справою молоді... Студенти шукали виходу для надлишку своїх молодих сил у бенкетах, картах, походеньках з милими ... створіннями і нерідко в захопленні громили будинки цих невірних жриць своєї нещасливої професії» [2, № 6, с. 21]. Молодь 50-х рр. XIX ст. навіть газет не читала. Передчуваючи у студентстві небезпечну опозиційну силу і боячись, щоб воно не зайнялося політикою, учбове начальство заохочувало юнаків до подібних розваг. Відомі слова Д. Бібікова до київських студентів-медиків: «Ви, панове, танцюйте, займайтеся картярством, заличайтеся до чужих дружин, відвідуйте повій, бийте повій, але політикою не займайтеся, інакше вижену з університету». Серйозних гуртків, земляцтв, сходок не існувало [2, № 6, с. 22–23]. Причини несерйозного ставлення молоді до навчання слід вбачати також у непопулярності науки в суспільстві дореформеного періоду, низькому фаховому рівні викладачів вузів та недостатньому рівні гімназійної освіти [13, с. 109].

Натомість у 70-ті рр. студенти багато часу відводили читанню, що найчастіше полягало в якнайкращій підготовці до дебатів у студентській ідальні. Юристи читали твори з біології, геології, фізіології; медики кидалися на Мілля, Спенсера, Конта і економістів соціального відтинку. Дане прагнення до набуття різнобічних пізнань проявлялося у середовищі молоді й у відвідуванні ними занять: медики слухали лекції з політичної економії або всесвітньої історії, юристи – з хімії і фізіології [7, с. 42–43; 23, с. 566]. Таким чином молодь прагнула показати, що їй не чужі перетворення в суспільстві, і вона бажає теж висловитися з цього приводу.

Попри не завжди задовільні умови побуту, студентство не припиняло навчання, а це, в свою чергу, призводило до пасивності з боку учбового керівництва з покращення умов життя молоді. Проте, незважаючи на проблеми матеріального характеру та державну політику, студентство завжди прагнуло зайняти активну життєву позицію, захищаючи свої права і переконання перед начальством.

Література

1. Андрияшев А. Ф. Воспоминания старого педагога // Русская старина. – 1911. – № 3, 4.
2. Ашевский С. Русское студенчество в эпоху шестидесятых годов (1855–1863) // Современный мир. – 1907. – № 6, 8.
3. Білінський М. З минулого пережитого // Україна. – 1928. – № 2.
4. Быт киевских студентов // ЖМНП. – 1863. – № 4. – Отд. VI.
5. Воспоминания И. В. Е. от детства до смерти (1841–1869) // Русская старина. – 1917. – Кн. 4/6.
6. Воспоминания Н. Д. Богатинова // Русский архив. – 1899. – Кн. 1/2.
7. Історія Київського університету. – К., 1959.
8. Киев в 1654–1855 гг. В. С. Иконникова // Киевская старина. – 1904. – № 12.
9. Макаров А. Н. Малая энциклопедия киевской старины. – К., 2005.
10. Модестов В. В Казани и в Киеве (1867–1877) // Исторический вестник. – 1885. – № 12.
11. Молчанов В. Б. Добробут студентів України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // Укр. іст. журн.. – 2005. – № 2.
12. Назаревський О. До історії вищої жіночої освіти на Україні // Життя й революція. – 1927. – № 4. – Т. II.
13. Несколько замечаний по поводу «Записок об университетской жизни», помещенных в 10, 12 и след. № № «Киевлянина» // Киевлянин. – 1864. – № 27.
14. Петров М. Скрижалі пам'яті. – К., 2003.
15. Петров М. Скрижалі пам'яті: Коментарі та додатки. – К., 2003.
16. Посохов С. И. Форменная одежда студентов Императорских российских университетов // Universitates. – 2000. – № 2.
17. Речь и отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1896/1897 учебный год. – К., 1897.
18. Романович-Славатинский А. В. Моя жизнь и академическая деятельность. 1832–1884 гг. Воспоминания и заметки // Вестник Европы. – 1903. – № 2.

19. Русов А. Злоключения трех киевских студентов в прошлом столетии // Киевская старина. – 1904. – № 11.
20. Руткевич П. Академические годы (воспоминания о Киевской академии за 1879–83 гг.) // ИР НБУВ. – Ф. 160. – № 1852.
21. Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К., 2001.
22. Тихвинский П. Описание Киевской духовной академии, начиная с 1880 г. // ИР НБУВ. – Ф. 162. – № 157.
23. Чеважевский В. С. Из прошлого Киевского университета и студенческой жизни (1870–1875) // Русская старина. – 1912. – № 6.

Південноросійська буржуазія в органах земського та міського самоврядування під час революції 1905-1907 рр.

Постернак Олег

Постернак Олег Південноросійська буржуазія в органах земського та міського самоврядування під час революції 1905-1907 рр. В статті розглядаються питання участі підприємців Півдня Росії в органах місцевого самоуправління, аналізуються взаємовідносини гірничопромисловців з земствами та рівень представництва буржуазії в міських думах в умовах революції 1905-1907 рр.

Posternak Oleg The bourgeoisie of Southern Russia in the organs of zemstvos and city self-government during the revolution 1905-1907. The participation of the bourgeoisie of Southern Russia in the organs of zemstvos and city self-government during the revolution 1905-1907 are examined in the article.

Перехід до капіталізму в Російській імперії супроводжувався активним залученням підприємницьких верств до органів земського та міського самоврядування. Беручи в них участь, буржуазія намагалась поширити в суспільстві ідею багатогранності торгово-промислової діяльності, подолати упереджене ставлення до підприємців, створити оптимальні умови для своєї комерційної діяльності, здійснювати вплив на місцеву податкову політику, використати їх для внесення власних клопотань, заяв, прохань до державних органів влади. За умов відсутності парламентських форм представництва та реалізації інтересів підприємницької верстви, механізм місцевого самоврядування став потужним інструментом для

забезпечення присутності позицій й інтересів буржуазії в громадському середовищі.

На початку ХХ ст. земські збори, міські думи та їх виконавчі органи стали повноцінним самоврядним механізмом, які самостійно обирали своє керівництво, визначали структуру управління та напрямки своєї діяльності, набирали і навчали спеціалістів, складали власний кошторис та розпоряджались фінансами тощо. Система самоуправління приваблювала заможних купців і міщан, торговців і промисловців, що звикли до свободи підприємництва і намагались привнести подібні принципи в громадську діяльність. Революція 1905-1907 рр. не тільки підкреслила цю тенденцію в середовищі буржуазії Півдня Росії, а й призвела до радикалізації свідомості підприємців, змінивши таким чином акценти у їх взаємовідносинах з владою. Важливу роль у посиленні позицій буржуазії під час революції відіграла взаємодія З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії із земськими установами.

Періодичний орган з'їздівської організації Півдня Росії «Горнозаводской листок», детально коментуючи зміст Указу Миколи II від 12 грудня 1904 р., особливо тих його параграфів, які стосувались промисловості (статті 2 та 4), вперше порушив питання участі підприємців у органах самоуправління. Пункт другий Указу певною мірою розширював представництво привілейованих верств населення в установах місцевого самоврядування. Керівники гірничопромислової організації Півдня М.С. Авдаков, М.Ф. фон Дітмар та їх колеги небезпідставно вважали, що розширення представництва промисловців у земствах і міських думах створить нові можливості для активнішого впливу на діяльність останніх [3, с. 7493-7494]. Необхідність подальшого збільшення в складі органів самоврядування буржуазії пояснювалася представниками великої індустрії Півдня Росії ще й тою причиною, що підприємці своєю участю в них тим самим захищають інтереси десятків тисяч робітників вугільної та металургійної промисловості, які не мають виборчих прав і своїх гласних в земствах і міських думах [12, с. 77].

Публікація тексту Указу від 12 грудня 1904 р. сприяла посиленню інтересу до діяльності земств з боку промислової буржуазії. Цей інтерес у значній мірі мав об'єктивний характер, оскільки був тісно пов'язаний із процесом чисельного зростання підприємницької верстви. А в умовах революції 1905-1907 рр. та пробудження політичної активності буржуазії, рівень її представництва в земствах і міських думах став ще більш актуальним питанням. В одному з перших видань «Горнозаводского листка» за 1906 р. на цю тему була надрукована велика стаття, яка стосувалася проблем участі підприємців в діяльності органів самоуправління. Її поміркований характер і характерна обмеженість в оцінках курсу державної політики пояснювалося як загальним напрямком гірничопромислового часопису, так і певними побоюваннями в підприємницькому середовищі, викликаними негативною реакцією з боку уряду на серію ліберальних бенкетів [18, с. 310].

«Горнозаводской листок» доводив, що у зв'язку із значним розвитком торгівлі й промисловості в пореформений період сформувався і швидкими темпами піднявся клас буржуазії, який за своїми інтелектуальним і моральним розвитком не поступався ніякій іншій соціальній групі. З урахуванням цієї обставини і «приймаючи до уваги, що промисловість й торгівля у зв'язку із зростанням їх майна й оборотів з кожним роком перетворюється у все більш великого платника різних податків», друковане видання південних гірничопромисловців ставило питання про необхідність уважнішого ставлення до інтересів торговельно-промислової верстви в земських установах [4, с. 7566-7568].

Слід зауважити, що позиції підприємців і земських діячів не завжди збігалися, іноді вони набували конфліктного характеру і перетворювалися на відкрите протистояння. Так, спеціальна комісія ХХІХ з'їзду гірничопромисловців (1904), розглянувши проект обов'язкових санітарних постанов Катеринославської губернської земської управи, вимагала внести до нього зміни, які б захистили інтереси підприємців, як-то: поширення однакових санітарних правил на всі промислові підприємства, систематизація розроблених заходів, спрощення деяких технічних питань. Разом з тим, у висновку комісії зазначалося, що компетенція земств у справі санітарного нагляду починається за межами заводських і рудничних будівель та поселень для робітників, які у комплексі становлять єдине фабрично-заводське або гірничопромислове підприємство. Тому санітарний нагляд за рудниками та заводами належав до компетенції присутствія з фабричних та гірничозаводських справ і підлягав безпосередньому контролю з боку окружних інженерів [16, с. 59]. Доцільність розгляду даного питання підприємці пов'язували з необхідністю налагодження взаєморозуміння між підприємницьким об'єднанням та земствами.

Гострої критики з боку З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії зазнавала податкова політика земств. У одній з резолюцій З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії підкреслювалося: «Наша податкова система вимагає докорінної реформи, оскільки встановлений нею податковий тягар нерівномірно падає на різні категорії платників, створюючи податні переваги для власників приватних земель» [2, с. 286]. Норми, які регулювали земську оцінку та оподаткування торгово-промислових підприємств, були прописані нечітко, що давало земствам широкий простір для встановлення різних систем оцінки майна. Так, наприклад, саме завдяки оподаткуванню підприємців кошторис Катеринославського земства постійно збільшувався. І навіть у 1906 р., коли внаслідок революційних подій витрати земства були значно скорочені, кошторис був на 290% вище земського бюджету 1896 р. [13, с. 43].

Відомо, що для більшості земських кас лівову частину їхнього бюджету становило оподаткування нерухомого майна. В Катеринославській губернії цей показник досягав майже 90%. Основним джерелом прибутку для земств цього регіону на початку

XX ст. було оподаткування гірничої і металургійної промисловості. В Слов'яносербському земстві надходження з промислових підприємств становили 52,7% всього прибутку, тоді як від землевласників надходило лише 27,7%. Ще більший прибуток – 61,1% – вносила в земську касу промисловість Бахмутського повіту, тоді як землевласники давали тут лише 26,5% [13, с. 44-45].

Якщо ж порівняти рівень оподаткування промислових підприємств з рівнем торгово-промислового представництва в органах місцевого самоврядування, то можна помітити непропорційну відповідність. Незважаючи на значне переважання надходжень від промислових підприємств у повітовому земському бюджеті, представникам торгівлі та промисловості в земських установах законодавчо не відводилося обов'язкового мінімуму місць. У Бахмутському повіті частка розкладкових зборів, сплачених торгово-промисловими підприємствами, становила 56%, а гласних від них було лише 17%; у Слов'яносербському повіті – 69% та 13% відповідно [17, с. 156].

Становий принцип, покладений в основу виборчої земської системи, не відповідав місцевим умовам та загальному соціально-економічному розвитку країни. Відповідно до «Положення про земські установи», представники промисловості й торгівлі мали право участі лише в другому виборчому зібранні, разом з благодійними, науковими та навчальними установами та іншими особами, допущеними законом до обрання земських гласних [8, с. 27]. Гласні від другого виборчого зібрання на засіданнях були в меншості порівняно з делегатами від селянських громад та особливо від першого виборчого зібрання, в якому домінувало дворянство. Останні мали більше половини загальної кількості гласних у повітових зібраннях імперії. Настільки явна перевага дворянсько-землевласницького стану в земствах пояснювалася законодавцями наступним чином: «Необхідно взяти до уваги не лише кількість власності, але також і якість власників... через першорядність значення дворянства як стану найбільш освіченого, служилого та більш проникливого, ніж інші класи населення, розумінням суспільного обов'язку, залучити дворян до земського представництва в більшій, ніж осіб інших станів, кількості» [17, с. 156].

До речі, невідповідність земського представництва констатували й самі земські зібрання. Слов'яносербське повітове земство на сесії 1904 р. визнало бажаним наступні норми представництва: зменшення земельного цензу до 100 десятин, зрівняння у виборчих правах усіх станів, збільшення кількості гласних від другого виборчого зібрання. Бахмутські земські збори пропонували збільшити кількість гласних від другого виборчого зібрання до 10 осіб, з яких промисловців мали б представляти 4 особи [8, с. 29]. На проблему представництва промисловців в земствах вказували і З'їзди гірничопромисловців. Проте, свої клопотання буржуазія Півдня Росії формулювала досить лояльно і надзвичайно виражено. Участь у роботі земств вона бажала організувати

лише «у відповідності до сплачених податків», за умови «найбільш широкого та справедливого представництва всіх груп та районів» [8, с. 32]. Однак, більшість клопотань З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії щодо земського представництва не знаходили підтримки уряду. Держава в черговий раз продемонструвала близькість до помісно-землевласницького стану, ігноруючи при цьому інтереси прогресивної частини буржуазії.

Початок революції 1905-1907 рр. та активізація суспільно-політичних рухів стали часом випробувань для міських самоврядних установ та представлених в їх складі підприємців. Діяльність міських дум та їх виконавчих органів – управ почала охоплювати не лише справи місцевого характеру, а й загальнодержавні. Справа в тому, що саме в 1905 р. Російська імперія зробила перший крок у напрямку обмеження самодержавства, побудови політичної системи на засадах еволюції від абсолютної до конституційної монархії, що, в свою чергу, спонукало і органи міського самоуправління до активних дій та вимог у напрямку лібералізації політичного життя.

Особливо активну участь в бурхливій дискусії, присвяченій майбутньому устрою імперії, брала Катеринославська міська дума. Перше засідання думи з питань майбутнього державного устрою було проведено 14 березня 1905 р. На цих зборах гласні створили спеціальну комісію для обговорення принципів, на яких має будуватися Російська імперія. Окрему увагу планувалось приділити заходам, спрямованим на посилення ролі органів міського самоуправління. Вже 3 липня 1905 р. відбулась чергова приватна нарада гласних Катеринославської думи з обговорення ідеї політичної реформи. Головував на ній підприємець Іван Якович Езау. Згодом була обрана нова комісія з гласних для розробки пропозицій щодо оптимізації політичного устрою держави, куди увійшли найактивніші представники міського органу самоврядування, серед яких були і підприємці – П. Мордовський, В. Карпов, І. Теличенко, М. Заусайлов, М. Биков, С. Бродницький, В. Воронін, Г. Хватевський, П. Гезе, М. Поюровський, В. Олексієнко, М. Вукашев [6, с. 69-71]. До подібної активності представників місцевого самоврядування спонукала революція 1905-1907 рр., яка яскраво проілюструвала місцевим підприємцям, діячам міської думи, безперспективність державного ладу, заснованого на станових принципах та домінуванні дворянсько-бюрократичної системи управління.

У 1905 р. міська дума Катеринослава повинна була складатися із 64 гласних, а також голови повітової земської управи і голови духовного відомства. Проте, станом на 1 січня 1906 р. до складу думи входило лише 59 гласних, що було пов'язано з тим, що частина гласних і кандидатів покинули місто під час революційних заворушень. Вплинула революція і на виборчу активність катеринославського населення. Під час чергових виборів міських гласних 1905 р. із 943 осіб, які мали право голосу, взяли участь у виборах 201 [9, с. 17-20]. Міська управа станом на січень 1906 р.

складалася з виконуючого обов'язки міського голови І.Я. Езау та членів управи В.І. Макарова, Г.Д. Огурцова, З.С. Ловягіна, гласного думи підприємця І.І. Гезе, обраного для завідування окремими галузями міського господарства та міського секретаря М.А. Набіркіна [7, с. 156-157].

Більшість з керівників органів міського самоврядування в Катеринославі мали підприємницьке коріння. Так, 18 жовтня 1906 р. одного з найвідоміших підприємців Півдня Росії І.Я. Езау було обрано на посаду міського голови Катеринослава [6, с. 73]. Німець за походженням, Іван Якович народився у Катеринославі, де і розпочав свою першу підприємницьку справу. У 1894 р. він відкрив Катеринославську фабрику з виробництва сільськогосподарських знарядь (завод Езау), був відмінним інженером, розпорядливим господарником, директором Товариства катеринославських (донецьких) залізничних та сталеливарних заводів. Упродовж багатьох років гласним міської думи були заможні купці міста: А.І. Сфанов, якому належала майже вся мануфактурна торгівля в місті; І.Я. Фаст – власник одного з найбільших млинів і лісопилень Катеринослава; І.М. Алексеєнко, який володів мережею будинків і магазинів оптової та роздрібної торгівлі залізом. Останній в 1893 р. був вперше обраний гласним міської думи і був ним незмінно упродовж 17 років [11, с. 221].

Привнесена революцією 1905-1907 рр. ідея розширення участі представників підприємництва в роботі органів місцевого самоврядування знайшла своє безпосереднє практичне втілення в перших післяреволюційних виборах до Катеринославської думи, що відбулися в травні 1909 р. Розподіл виборців за станами свідчив про збільшення виборців-підприємців. Так, із 979 осіб, які брали участь у виборах до міської думи, 129 були купцями і торговцями (14%), 271 – міщанами (28%). Основою для виборів, як відомо, був майновий ценз. 3 979 виборців 3% мали ценз в 1500 крб., 63 % володіли цензом в 1500-5000 крб., 15% – 5000-10000 крб., 6% – 10000-30000 крб., 2% – більше 30000 крб., ще 11% брали участь у виборах відповідно до гільдійських документів [10, с. 125]. Таким чином, основну роль у виборах гласних відігравала заможна частина міського населення, яка мала відношення до підприємницької діяльності, здійснення торговельних операцій та участі в комерційних установах. Дослідниця О. С. Двуреченська небезпідставно вказує, що населення міста не задовольняв соціальний склад міської думи. Незважаючи на чисельну перевагу представників середніх прошарків, остаточне рішення завжди належало невеликій групі крупних промисловців і торговців [6, с. 79].

Міське положення від 11 червня 1892 р. надавало право участі у виборах тільки власникам (як фізичним, так і юридичним) нерухомого майна, оціненого не нижче 1500 крб., а також особам, які утримували в місті торгово-промислове підприємство першої або другої гільдій не менше року. Отже, від участі в справах міста була усунута значна кількість дрібних власників і підприємців, а міське самоврядування фактично було

передано до рук заможних домовласників, купців, міщан, підприємців [5]. Так, серед гласних Одеської міської думи в 1905 р. значились найбільші підприємці міста – А. А. Анатра, Г. Е. Вейнштейн, Ф. П. Калотті, В. А. Дубінін, М. М. Кожевніков, Е. М. Петрококіно, П. П. Котляревський, А. І. Тработті, О. С. Хаїс, І. М. Яловніков та ін. [1, с. 249-251].

Ці підприємці займали провідні позиції не тільки в органах міського самоуправління, а й в інших державних, корпоративних та громадських органах. Так, наприклад, комерції радник, одеський купець I гільдії Анжело Анжелович Анатра в 1905 р. був головою біржового комітету та старшиною купецької управи Одеси; комерції радник Михайло Михайлович Кожевніков – керівником Одеського комітету торгівлі та мануфактур, членом біржового комітету; мануфактур радник Григорій Еммануїлович Вейнштейн, почесний громадянин Альфред Ілліч Тработті, почесний громадянин Оазіс Савелійович Хаїс також входили до складу комітету торгівлі і мануфактур; Ілля Микитович Яловіков був представником від фабрикантів і заводчиків в Одеському міському з фабричних та гірничозаводських справ Присутствії [1].

Наростання опозиційного руху та активізація ліберально-демократичних сил серед підприємницьких кіл Одеси позначились, зокрема, на позиції міської думи. 1 листопада 1904 р. дума розглянула клопотання про скликання з'їзду міських голів і представників дум, а вже 20 листопада одеський міський голова влаштував бенкет на 300 осіб в рамках «бенкетної кампанії» у зв'язку з 40-річчям введення судових статутів. Як вказувалось в повідомленні одеського градоначальника міністру внутрішніх справ, під час бенкету лунали заклики до бунту, революції, ліквідації самодержавства. 30 листопада 1904 р. за підписом секретаря Одеської міської управи до Московської міської думи була відправлена телеграма з проханням вислати «Заяву 74 гласних», яка стала своєрідним маніфестом реформ в середовищі міських гласних [14, с. 104-108]. Ці факти переконливо вказували на процес політизації діяльності міських дум, антиурядовий характер їх діяльності на початковому періоді революції.

Участь в роботі міського органу самоврядування для представників торгово-промислового класу була однією з найпріоритетніших форм представництва своїх інтересів та свідчила про їх вагомий авторитет в місті. Міський голова Санкт-Петербургу І. І. Толстой на початку ХХ ст. у своїх мемуарах намагався пояснити, чому «практичні» люди прагнули потрапити на посаду гласних, виокремивши деякі мотиви участі підприємців в роботі органів самоврядування: прагнення отримати плату за роботу, зробити кар'єру, отримати чини, нагороди, зайняти гідне положення в суспільстві, встановити ділові відносини із впливовими людьми. «Звичайний торговець викликає недовіру, а гласний думи – це особа, якій довіряє населення» [15, с. 184].

Прагнення використати сприятливу ситуацію і підсилити роль торговельно-промислової верстви в органах місцевого самоврядування

було одним з основних напрямків активності південноросійської буржуазії напередодні та в період революції. Модернізаційні процеси в економіці Півдня Росії, швидкий темп розвитку індустрії, високий рівень концентрації виробництва, бурхливі політичні процеси, пов'язані з буржуазною демократичною революцією 1905-1907 рр. суттєво змінили ставлення підприємців до органів міського та земського самоврядування, які стали розглядатися ними не тільки як засіб захисту приватних і комерційних інтересів, а й служили формою вираження громадських інтересів. Проте, через слабе представництво останніх та при значному домінуванні в органах місцевого самоуправління дворянства і чиновництва, голос найбільш прогресивної частини підприємницької верстви залишився непочутим.

З іншого боку, революційні події 1905-1907 рр. продемонстрували неспроможність буржуазії, представлені в місцевих самоврядних органах, використати їх для прогресивних змін в політичному устрої та обмеження влади самодержавства. Міське самоврядування було формою представництва інтересів переважно великої буржуазії, яка постійно відчувала залежність своєї комерційної та громадської діяльності від політики офіційної влади, а тому не могла собі дозволити піти в опозицію до правлячого політичному режиму. Більш радикальна частина буржуазних верств, яка могла у випадку широкого представництва в місцевих органах управління проїнятися духом революційних зрушень та бути рушійною силою опозиційного руху – дрібні та середні підприємці, крамарі, міщани, в більшості випадків через майновий ценз, законодавчі умови виборів та постійний контроль з боку каральних органів самодержавства, опинилися поза межами місцевого самоврядування.

Література

1. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1905 г. – Одесса, 1905.
2. Берлин П. А. Русская буржуазия в старое и новое время. – М., 1922.
3. Горнозаводской листок. – 1905. – № 4.
4. Горнозаводской листок. – 1905. – № 8.
5. Городовое положение // Свод законов Российской империи: В 5 кн. – СПб., 1912. – Кн. 1. – Т.2.
6. Двуреченська О.С. Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності (кінець XVIII – початок XX ст.). – Дніпропетровськ, 2006.
7. Дніпропетровськ: віхи історії. – Дніпропетровськ, 2001.
8. Доклад горного инженера Н.Ф. фон-Дитмара по 8-му вопросу программы: об отношениях горнопромышленных предприятий юга России к местным земским самоуправлениям. – Харьков, 1906.
9. Известия Екатеринославского городского общественного управления. – 1908. – № 1-27.
10. Известия Екатеринославского городского общественного управления. – 1909. – № 1-21.
11. Історія міста Дніпропетровська. – Дніпропетровськ, 2006.

12. Крутіков В.В. Гірничопромислова буржуазія України в початковий період революції 1905-1907 рр. // Дослідження з історії Придніпров'я: соціальні відносини та суспільна думка. – Дніпропетровськ, 1991.
13. Лохматова А. Катеринославське земство. – Запоріжжя, 1999.
14. Нардова В.А. Нарастание оппозиционности органов городского самоуправления в канун Первой российской революции 1905-1907 гг. // Новое о революции 1905-1907 гг. в России. – Л., 1989.
15. Толстой И. И. Дневник. 1906–1916. – СПб, 1997.
16. Труды XXIX съезда горнопромышленников Юга России. – Т. 1. – Харьков, 1905.
17. Шандра І. О. З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії в системі державних та громадських установ (1874 – 1918 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Луганськ, 2007.
18. Шаццлло К.Ф. Русский либерализм накануне революции 1905-1907 гг. – М., 1985.

Плакатна пропаганда в Україні в період Другої світової війни

Шалигіна Дар'я

Шалигіна Дар'я Плакатна пропаганда в Україні в період Другої світової війни. Стаття присвячена дослідженням нацистських та радянських пропагандистських плакатів, що були розповсюджені на території України з 1941 по 1945 рр. Проаналізовані основні сюжети, тенденції розвитку, мотиви, що використовувались в плакатній пропаганді, ступінь дієвості цієї агітаційної продукції на українське населення. Визначено сильні і слабкі сторони в плакатній пропаганді окупаційної нацистської адміністрації та радянських пропагандистських органів і ролі пропагандистських плакатів у боротьбі за свідомість українського населення.

Shalygina Dar'ya Propaganda posters in Ukraine during the Second World War. The article is devoted to research of nazi and soviet propaganda posters that were spread in Ukraine in 1941-1945. Main topics and subjects, purposes of development, motifs that were used in posters` propaganda and its degree of efficiency are analyzed in the research. Present research gives an opportunity to make a conclusion about strong and weak aspects in visual propaganda of occupation nazi administration and soviet propaganda organs and the part of propaganda posters in contending for the conscious of Ukrainians.

Пропагандистські плакати – одна з важливих частин військової пропаганди, яку Німеччина та Радянській Союз використовували у Другій світовій війні як ефективний засіб впливу на людей. Плакати давали можливість найшвидше донести до суб'єкта необхідну інформацію, тому, можливо, найповніше виконували функції пропаганди, як описав їх Адольф Гітлер в «Mein Kampf»: «Задача пропаганди є... в тому, щоб діяти на масу, зробити доступним її розумінню окремі важливі, хоча і не багаточисельні факти, події, необхідності, про які маса до цього не знала взагалі. Будь-яка пропаганда повинна бути доступною для маси; її рівень повинен виходити з міри розуміння, властивим найвідсталішим індивідуумам з числа тих, на кого вона хоче подіяти [2]».

В період Другої світової війни населення України постійно стикалось із наочною агітацією як з німецького, так і з радянського боку. Плакат не треба довго читати, його легко зрозуміти, він завжди привертає до себе увагу. Мова пропагандистського плакату проста та повинна бути зрозумілою всім. Але, звісно, цей спосіб агітації не був на сто відсотків ефективним, як і всі інші види пропаганди. Дослідження організацій, які керували наочною пропагандою, основних сюжетів та мотивів, які містили в собі плакати, допомагає виявити, наскільки великий вплив вони мали на населення. Плакатна пропаганда є необхідним елементом у складанні цілісної картини напрямків агітаційної роботи на території України, адже наочна агітація є своєрідним дзеркалом ідеології воюючих сторін, відображенням основних тенденцій та мотивів, які використовувались Німеччиною та Радянським Союзом з метою завоювати свідомість українського населення.

Дане питання не знайшло потрібного висвітлення в вітчизняній літературі. Окремі аспекти цього питання зачіпаються зарубіжними дослідниками [5; 13], але загальних робіт, присвячених радянській та німецькій плакатній пропаганді, не було видано. Деякі дані, щодо пропагандистських плакатів часів Другої світової війни зустрічаємо також у публікаціях М. Михайлюк [7], Д. Титаренка [9], О. Яшан [12], в монографіях Ю. Ляховицького [6] та А. Юденкова [11], присвячених пропаганді в Другій світовій взагалі або ж окремим її аспектам. Відсутність спеціалізованих розробок з цієї проблеми обумовлює необхідність дослідження даної теми.

Нацистські пропагандистські плакати друкувались і розповсюджувались Міністерством пропаганди через місцеві пропагандистські організації: наприклад, через батальйон пропаганди «U», що був прикріплений до групи армій «Південь» і відповідно діяв на території України, через спеціальні роти пропаганди та ін. Але плакати, що містили в собі сюжети, пов'язані з окремими регіонами, друкувались на місцях. Наприклад, плакати, що поширювались батальйоном пропаганди «U», надходили по лінії Міністерства пропаганди, але значна частина також створювалась групою друкованої пропаганди в самому

батальйоні. Всього до кінця серпня 1942 р. батальйон пропаганди поширив 29 плакатів накладом 1400 тис. штук [9, с. 167].

Створенням та поширенням плакатів займалися також окупаційні міські управи. Наприклад, сектор інформації Київської міської управи (реорганізований відділ пропаганди) мав двох художників, які писали пропагандистські лозунги, малювали карикатури і плакати антисемітського, антирадянського і пронимецького змісту [7, с. 133]. Так само відділ пропаганди Харківської міської управи мав у своєму складі підвідділи, які займалися пропагандистськими плакатами. Цим опікувалась інспекція в справах образотворчої пропаганди, яку очолював Бурачек Г. М. та інспекція в справах поліграфії, якою керував Швед О. І. [3, арк. 7].

Радянські пропагандистські плакати так само, як і німецькі розповсюджувалися на території України двома способами: або надсилались із центру (з Москви або Ленінграда), або малювались та друкувались безпосередньо на місцях, для яких були призначені. Звісно широкого розповсюдження радянська наочна пропаганда в Україні набуває лише з 1943 року, коли Україна починає звільнитись від німецької окупації та збільшується активність радянських пропагандистських органів.

В період німецької окупації радянські пропагандистські плакати створювались та розвішувались підпільниками та партизанами. Люди, які вміли малювати, брали участь у створенні наочної агітації, здебільшого карикатурних та сатиричних сюжетів. Наприклад, у Нікополі в березні 1942 року радянське підпілля випустило 30 плакатів-карикатур, які розкривали суть «нового порядку» в Україні. Карикатури виходили під загальною назвою «Подарунок Гітлеру від робочих та селян України» [11, с. 326].

З початком наступу радянських військ на територію України розповсюдженням плакатів займаються Відділи агітації та пропаганди обкомів КП(б)У, які самі виготовляли деякі плакати, але більшість отримували з центру, надруковані в Москві або Ленінграді.

Плакати німецької та радянської пропаганди для українців є по-своєму чудовою ілюстрацією доби Другої світової війни в Україні. Основним мотивом німецьких плакатів була ідея так званого «єврейського більшовизму». Німецька пропаганда вдало використовувала візуальний симбіоз антиросійських, антибільшовицьких та антисемітських образів ворога, надаючи їм неабиякої драматичності [5, с. 16]. При цьому німецькі пропагандисти протиставляли українців більшовикам, змушуючи населення повірити, що євреї та сталінський режим є причиною всіх трагедій українського народу. Серед таких плакатів збереглися деякі із серії «Жид – ваш відвічний ворог» [17] або «Жида ваши вечные враги» у східних областях України [6, с. 64], «Жидам не місце серед вас!» [6, с. 64] та інші. Зображуючи більшовиків, нацистські художники (наприклад В. Крайн, Г. Агрікола, Мельнір) надавали їм «типово єврейських» рис, протиставляючи справжнім

арійцям, яких українці бачили на німецьких плакатах сильними, красивими та привітними (наприклад плакати «Вояки Гітлера – це приятелі народу» [6, с. 64] (додаток 2), «Дременули душоугуби, і нема їм вороття» [15] та інші). Образ «будьоновської шапки» зайняв центральне місце в антисемітському пропагандистському репертуарі, євреї зображувались жахливими чудовиськами, які загрожують самому існуванню не тільки українського населення, але й всієї Європи. В кінці війни (1944 р.) «європейська тема» – німецький окупант як «рятівник та захисник Заходу» – набула особливого значення в пропаганді на території східної Європи [5, с. 16]. В цьому ж контексті треба розглядати й спроби представити Сталіна в диявольських образах: спочатку його зображають у вигляді злого демона, пізніше, – як одного з підручних пекла, в одному з останніх варіантів – як самого диявола, що знімає маску [5, с. 16]. До нацистських окупаційних плакатів з антибільшовицькими мотивами належить і відомий величезний плакат «Винниця» (додаток 1), в якому до крайнощі загострений зв'язок антисемітських та диявольських ознак ворога в сумісності з підступністю та злочинністю [5, с. 16]. Цей плакат був створений 1943 року після того, як німецька окупаційна влада розкопала масове поховання розстріляних органами НКВС у 1936-1939 рр. жертв сталінського терору.

Коли задачі пропаганди вимагали показати голод та соціальні лиха в Радянському Союзі, увага концентрувалась на ознаках, які були явно протилежні положенню народу в Німеччині (добробут, «щасливе та радісне життя» при націонал-соціалізмі). Таке життя німецькі плакати доби окупації обіцяли й українцям: «Спокійно дивімся в майбутнє» [17], «Одна з тобою в нас дорога...» [17]. Німецька пропаганда не тільки прогнозувала щасливе життя українців за нацистського «нового порядку», але й давала конкретні обіцянки перерозподілу землі та передачі її селянам. Такі пропагандистські мотиви знайшли своє відображення і в плакатах. Опубліковане на початку березня 1942 р. розпорядження рейхсміністра окупованих східних областей Розенберга «Про новий земельний лад» викликало серед населення надії на якнайшвидший розподіл землі. В цих умовах перед пропагандою постало завдання стримувати надмірні сподівання місцевого населення на одержання землі в приватну власність, а з іншого, ознайомлюючи його зі змістом аграрних перетворень, усілякими засобами спонукати до підвищення продуктивності праці [9, с. 166]. Але, щоб не розчаровувати населення та не налаштувати ще більше проти окупантів, німецька влада пояснювала збільшення терору, невиконання обіцянок, передусім щодо земельної «реформи», діями партизан. Таким чином, плакати «Мені німці дають землю» змінилися на «Бандити – запеклі вороги селянинові! Вони вбивають, грабують, перешкоджають розподілові землі» [16]. Під «бандитами» розуміються радянські партизани та підпільники.

В німецьких плакатах знайшла своє відображення й широкомасштабна пропаганда з вербування українського населення на

роботу в Німеччину. Окупаційна влада розповсюджувала у вигляді плакатів та листівок окремі листи тих українців, які позитивно описували умови життя і праці в Німеччині [12, с. 64]. Пропагандистські плакати пропонували українцям «краще майбутнє» та райське життя на заробітках, наочна агітація підкріплювалась конкретною інформацією, що містилась в листівках. Наприклад, листівка «Условия жизни и работы для едущих в Германию» [4, арк. 1-2] за своїм змістом повністю збігалась із гаслами та сюжетами плакатів «До праці для кращого майбутнього» [17], «Працюючи в Німеччині – ти обороняєш твою Батьківщину! Їдь до Німеччини» [15] та іншими.

Окрема серія німецьких плакатів, які належать до 1943 р. закликала до вступу в дивізію СС «Галичина» та УВВ (Українське Визвольне військо). Такі плакати несли в собі по-перше, антибільшовицькі мотиви, по-друге, наголошували на тому, що тільки в рядах СС «Галичина» та УВВ українці зможуть звільнити власну країну від «більшовицько-московського гніту». Плакати та ілюстровані листівки закликали до помсти, розгрому «більшовизму» та «сталінського жидівства», намагаючись грати на патріотичних почуттях українського населення. Такі самі мотиви спостерігаємо на плакатах, призначених для РВА (Російська визвольна армія) та для кавказьких, казахських, туркестанських, татарських «визвольних загонів».

На відміну від німецьких, більшість радянських плакатів періоду війни несли в собі ідею оборони та захисту. Образ ворога, що створювався в такій ситуації, був пов'язаний з конкретною дійсністю, що дозволяло інтерпретувати та загострювати реальні факти з агітаційною метою [5, с. 17]. Радянські плакати мали декілька типів «ворожого образу»: центральним мотивом цього образу в Росії (на території України такі плакати були менш розповсюджені) стала змія, яка в російській іконографії вважається символом нещастя, гріха та зла. Вживання стандартного символу, який бере свій початок в релігійній та народно-міфологічній сфері, свідчить про те, що специфічного германського візуального уявлення ворога спочатку не було. Прикладом може слугувати плакати «Фашизм – враг человечества» [16], «Смерть фашистской гадине!» [10] та інші, надруковані в Москві або Ленінграді. Для таких плакатів використовується прийоми подвійної метафори: для позначення фашизму використовується негативний образ змії, а «радянський» народ виступає в ролі танка, червоноармійця із штиком, вершника, який явно перевершує сили змії; в результаті битви не виникає ніяких сумнівів [1].

Наступний тип, особливо розповсюджений у «вікнах ТАРС» був оснований на стилістиці карикатури та пов'язаний з традиціями часів Першої світової війни: «образ потворного, бридкого німця» конкретизувався в особистостях Гітлера, Геббельса, Герінга і, як правило, не містив емоційного компоненту «загрози», скоріше навпаки, незначущість фігури ворога висміювалась авторами плакатів [5, с. 17].

«Вікна ТАРС» створювались такими художниками, як Кукринікси, В. В. Лебедєв, Г. К. Савицький, П. П. Соколов-Скаля, М. М. Черемних, П. М. Шухмін, М. Соловійов, В. Гальба, П. Магнушевський та іншими. Такі плакати друкувались в Москві та Ленінграді, але розповсюджувались по території всього СРСР. В Україні «вікна ТАРС» поширюються вже з початком звільнення від німецьких окупантів, тобто з 1943 р. «Вікна ТАСС» підписувались яскравими, сатиричними реченнями. Наприклад «Геббельс врет как сивый мерин» [16], «Немецкый волк в овечьей шкуре» [10] та інші.

Псевдореалістичний тип ворога був втілений на плакатах відомого художника Віктора Корецького. Німецький солдат зображався там реальною людиною, яку можна впізнати в житті. Одним з найвідомішим плакатів Віктора Корецького є драматичний плакат «Воин Красной Армии, спаси!» [14] (додаток 4).

Цікавою особливістю радянської пропаганди в цілому та пропагандистських плакатів в першу чергу стало повернення до славного історичного минулого. Таким чином, плакат 1920 р. створений Дмитром Моором «Ты записался в добровольцы?» знайшов нове відображення в плакаті того ж автора, який хоч і був уже на пенсії, але намалював аналог плакату часів Громадянської війни тепер вже під гаслом «Ты чем помог фронту?» (додаток 3).

Багато аналогій в плакатах Другої світової війни з подіями 1812 р. В. Мілашевський, М. Долгоруков, Кукринікси та інші російські художники порівнюють нацистське вторгнення 1941 р. з французьким 1812 р., при цьому такі плакати з'явилися майже одразу після нападу Гітлера на Радянський Союз. Також характерним для цієї течії є плакат «Русские прусских всегда бивали» [10], де зображується історія русько-німецького протистояння, яку автор плаката виводить ще від битви на Чудському озері 1240-1241 рр.

Історичні мотиви знаходимо не тільки в столичних плакатах, але й в тих, що були надруковані та створені безпосередньо в Україні. Наприклад плакат «Били й б'ємо» [10], надрукований у 1943 р., проводить паралелі між поразкою Гітлера 1943 р. та кайзера Вільгельма 1918 р., хоча, беручи до уваги історичну ситуацію, яка склалася на австро-німецько-російському фронті у 1918 р., таке порівняння не є вдалим. Гарним прикладом може слугувати плакат, надрукований Українським державним видавництвом в місті Харкові в 1943 р. після визволення Києва «Під славним містом під Києвом» [10], на якому зображений руський богатир. Традиція зображати або просто порівнювати радянських воїнів з богатырями була розпочата художниками Д. Шмаріновим («Вперед на врага, советские богатыри!») та І. Тоїдзе («Во имя Родины, вперед богатыри!») [13, р. 182]. Іраклій Тоїдзе також відомий, як автор знаменитого плаката 1941 р. «Родина-Мать зовет!».

Особливістю радянської пропаганди (не тільки плакатної) було використання образу Т. Г. Шевченка. Його вірші транслювались по радіо, друкувались в газетах і, звичайно, з'являлись на плакатах.

Наочна радянська пропаганда широко використовувала ім'я Великого Кобзаря у своїх цілях. Палкі та патріотичні рядки з віршів Шевченка інтерпретувались як заклик до боротьби радянських воїнів, а гнівні, сповнені докорів уривки адресувались «німецьким загарбникам». Наприклад, уривок із «Заповіту» «І вражою злою кров'ю волю окропіте!» використав у своєму драматичному плакаті 1942 р. «Смерті фашистським гадам» художник І. П. Цибульник [10]. На цьому плакаті Шевченко виступає в образі палкого революціонера, вгадуються навіть схожі риси з В. І. Леніним. Більш звичний образ Шевченка зустрічаємо на плакаті 1944 р. художника І. Плещинського [10]. Тут Кобзар виступає в ролі грізного провидця, який передбачав розгром німецької армії.

Отже, образи ворога в німецькій та радянській плакатній пропаганді були побудовані на традиційних мотивах, і їх можна вважати результатом радикалізації цих мотивів.

В німецькому плакаті присутність антиросійських та антисврейських сюжетів повинна була переконати, що проти такого ворога (відповідно до логіки націонал-соціалістів) треба було вести лише «тотальну війну». Рухаючись по замкненому колу образів, цей плакат втратив будь-який контакт з реальністю, а це означає, і здатність раціонально керувати візуальною структурою пропаганди [5, с. 17].

Радянський образ ворога, на відміну від німецького, розвивався з ходом війни. Починаючи з 1943 р. в радянському плакаті все більш роль грає очікування перемоги: відображення військових успіхів в пропагандистській картині війни радше протидіяло радикалізації образу ворога.

Отже, радянський плакат головним чином приділяв увагу ідентифікації з боку переможця, німецький – робив ставку на ефект залякування та посилення агресивного фанатизму, тобто в більшій мірі на антиідентифікацію [5, с. 17].

Не дивлячись на таку велику різницю в мотивах та образах, радянська та німецька плакатна пропаганда мали схожі сюжети. Мова іде про т. зв. «культ особистості». Так само, як в Україні до і після окупації розповсюджували плакати з портретом та цитатами «великого Сталіна», після встановлення німецької влади в 1941-1944 рр. з'являються плакати серії «Гітлер – визволитель» та інші із зображенням фюрера в образі захисника та визволителя, які надсилались в Україну з Німеччини. Також широкого розповсюдження на території України набула змістовна брошура «Кто такой Гитлер?» [4, арк. 38–45], яка містила велику кількість фотографій і так само представляла Адольфа Гітлера як визволителя від «сталінського ярма».

Але яку б величезну увагу окупаційна німецька влада не приділяла наочній агітації, ступінь її ефективності в середньому залишався невисоким. Окрім названих вище причин, які стосуються неефективності мотивів антиідентифікації, причини загальної невдачі окупаційної плакатної пропаганди криються в технічних недоліках та упередженому ставленні населення до пропагандистських плакатів узагалі.

У повідомленні служби безпеки Києва від 1 жовтня 1942 р. пояснювались причини неефективності плакатної пропаганди в цілому: «За час більшовицького господарювання плакати набридли населенню, що воно взагалі їх не помічає. Крім цього, підозрюють, що плакати частково випускаються тими ж людьми, які займалися цим у радянські часи. Схожість в ескізах і у випущених плакатах значна, що вони взагалі не викликають ніякого ефекту, з яким потрібно рахуватися. Самі по собі плакати – непоганий засіб пропаганди, але їх пропагандистську роль уже так використали за советів, що вони тепер не мають ніякого впливу. В останні дні вересня міська адміністрація Києва отримала від міського комісаріату нові матеріали пропаганди. Під час огляду цих матеріалів виявилось, що у 6 тисячах маленький шрифт російською мовою і тільки 1,5 тисячі українською мовою» [7, с. 139]. Багато україномовних плакатів випускались із мовними помилками. Крім того, продукція наочної пропаганди часто використовувалась населенням не за призначенням. Наприклад, в розпорядженні голови Миронівської рай управи старості с. Микитяни йдеться про суворе покарання в таких випадках: «Гебітскомісаром установлено, що агітаційна продукція, яка присилається виключно для вивішування на видних місцях для агітації, використовується на інші потреби, а саме як писчий папір та на різні обгортки. Пан гебітскомісар категорично забороняє всяку агітаційну літературу використовувати не по призначенню... [8, с. 218-219]»

Отже, німецька плакатна пропаганда, попри її масштабний характер, виявилась в цілому малоефективною. І на це були свої причини. По-перше, образ ворога, який використовувався в окупаційних пропагандистських плакатах в більшості випадків не відповідав дійсним уявленням населення та не викликав довіри. По-друге, значна частина плакатів, призначених для українців, надходила з Німеччини з мовними помилками, не відповідала реальній соціально-економічній ситуації, а обіцянки та гасла щоденно спростовувались діями нацистів. По-третє, плакати, створені безпосередньо на окупованій території, нагадували за манерою виконання радянські агітаційно-пропагандистські матеріали і не користувались довірою в населення.

На відміну від німецьких, радянські плакати мали більший вплив на населення, адже несли в собі ідею оборони та захисту. Радянські художники звертали увагу населення на патріотизм, героїзм, мужність «своїх», а ворог майже завжди виступав слабшим за захисника Вітчизни. Велику роль в підвищенні ефективності радянських плакатів зіграло повернення до традиційних образів та мотивів. Але суттєвим мінусом, який посприяв дієвості нацистської пропаганди в перший період війни, стала майже повна відсутність централізованого забезпечення продукцією наочної пропаганди підпільних партійних структур в часи окупації України.

І німецька, і радянська плакатна пропаганда мали свої сильні і слабкі сторони. Але ми не можемо визначити рецепт ефективності

пропагандистського плакату часів Другої світової війни, розглядаючи те чи інше повідомлення (а плакат і є повідомленням) окремо від контексту. Будь-який пропагандистський продукт завжди співвідноситься з семіотикою кампанії взагалі, з її стратегією, іміджем політичної чи військової сили, тактикою та технологією, якими користуються пропагандисти. Тому часто найбільш вражаючі та сильні з агітаційного боку плакати не мали потрібного впливу на реципієнтів, адже образи, відтворені на плакатах, не відповідали уявленням населення про ту чи іншу силу. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що радянські плакати були ефективнішими не через більш досконалі, ніж у німецькій плакатній пропаганді, технології, а завдяки узгодженості із загальною семіотикою пропагандистських кампаній та максимальній наближеності до образів, які складались в свідомості населення.

Література

1. Басков О. Идеологическое оружие (поэтика и идеология агитплаката). [Електронний документ. Режим доступу: <http://www.dere.com.ua/library/baskov/01shtm/>]. Доступ – 15.11.2007.
2. Гітлер А. Моя боротьба. – М., 1992 [Електронний документ. Режим доступу: <http://militera.lib.ru/memo/german/hitler/06.html>]. Доступ – 30.10.2007 г.
3. ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 3. – Спр. 42.
4. ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 8. – Спр. 19.
5. Клаус Вашик. Метаморфозы зла. Образ врага в немецком и советском плакате // Родина. – 2002. – № 10.
6. Ляховицький Ю. М. Попранная мезуза. – Харків, 1991.
7. Михайлюк М. В. Нацистська пропаганда в окупованому Києві // Укр. іст. журн. – 2006. – № 1.
8. Німецько-фашистський режим на Україні (Збірник документів та матеріалів). – К., 1963.
9. Титаренко Д. М. Звіти батальйону пропаганди У як джерело з питання про вплив нацистської пропаганди на населення окупованої України // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – К., 2005.
10. Харківський історичний музей. – Фонд плакатів.
11. Юденков А. Ф. Политическая работа партии среди населения оккупированной территории (1941 – 1945). – М., 1987.
12. Яшан О. Вплив нацистської пропаганди на населення окупованої України // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції. – К., 2007.
13. Norris, Stephen M. A war of images: Russian popular prints, wartime culture, and national identity, 1812-1945. – Northern Illinois University Press. – 2006.
14. [http://images.webpark.ru/uploads52/080506/poster_12.jpg]. Доступ 23.04.2008.
15. [<http://mina.ru/posters/nazi2>]. Доступ – 23.04.2008.
16. [<http://poster.genstab.ru/ww2ger-rus/htm>] Доступ – 15.11.2007.
17. [http://vintages.web2doc.com/pages/ukrainski_agitplakaty_vremen_okupasii_ch2] . Доступ – 23.04.2008.

Додатки

Додаток 1 [15].



Додаток 2 [17].



Додаток 3 [16].



Додаток 4 [14].





Історія Харківщини

Росіяни в національній політиці більшовиків в УСРР в 1920 – х роках (на прикладі Харківщини)

Арзуманова Тетяна

Арзуманова Тетяна Росіяни в національній політиці більшовиків в УСРР в 1920-х роках (на прикладі Харківщини). Стаття присвячена розгляду питання національної політики більшовиків в УСРР в 1920 – х роках щодо етнічних росіян. Розглянуто процес виділення росіян в національну меншину та створення умов для розвитку їх мови та культури. В Харківській губернії росіяни складали більше 30 % населення, отже розвиток російського населення значно впливав на громадсько – політичне життя регіону. Доведено, що згорання політики українізації на початку 1930-х років призвело до ліквідації питання про розвиток росіян в УРСР як національної меншини.

Arzumanova Tetyana The Russians in National Bolsheviks Policy in the USCR in 1920-s. The article deals with the investigation of Bolsheviks national policy in Ukrainian Soviet Socialist Republic with regard to ethnic Russians. The author researches Russian national minority separation and creation condition for Russian language and Russian culture development. The Russians consisted 30 % of Kharkiv region population, their economical and cultural, and social development was the important part of the political life of Kharkiv. At the beginning of 1930s the policy of ukrainization was stopped and the question about the Russians in Soviet Ukraine as national minority development lost its actuality.

Питання виділення росіян в національну меншину і сприяння їх всебічному розвитку в українському соціумі стало одним із актуальних питань з часу проголошення незалежності України. Для сучасних етнополітиків, державотворців має стати в нагоді приклад вирішення проблеми з етнічними росіянами в УСРР в 20- х рр. ХХ ст., коли вперше після розпаду Російської імперії росіяни на українських землях втратили статус титульної нації, змінивши його на статус національної меншини.

Метою даної роботи став аналіз складних і суперечливих процесів в національній політиці правлячої партії більшовиків в радянській Україні щодо росіян та російськомовних громадян республіки.

Національна політики більшовиків в Україні і розвиток національних меншин в 1920-х роках достатньо висвітлена тема

в сучасній українській історіографії, однак в роботах істориків росіянам або зовсім не приділяється уваги (їх не відносять до числа національних меншин), або їх розглядають в загальному контексті національних відносин в УСРР [2, 12].

Першим кроком на шляху реалізації етнонаціональної політики більшовиків слід вважати законодавче закріплення рівноправ'я громадян УСРР різних національностей. Згідно з Конституцією УСРР в радянській республіці представники різних національностей визнавалися рівними у правах, а суперечним основним законам республіки оголошувалося «яке б не було пригнічення національних меншостей або обмеження їх рівноправності» [4, с. 14]. Таким чином були ліквідовані підстави для ганебної національної дискримінації, яка мала місце за часів царату.

Правляча партія розглядала національну політику неоднозначно: з одного боку метою більшовиків було об'єднання світового пролетаріату, не зважаючи на національні відмінності, з іншого боку – з метою закріпити власні позиції в суспільстві лідери більшовицької партії демагогічно заявляли про право народів на самовизначення, а з 1923 року розпочали політику коренізації, що в Україні отримала назву українізації. Головною метою якої було схилити українців та представників інших національних меншин на бік радянської влади, заручитися їх підтримкою.

Організація роботи з національними меншинами в УСРР проводилася Відділом національних меншин, який було утворено у квітні 1921 року з метою задоволення їх матеріальних, культурних та соціальних потреб, а з 1923 р. функції відділу перейшли до Центральної комісії у справах національних меншин при Президії ВУЦИКА.

Діяльність цих органів була спрямована на роботу з найбільш численними національними меншинами в УСРР: єврейською, німецькою, польською, болгарською, молдавською, а з 1924 року (після утворення Молдовської АСРР) замість молдавської меншини – грецькою меншиною [10, с. 24].

Таким чином, в жодних документах I половини 1920-х років росіяни не згадуються як представники національної меншини, питання про визнання статусу росіян в УСРР не набуло своєї актуальності до моменту початку реалізації політики українізації.

В середині 1920-х років, в ході масової українізації, в українських землях відбувся корінний перелом в національній політиці: набуло актуальності питання про визнання росіян національною меншиною. Цей процес відбувався досить складно, бо традиційно росіян та українців в суспільстві або ототожнювали (наприклад, під час проведення Всеросійського перепису населення 1897 р. росіяни, українці, білоруси були об'єднані в одну групу – «русские»), або вважали за досить споріднені етноси.

Лише з початком реалізації політики українізації назріла потреба вирішення проблеми захисту мовних і культурних інтересів росіян як

національної меншості. І головним напрямом в роботі з росіянами під час проведення українізації правляча партія визнала забезпечення їх національних прав як національної меншини.

Росіяни в 1920-х роках склали значну частину в українському суспільстві. В цілому згідно з результатами перепису населення в 1926 році в УСРР їх частка складала 9,2 % (тобто росіяни лідирували серед інших національних меншостей. За ними найбільш численними були євреї – 5,4 %; поляки – 1,6 %; німці – 1,3 %; молдавани – 0,9 %; греки – 0,4 %; болгари – 0,3 %; білоруси – 0,26 %; інші народи – менше 0,01 %) [5, с. 4].

Під час проведення перепису за респондентами зберігалось право відносити себе до будь-якої національності. Реєстратор повинен був заносити відповіді в анкету без жодних коментарів та перевірок. Лише за умови, що респондент не міг визначити власну національність, опитувач питав про національність матері, яка і записувалась як національність респондента.

В інструкціях статистичному персоналу роз'яснювалося, що на Україні треба особливо уважно ставитися до відповідей респондентів щодо їх національної самоідентифікації. Ці доповнення українського тексту інструкції порівняльно до загальносоюзного мали на меті максимальне відокремлення трьох національностей – росіян, білорусів, українців. Бо в Україні було дуже поширено вживати термін «руський» в значенні сукупності трьох національностей – українців, росіян (москалів, великоросів), білорусів. Наприклад, в матеріалах перепису 1897 року група «росіяни» ділилася на підгрупи: великороси, малороси, білоруси і протиставлялася іншим «неросійським» народам, що мешкали в імперії.

В інструкції 1926 року значилося, що термін «руський» треба вживати лише в одному стилі його значенні, руський – росіянин: «Росіянин» (великорос) вважається за те саме, що і «руський» і в особистих картках записується «руський» [5, с. X].

Згідно з результатами перепису 1926 року в Слобідській Україні (межі якої частково співпадали з кордонами Харківської губернії) кількість росіян була більшою, ніж в цілому по території УСРР – близько 11 %. По округах росіяни були представлені так: 22,6 % населення Харківської округи, 15,8 % – Куп'янської округи, 14,9 % – Ізюмської, 5,4 % – Сумської [5, с. 19 – 20]. Для порівняння: найбільш представлені росіяни на території УСРР були також в Луганській – 42,8 %, Сталінській – 34,3 %, Одеській – 23,3 %, Мелітопольській – 25 % округах [Там само].

В ряді районів Харківської округи росіяни склали понад 50 % населення: Олексіївський район – 87 %, Чугуївський район – 69,7 %, Золочевський – 60,3 %, Старо – Салтівський – 54,3 %, в Липецький – 48,5 %, Таранівський – 29,9 %, Харківський – 18,5 %, Велико – Колодезянський – 16,1 %, Зміївський – 15,5 %, Дергачівський – 10 %, мінімальна кількість росіян 5 % та 7,8 % відповідно проживали в Печенізькому та Вовчанському районах відповідно. В Охтирській окрузі 52,6 % росіян мешкало в Кариковському районі, 37,3 % –

в Велико – Писаревському, 21,7 % – в Ново – Рябінівському, 9, 8 % – в Чупахівському, лише в Краснокутському районі кількість росіян не перевищувала 0, 8 %. В Ізюмській окрузі найбільш росіянами був заселений Отрадівський район – 56, 4 % населення, 41, 5 % мешкало в Петрівському районі, 17, 7 % – в Шандриголівському, 9, 1 % – в Андріївському, 6, 2 % – в Савинському, тільки в Барвенківському районі за результатами обстеження наркомату внутрішніх справ в 1925 році росіяни були повністю відсутні. В Куп'янській окрузі найбільш росіяни були представлені в Покровському районі – 48, 5 %, Велико-Бурлуцькому – 42, 4 %, Жовтневому – 36, 6 %, Ольшанському – 19 %. В Сумській окрузі процент росіян у порівнянні з іншими районами Слобожанщини був незначним: Тростянецький район – 17 %, Славгородський – 15, 4 %, Юнаківський – 13, 7 %, Краснопольський та Хотенський райони – 8, 4 % та 8, 3 % відповідно [8, с. 67-68].

Що стосується міст, то тут росіяни мали значні показники, але не настільки великі, щоб стверджувати той факт, що росіяни в Україні в основній масі були міщанами. Традиційними жителями міст Слобожанщини були представники українського, російського та єврейського етносів.

Таблиця 1. Етнічний склад населення міст Слобожанщини в 1925 році.

| <i>Місто</i> | <i>Українці,</i> % | <i>Росіяни,</i> % | <i>Євреї,</i> % | <i>Місто</i> | <i>Українці,</i> % | <i>Росіяни,</i> % | <i>Євреї,</i> % |
|--------------|-----------------------|----------------------|--------------------|--------------|-----------------------|----------------------|--------------------|
| Харків | 21,3 | 50,5 | 20,6 | Богодухів | 92,1 | 5,1 | 2 |
| Суми | 64,7 | 24 | 8,7 | Білополе | 94,4 | 3,9 | 1,1 |
| Охтирка | 86,3 | 10 | 2,5 | Зміїв | 87,6 | 10,8 | 0,6 |
| Ізюм | 78,5 | 16,5 | 2,4 | Вовчанськ | 84,4 | 13,6 | 0,4 |
| Лебедин | 91,9 | 5 | 1,9 | Золочев | 77,8 | 15,7 | 2,2 |
| Чугуєв | 24,2 | 76,8 | 2 | Валки | 87 | 10,8 | 0,6 |

[8, с. 119].

На відміну від перепису населення, що був здійснений в Російській імперії в 1897 році, коли народність респондентів визначалась лише з питання про рідну мову, перепис 1926 року вже відокремлював ці питання: окремо ставилось питання про національність, окремо – про рідну мову. Населенню пояснювали, що відповідь на запитання про мову може й не збігатися з відповіддю на запитання про національність. І незалежно від визначеної національності рідною мовою записувалась та мова, якою особа найкраще володіє або звичайно говорить [5, с. IX; 6, с. 23 – 24].

Виразне відокремлення національності та мови, як ознак, що неповинні обов'язково належати до тої самої етнічної маси, саме й мало на меті забезпечити можливість аналізу в визначеному напрямку: рідною мовою за переписом визнавалась та, якою людина краще володіла.

В цілому по Україні 98, 2 % росіян вважали своєю рідною мовою мову російську, а от серед українців рідною мовою називали мову українську 94 %, серед українців – мешканців міст українська мова була визнана рідною 74 % [5, с. XVI].

Результати перепису показали, що російську мову вважали за рідну не лише росіяни, а й представники інших народів – євреї, німці, поляки, в меншій кількості – українці. В Харківській окрузі російську мову рідною визнавали 31 % населення (у містах – 52, 7 % населення, по селах – 19 %). В загалі по Україні цей показник був значно меншим: в цілому по Україні російська мова визнавалася рідною 15, 2 % населення, у місті – 44, 4 %, у селі – 8, 6 % [5, с. 20].

Найбільша кількість росіян та російськомовних харків'ян була серед будівельників, друкарів та робітників промислових підприємств. Так, в 1926 р. серед будівельників Харкова українці становили 37 %, решта – були росіяни, в основному вихідці з Білгородщини та Орла, які прийшли на заробітки (значна їх частина так і залишалася в Харкові на постійне місце проживання). Тільки 21 % будівельників в анкетах вказували, що володіють українською мовою. Серед друкарів українці становили 42 %, а мовою володіли лише 13 %. На канатному заводі працювало 1787 етнічних українців та 537 росіян, а по мові росіянами себе визнавали 1430 осіб. На заводі “Серп і молот” серед 1446 робітників – українців лише 323 заявили, що володіють українською мовою. Етнічних росіян на заводі працювало 873 робітника, а рідною мовою російську визнавало 2254 працівника підприємства [3, с. 9].

З початком українізації етнічні росіяни та русифіковані українці почали відчувати певні труднощі, пов'язані з поширенням використання української мови як офіційної. Більшовицька влада на Україні зіткнулась з піднесенням незадоволення етнічних росіян та російськомовних громадян та їх ворожим ставленням до здійснюваних заходів з українізації державного апарату, освіти, преси і т. п. Набуло актуальності питання про визначення статусу росіян як національної меншини та проведення заходів з захисту їх права на вільний розвиток мови та культури. Невизнання росіян національною меншиною, на думку М. Скрипника, слід було вважати шовінізмом: «Великодержавний шовінізм – російський чи український, чи який інше, але напевно якийсь є, що не визнає росіян на Україні за окрему національність, ... за національну меншість і гадає за можливе зарахувати росіян до українців або навпаки» [13, с. 25 – 26].

Більшовиками з метою попередження національної напруги в суспільстві поряд з практикою виділення національних районів німців,

поляків, євреїв була організована робота по виділенню російських районів, в межах яких панувала мова більшості населення.

Ще в 1925 р. замісником наркома внутрішніх справ УСРР Н. Черлунчакевичем були виділені населенні пункти з домінуючою кількістю національних меншин, наведені списки поселень і російської національної меншини. Наприкінці 1925 р. почався процес утворення російських національних сільських та селищних рад [8].

В доповіді на I Всеукраїнській раді по роботі з національними меншинами (1927 р.) А. Буценко заявив: «Мы должны пойти по линии оформления и выделения русских административно – территориальных единиц: районов, сел, поселков ..., районов в отдельных городах, русских районных советов в городах, где работают русские рабочие, где имеются русские рабочие кварталы ... для того, чтобы можно было лучше обслужить, подойти вплотную к нуждам, интересам русского населения, русского пролетариата» [10, с. 44].

З початком процесу виділення районів компактного проживання осіб певної національності в окремі адміністративно – територіальні одиниці 284 російські сільради були утворені в ряді округ на сході та півдні УСРР: в Харківській окрузі – 64 сільради, в Глухівській – 34, в Луганській – 34, в Мелітопольській – 27, в Куп'янській – 20, в Старобільській – 17 [15, с. 63 – 64]. В 1930 р. було утворено вже 450 російських сільрад (всього національних – 1121) [1, с. 47].

Крім роботи з виділення російських національних сільських рад в 1927 році були утворені й російські національні райони. Наприклад, в Харківській окрузі були створені 4 російські райони: Велико – Писаревський (95 % населення – росіяни), Олексіївський (91 % росіяни), Старовірський (97 % росіян), Чугуєвський (83, 1 %) [15, с. 64].

В російських національних районах органи виконавчої влади (райвиконкоми, сільради) використовували російську мову. Це мало сприяти піднесенню політичної активності населення, і перш за все сприяти їх участі у виборчих кампаніях до рад. Під час виборів до сільських рад в Харківській окрузі в 1926 році на виборах явка в місцях компактного проживання росіян складала, наприклад, в Старовірському районі 49, 8 %, в Чугуєвському районі – 46, 4 %. Після виділення цих районів в російські територіально – адміністративні одиниці явка виборців зростає і становила 54 % і 48,2 % відповідно [15, с. 64].

Задачами по роботі з російською нацменшиною були також: організація педагогічних вузів з російською мовою викладання, створення мережі судових камер, підготовка російськомовних судочинців для обслуговування росіян, друк російськомовної літератури [11, с. 18].

Оскільки клас пролетаріату, в основному представлений етнічними росіянами, був проголошений правлячою партією класом правлячим, тому для забезпечення його інтересів, а також у зв'язку з тим, що російська мова була мовою загальносоюзного використання, російській мові надавалися певні переваги у порівнянні з мовами інших

національних меншин. Запроваджувалося обов'язкове викладання російської мови в школах, обов'язкове публікування урядових наказів поруч з українською також і російською мовами. Отже, визнання особливого статусу російської мови значно сприяло розвитку культури росіян в умовах посиленних темпів українізації 1920-х років.

По мірі прискорення темпів українізації зростала потреба в обслуговуванні рідною мовою російської меншини і створенні національних територіально – адміністративних одиниць. В 1930 р. вже існувало на сході УСРР 9 російських національних районів (для порівняння: всього в Україні існувало 26 національних районів). В 1931 р. із 380 районів на Україні – 25 були утворені за національною ознакою. 8 районів були російськими (на Харківщині залишилося 3 російські райони – Олексіївський, Чугуївський, Велико – Писаревський, а Старовірівський – було розформовано) [13, с. 18].

М. Скрипник зазначав: “Національні сільради та національні райони – це не тільки адміністративні об'єднання, адміністративні одиниці даних національностей, а це певні державні одиниці даних національностей, це загальний шлях радянської влади ... Нашим завданням стоїть організувати самоврядування і всю державну роботу цих одиниць перевести на національні мови (школи, суди, адміністративні установи)” [1, с. 78].

Створення національних районів, національних сільрад не могло певною мірою вирішити питання з російською мовою, бо якщо всередині цих національних районів росіяни вільно використовували рідну мову, в зносинах з органами влади поза межами національних районів, в вищих навчальних закладах і т. п. вони зіткнулися з потребою розуміння української мови. Небажання росіян вивчати українську мову привело до їх скарг на ущемлення громадянських прав. Хоча в УСРР було офіційно проголошено про рівноправ'я російської та української мови (ці мови вивчалися у всіх типах шкіл: російських, українських, єврейських, польських, німецьких, грецьких і т. п.), російськомовні громадяни досить негативно сприймали українську мову і політику українізації.

Піднесенню незадоволення росіян та російськомовних громадян УСРР сприяла поведінка ряду чиновників на місцях, коли вони заявляли, що не розуміють російської мови, не приймали документи, написані російською та інш.

Так, наприклад, в 1930 р. на Другій Всеукраїнській нараді по роботі з національними меншостями делегат із Старовірівського району Захарченко заявляв, що серед 50-тисячного населення району, в якому 70 % – етнічні росіяни, відсутня районна газета російською мовою, а українські газети населення відмовляється виписувати [1, с. 24].

Недоліком влади в роботі з російською меншістю був повільний процес ліквідації дефіциту вчителів для російськомовних шкіл. Так, в 1930 р. російський педагогічний технікум працював у Дніпропетровську (на 60 студентів) та в Києві (на 80 студентів). За словами М. Скрипника,

на початку 1930 – 1931 навчального років в УРСР бракувало 758 вчителів для шкіл з російською мовою викладання. В цілому по Україні приблизно 18 тисяч дітей росіян ходили до українських шкіл через відсутність російських [1, с. 66].

Недостатнім була і кількість середніх спеціальних учбових закладів для росіян. Наприклад, в 1930 році в УРСР діяло 3 сільськогосподарчих технікуми з російською мовою навчання, для порівняння: в тому ж році в Україні діяло 5 сільськогосподарчих, 20 індустріальних, 3 педагогічних (на 555 студентів) технікуми з єврейською мовою викладання [1, с. 68 – 69].

Згортання політики українізації призвело до згортання роботи з росіянами як з національною меншиною. Політичні процеси проти діячів української культури, обвинувачення провідників українізації в буржуазному націоналізмі на початку 1930-х років означали наступ русифікації. Миколу Скрипника було звинувачено в намаганні українізувати росіян проти їх бажання. О. Шліхтер писав: «Нельзя заставить русские рабочие массы отказаться от русского языка и русской культуры и признать своей культурой и своим языком – украинский» [12, с. 45]. З ліквідацією українізації та початком хвилі русифікаторської політики правлячої партії в УРСР на початку 1930-х років проблема розвитку росіян як національної меншини втратила свою актуальність.

Література

1. Второе Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств (27 – 30 ноября 1930 г.). Стенографический отчет и постановления. – Харьков, 1931.
2. Гончарова О. С. Національні меншини Харківщини в умовах здійснення політики коренізації (20-ті – початок 30-х років ХХ століття). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 2007.
3. Затонський В. Національна проблема на Україні (Доповідь на пленумі ЦК ЛКСМУ, червень 1926 р.). – Харків, 1926.
4. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки. Затверджена Всеукраїнським З'їздом рад на засіданні 14 березня 1919 р. – Харків, 1920.
5. Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1926 р. Національний і віковий склад, рідна мова та письменність населення. – Харків, 1928.
6. Мінаєв С. В. Наслідки Всесоюзного перепису 1926 року на Україні. Населення України. Миський житловий фонд. – Харків, 1928.
7. Национальная политика ВКП (б) в цифрах. – Москва, 1930.
8. Национальный состав Советской Украины. Объяснительная записка к этнографической карте УССР. – Харьков, 1925.
9. Національний склад сільського населення України. – Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. – Харків, 1927.
10. Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств (8 – 11 января 1927 г.). Стенографический отчет, резолюции, постановления и материалы. – Харьков, 1927.

11. Постанов ление по русской секции // Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств (8 – 11 января 1927 г.). Стенографический отчет, резолюции, постановления и материалы. – Харьков, 1927.
12. Рафальський О. Є. Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис. – К., 2000.
13. Скрипник М. Перебудовними шляхами (Проблема культурного будівництва національностей на Україні) // Більшовик України. – 1931. – № 11.
14. Шлихтер А. Борьба с национальными уклонами на современном этапе. – Харьков, 1933.
15. Ялі С. Російські ради на Україні й завдання до поживлення їхньої роботи // Радянська Україна. – 1927. – № 9.

Реалізація проекту запровадження загальної початкової освіти у Харківській губернії на початку ХХ століття

Жуков Сергій

Жуков Сергій Реалізація проекту запровадження загальної початкової освіти у Харківській губернії на початку ХХ століття. Стаття присвячена проблемі реалізації на Харківщині урядової програми запровадження обов'язкового навчання у земських губерніях Російської імперії. Проаналізовано стан історіографічної розробки теми, причини активізації та напрямки урядової політики у галузі народної освіти. На прикладі Харківської губернії показано здійснення комплексу заходів, пов'язаних з розширенням шкільної мережі та частковою модернізацією освітнього процесу. Особливу увагу приділено діяльності земств Харківщини у справі підвищення соціального статусу народного учителя. Проаналізовано результати та значення здійснення програми, названо причини її згорання.

Zhukov Serhiy The Realization of the project of the establishment of universal primary schooling in the Kharkiv province at the beginning of the 20th century. The Paper is devoted to the problem of the realization in the Kharkiv province of the government's project of the establishment of universal primary schooling in the European provinces of the Russian empire. The condition of the historiographical elaboration of this topic have been analyzed. The education activities of the government and self-government in the Kharkiv province at the beginning of the 20th century have been

shown. Particular attention is given to the zemstvo's activities in the field of promotion of the social status and living standards of the school's teachers. The results of the realization of this project have been analyzed, the causes of its abortion have been shown too.

Запровадження загальної початкової освіти в земських губерніях Російської імперії на початку ХХ століття належить до маловивчених сторінок вітчизняної історії. Серед істориків, педагогів та публіцистів – сучасників тих подій найбільшу популярність мала тематика історії педагогічного та громадського руху за обов'язковість навчання [34], розгляд окремих сторін процесу реалізації державної програми, таких як законодавча база, принципи фінансування [2; 13; 20; 40], перегляд навчальних програм [15] тощо. Спроби підбиття підсумків, узагальнення досвіду введення загальної початкової освіти, зроблені в 1910-х роках [6; 13; 36; 39], теж мають історіографічну цінність, але автори цих праць не намагались охопити й проаналізувати всі сторони складного процесу запровадження обов'язкової освіти, через те, що він все ще тривав.

Радянська історіографія взагалі ігнорувала дану тематику, через те, що сам факт значної активізації урядової активності в галузі освіти на початку ХХ століття суперечив догмі про антинародність царського режиму, який намагався тримати народ в темноті й неучтві. Більше того, одного з головних ініціаторів запровадження обов'язкової початкової освіти, П. Столипіна офіційна ідеологія характеризувала як завзятого реакціонера, з таких же позицій розглядалась освітня політика його уряду [18, с. 29-30]. Запровадження обов'язкового навчання за поодинокими виключеннями [16, с. 186-188] замовчувалось навіть у спеціальних дослідженнях, присвячених історії освіти, згадки про реалізацію проекту з'являються лише з середини 1980-х років [9, с. 131].

На сучасному етапі серед українських дослідників зросло зацікавлення непопулярними раніше темами, але чимало сучасних авторів акцентують увагу на гальмуванні урядом земських ініціатив у галузі освіти [8, с. 73; 19, с. 41], стверджують, що «царський уряд не бажав дійсно сприяти освіті селян» [31, с. 15] Деякі аспекти запровадження загальної початкової освіти в українських губерніях було розглянуто в ряді сучасних дисертаційних досліджень [5, с. 11; 12, с. 15]. Вагомим внеском у історіографічну розробку теми стала стаття І. Захарової [11], щоправда, у ній більшість уваги приділено земській діяльності у Київській та Полтавській губерніях, тому історія введення загальної початкової освіти в Харківській губернії на початку ХХ століття потребує окремого дослідження.

Джерельну базу статті складають нормативні акти [24] видання Харківського земства [7; 25], періодика [3; 26; 29; 37; 43] та матеріали Державного архіву Харківської області (ДАХО) [4].

Розгляд всього комплексу заходів по запровадженню обов'язкового навчання, що включали розширення мережі народних училищ з розрахунком охоплення всіх дітей шкільного віку, зміни у навчальних програмах, вирішення учительського питання, а також участі у цих процесах земств Харківської губернії визначають завдання дослідження.

Історія утвердження в урядових та громадських колах точки зору про необхідність запровадження загальної початкової освіти нараховувало не одне десятиріччя. Ще у 1860-х – 1870-х роках ряд земських та державних діячів, у їх числі й міністр народної освіти Д. Толстой, висували відповідні пропозиції [23, с. 4]. Було навіть складені проекти по введенню обов'язкової освіти як в окремих земських губерніях, так і в усій європейській частині Російської імперії [16, с. 186]. Кожен з них передбачав величезні витрати (що, як з'ясувалось пізніше, було багато в чому пов'язано із недосконалістю методики розрахунків), які державний бюджет не міг витримати.

Через недостатній рівень урядової активності у галузі народної освіти у другій половині XIX століття ряд російських земств розпочинають створення структурованої шкільної мережі з метою поступового охоплення нею усіх дітей шкільного віку. Харківські губернські збори поставили таке завдання для губернської шкільної комісії у 1896 році, за два роки було завершено складання плану та правил запровадження загальної початкової освіти. Дітьми шкільного віку вважались діти 8-12 років, за мету ставилось залучення до шкільної освіти 60% дітей (усіх хлопчиків і 20% дівчат), передбачалось реформування учбових програм і переведення усіх народних училищ на трирічний курс навчання. Правила вводили поняття шкільного району – території радіусом у три версти зі школою в центрі. Тоді ж було закріплено санітарні норми та вимоги до шкільних будівель, норми навантаження вчителів [30, с. 8-11]. Однак, відсутність належної державної підтримки істотно гальмувало втілення програми в життя.

На межі XX-XXI століть ідея необхідності обов'язкової початкової освіти стає домінуючою серед освіченої частини російського суспільства, перетворюється на одне політичних гасел [36, с. 8]. Це дуже яскраво проявилось під час першої російської революції. Так, до резолюцій першого та другого селянських з'їздів було включено пункти про необхідність загальної початкової освіти [28, с. 119]. Урядові кола теж не могли ігнорувати це питання. Низький рівень грамотності у Російській імперії порівняно із провідними західними країнами негативно впливав на міжнародний авторитет держави, економічний прогрес потребував підвищення освітнього рівня населення задля інтенсифікації модернізаційних процесів. Виправлення становища стало одним із завдань уряду. Сучасна російська дослідниця Т. Філоненко схильна розглядати запровадження обов'язкового навчання як складову частину столипінської аграрної реформи [35, с. 138-139]. Міністерство народної

освіти для досягнення поставленої мети мало поєднати зусилля із органами місцевого самоврядування.

20 лютого 1907 року урядова комісія подала на розгляд Державної думи законопроект про запровадження загальної обов'язкової початкової освіти у земських губерніях [14, с. 456]. Не дивлячись на те, що частина правлячої еліти сприйняла його вкрай негативно [42, с. 10], Міністерство народної освіти було звинувачено у політиканстві [26, 1908 – 6 грудня] і проект так і не набув статусу закону, він визначив на десятиріччя урядову політику в галузі освіти. Навесні 1907 року фахівці з міністерства виробили єдині форми таблиць для складення проектів шкільної мережі, якими у своїй роботі мали користуватись губернські та повітові земства [25, с. VI]. У зв'язку із цим шкільна комісія Харківського губерньського земства 27 липня 1907 року доручила губерньській управі скласти план шкільної мережі. Вимоги до неї в більшості пунктів збігалися із правилами й вимогами 1898 року. Але було внесено ряд змін: тепер головним став принцип введення загальної початкової освіти, і норма навантаження зменшилась з 80 до 60 учнів на учителя [7, 1907 – с. 2].

3 червня року почалось складення плану шкільної мережі для Харківської губернії. Проекти для повітів мали складатись окремо губерньською та повітовими управами, потім отримані результати мали співставлятись, на їх базі після усунення недоліків створювався єдиний план, який направлявся на затвердження до Міністерства народної освіти.

Першим у грудні 1907 року урядом був затверджений проект шкільної мережі Вовчанського повіту. Зокрема, він визначав розміри витрат на побудову шкіл. Для будівництва однокомплектної школи (один комплект – 30 учнів) необхідно було витратити 6 тисяч рублів, двокомплектної – 8 тисяч, трикомплектної – 10, чотирикомплектної – 12,5, п'ятикомплектної – 16 тисяч рублів. Ці цифри дещо відрізнялись від встановлених губерньською управою. Так одно- двокомплектні школи, за її проектом, мали бути дещо дешевшими (5600 і 7800 рублів відповідно), а три- п'ятикомплектні, навпаки, дорожчими (11600, 13600 і 17600 рублів відповідно) [25, с. XVII-XVIII].

У 1908 році Харківська губерньська земська управа підрахувала вартість введення загальної початкової освіти в губернії, яка становила 15 мільйонів рублів. Після консультацій із повітовими управами було з'ясовано, що при врахуванні місцевих особливостей та економії на матеріалах (будуванні замість цегляних дерев'яних обкладених цеглою приміщень) цю суму можна було знизити до 9 мільйонів [7, 1908 – с. 31-32]. Незважаючи на зменшення суми, такі гроші були надто великими для земства. Тому вирішено було клопотати перед урядом про рівну участь Міністерства народної освіти та земства у справі введення початкової освіти в Харківській губернії. Подібні клопотання були складені рядом російських земств [26, 1908 – 7 серпня] і майже співпали

у часі з виходом Височайше затвердженого законопроекту від 3 травня 1908 року про щорічні додаткові витрати на початкову освіту в розмірі 6,9 мільйонів рублів. Уряд задовольнив клопотання і постановив щорічно виділяти Харківському земству по 300 тисяч рублів на будівництво початкових шкіл [7, 1908 – с. 33]. Однак, із врахуванням того, що починаючи з 1908 року державні витрати на початкову освіту щорічно зростали на 7-10 мільйонів рублів [6, с. 4; 40, с. 21], фінансування народної освіти на Слобожанщині стабільно покращувалось. Так, у 1914 році Харківська губернія отримала з бюджету більше одного мільйона рублів на справу запровадження обов'язкового навчання [2, с. 42]. Щорічно зростали також видатки земства на освіту, у 1913 році вони склали 500 тисяч рублів [27, с. 32]. Втім, далеко не всі учасники процесу були цим задоволені. Серед земських діячів зріс острах перед бюрократизацією земської діяльності [1, с. 485; 6, с. 6], посилювалось протистояння земств із містами, невдоволеними розподілом земського податку [41, с. 155-157].

Таким чином, з урахуванням урядових субсидії, Харківське губернське земство планувало запровадити загальну початкову освіту в усіх повітах губернії за 10 років, крім Харківського та Вовчанського, які були готові були здійснити ці заходи лише на два роки раніше [39, с. 300]. Наведена нижче таблиця демонструє динаміку кількісні показники реалізації проекту:

| Рік | 1907 | 1908 | 1909 | 1910 | 1911 | 1912 | 1913 | 1914 | 1915 |
|-----------------------|------|------|------|------|------|------|-------|-------|-------|
| Кількість шкіл | 828 | 927 | 973 | 1022 | 1073 | 1102 | 1239 | 1224 | 1277 |
| Кількість учнів, тис. | 81,4 | 83,2 | 95,4 | 97,6 | 97,5 | 95,1 | 107,2 | 111,1 | 122,4 |

Таблицю складено за: [4, Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 876. – арк. 8-34; 4, Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 905. – арк. 4-23; 4, Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 934. – арк. 12-46; 4, Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 3013. – арк. 2-18; 7, 1907 – с. 43-44; 7, 1913 – с. 138; 22, 1908 – с. 2-9; 22, 1909 – с. 2, 22; 22, 1910 – с. 3-12; 22, 1911 – с. 2-12; 22, 1912 – с. 1-13; 22, 1913 – с. 2-3, 18-23].

Як видно, протягом 1907-1915 років кількість земських шкіл та їх учнів зросла на близько 65%. За підрахунками Харківської губернської земської управи, у 1913 році проект по запровадженню загальної освіти у губернії було виконано на 57%, у повітах рівень охоплення дітей шкільного віку навчанням коливався від 46% у Лебединському повіті, до майже 80% – у Вовчанському [7, 1913 – с. 141]. Таким чином, завдяки ефективному поєднанню урядової та земської ініціатив протягом порівняно невеликого проміжку часу Харківська губернія наблизилась до виконання поставленої мети.

Одним із напрямків діяльності земських установ Харківської губернії було піклування про обдарованих учнів народних шкіл, які з

1912 року отримали можливість безкоштовно продовжити навчання у середніх учбових закладах [3, с. 192].

Важливим елементом модернізації початкової освіти під час утвердження її обов'язковості у Російській імперії був перегляд програм шкільного курсу, які протягом попередніх сорока років залишалися майже незмінними. Діячі освіти, науки, місцеве самоврядування (у тому числі харківське) протягом другої половини XIX століття неодноразово висували пропозиції та робили спроби розширення навчальних програм, надання їм більш практичного спрямування, але ця діяльність не мала системного та загального характеру. На початку XX століття подібні ініціативи отримують урядову підтримку, в губернських центрах за участі педагогів-фахівців з метою розробки методичного забезпечення навчання у початкових народних училищах створюються спеціальні комісії. У Харкові такий осередок, створений у 1910 році, очолив В. Корциев [17, с. 247]. Результатом сумісної діяльності губернських комісій та Міністерства народної освіти була нові програми для початкових шкіл з чотирирічним терміном навчання, прийняті у 1913 році. Перелік обов'язкових предметів залишився незмінним (Закон Божий, арифметика, російська та церковнослов'янська мови), але зміст навчання було дещо розширено. Розгляд граматичного матеріалу у курсі російської мови став займати менше місця, натомість, основна увага приділялась розвитку усного та письмового мовлення. Обов'язковим елементом курсу стало надання учням знань з історії, географії, природознавства [24, с. 9-11]. Було значно скорочено курс церковнослов'янської мови, включено нові розділи до програми з арифметики, учителям надано значно більше свободи у справі організації навчального процесу [24, с. 6].

Таким чином, навчання у народних школах отримувало виражене практичне спрямування, крім того, головним завданням освіти тепер стало не просто надання «первісних корисних знань», а «вироблення в учнів навичок самостійної розумової роботи, ... виховання у душі високих моральних норм та громадянських почуттів» [24, с. 6].

Невід'ємною і однією з найважливіших складових системи освіти є педагогічні кадри. Запровадження обов'язкового навчання вимагало не тільки простого збільшення кількості народних учителів, а створення умов для формування якісного викладацького складу. Головним постачальником осіб з середньою педагогічною освітою для земських шкіл Харківщини була Вовчанська учительська семінарія, заснована у 1875 році. Поступово через невпинне зростання кількості шкіл частка випускників цього навчального закладу серед сукупності учителів губернії зменшувалась і у 1912 році складала менше чверті [7, 1913 – с. 143]. Решта викладачів, що працювали у земських школах, не мали педагогічної освіти, більшість з них були випускниками гімназій та інших середніх навчальних закладів. Для підвищення майстерності вчителів, ознайомлення їх з новітніми розробками у галузі теорії та

методики викладання у початковій школі Харківське губернське земство з 1870-х років майже щорічно проводило літні педагогічні курси. Це сприяло покращенню якості освіти, що надавалось у земських школах. Під час запровадження обов'язкового навчання та збільшення кількості робочих місць у галузі початкової освіти важливість педагогічних курсів зросла. Однак вони, продемонструвавши свою високу ефективність як інструмента підвищення кваліфікації учительських кадрів, не могли самостійно вирішити проблеми професійної підготовки учителів. Дуже гостро постало питання розширення мережі закладів, що надавали б педагогічну освіту. Тому 28 листопада 1908 року земство надіслало клопотання до Міністерства народної освіти про відкриття у Харківській губернії жіночої учительської семінарії з чотирирічним курсом навчання [7, 1913 – с. 42]. Дану пропозицію не було розглянуто, а от клопотання 1910 року про заснування семінарії у Старобільському, Охтирському та Харківському повітах отримали повну підтримку уряду [4, Ф. 304, Оп. 1, Спр. 2999 – арк. 155]. Урочисте відкриття цих закладів було приурочено до трьохсотрічного ювілею імператорського дому Романових. У трьох нових семінаріях мало навчатись 99 земських стипендіатів, щорічний випуск становив 33 дипломованих спеціалісти [7, 1913 – с. 46]. У 1910 році губернські земські збори проголосували за відкриття у Харкові постійних учительських курсів для осіб із середньою освітою, щорічний випуск яких мав становити близько 250 чоловік [7, 1911 – с. 7].

Очевидно, що місцеве самоврядування Харківської губернії розгорнуло активну діяльність у справі забезпечення народних шкіл педагогічними кадрами в умовах запровадження обов'язкового навчання. Уряд теж розумів всю важливість цієї проблеми і підтримував ініціативу земств. Однак, одного цього було замало. Тому ще одним напрямком діяльності уряду і земства на початку ХХ століття стало підвищення соціального статусу народного вчителя.

Протягом другої половини ХІХ – початку ХХ століття держава не брала на себе жодних матеріальних та соціальних зобов'язань щодо земських учителів. Утримання сільських педагогів здійснювалось силами і коштами земських установ. В цілому учительська діяльність оплачувалась не дуже високо, між різними повітами однієї губернії існували відмінності в умовах праці та нарахуванні заробітної плати. Це призводило до високого рівня плинності кадрів і негативно впливало на навчальний процес. Тому одним із перших заходів уряду після проголошення курсу на загальну початкову освіту став перехід до системи державної оплати праці народних учителів. У 1907 році на законодавчому рівні було встановлено мінімальний розмір заробітної плати – 300 рублів, наступного року ця сума була підвищена ще на 60 рублів [25, с. V]. Крім того, держава використовувала засоби заохочення педагогів: за дванадцять років сумлінної служби народний учитель мав отримувати права чиновника 14 класу, з 1907 року було

заведено практику нагородження кращих учителів золотими та срібними медалями «За старанність» [32, с. 103].

Законом від 3 червня 1908 року держава звільнила земства та сільські громади від обов'язку оплачувати працю вчителів. Однак, Харківське губернське та повітові земства намагались по можливості покращувати умови праці та життя сільських педагогів. Їх забезпечували житлом, нагороджували грамотами та преміями перед Різдом та Великоднем, могли надати одноразову грошову допомогу у розмірі від 40 до 100 карбованців тощо. Поширеними були надбавки до заробітної плати. Так у Вовчанському повіті через п'ять років роботи учитель отримував додатково 50 рублів, через десять – 100, через 15 – 120, і через 20 років – 150 рублів. Сумське повітове земство практикувало виплату надбавок в розмірі 50 і 100 рублів за 5 і 10 років роботи відповідно. Учителям, які працювали у народних школах Харківського повіту, кожні п'ять років земство власним коштом підвищувало заробітну плату на 20% [22, 1908 – с. 21]. Завдяки цьому зарплата земських учителів коливалась від 360 до 720 рублів на рік, і Харківська губернія за рівнем оплати праці педагогів займала шосте місце в Російській імперії і четверте в Україні [10, с. 12].

Очевидно, що діяльність як уряду, так і місцевого самоврядування була спрямована на покращення становища у справі кадрового забезпечення народних шкіл. Однак, із вступом Російської імперії до Першої світової війни вже з 1914 року урядові витрати на освіту починають скорочуватись, земства теж переглядають свої бюджети. Свідок цих подій Є. Мединський назвав це «тривожною тенденцією» [20, с. 1149]. Заради справедливості слід сказати, що у першу чергу було урізано фінансування позашкільної освіти, також уряд відмовився від чергового підвищення заробітної плати вчителям [43, 1916 – 12 січня]. Але уже взимку 1915 року Міністерство народної освіти оголосило про призупинення реалізації програми по запровадженню загальної початкової освіти [37, 1915 – 24 лютого]. Втім тенденції до збільшення кількості шкіл у Харківській губернії зберігались до 1917 року.

Таким чином, земські установи Харківської губернії ще наприкінці XIX століття прийняли рішення про необхідність запровадження обов'язкового навчання, але вирішальну роль у справі реалізації цієї ідеї відіграла урядова ініціатива 1907 року. Міністерство народної освіти у тісній співпраці з місцевим самоврядуванням здійснювали комплекс заходів, пов'язаних із розширенням мережі навчальних закладів та загальною модернізацією системи освіти, завдяки чому менше ніж за десять років кількість земських шкіл та їх учнів у Харківській губернії зросла на дві третини. Місцеві земські установи спрямовували зусилля на підвищення рівня життя народних учителів, забезпечення умов для їх професійного зростання. Покращення в освітній галузі мали нівелювати диспропорції у рівні розвитку, звузити «пропасть між городом і

селем» [33, с. 71], які яскраво проявлялись на ментальному рівні [41, с. 254-256]. Однак із початком першої світової війни успіхи на освітній ниві та закладені ефективною співпрацею уряду і земства позитивні тенденції було знівельовано, що наклало свій відбиток на подальші трагічні події вітчизняної історії.

Література

1. Веселовский Б. Некоторые новые явления земской жизни// Земское дело. – 1916. – № 10.
2. Веселовский Б. Пособия на всеобщее обучение// Учитель и школа. – 1915. – № 5.
3. Вестник народного образования. – 1912. – № 3.
4. Державний архів Харківської області (ДАХО).
5. Драч О. О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861-1917 рр.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Харків, 2002.
6. Дедов Г. Земство и народное образование (1864-1914) // Школа и жизнь. – 1915. – № 1.
7. Доклады Харьковской губернской земской управы по отделу народного образования за 1907-1913 годы. – Харьков, 1907-1913.
8. Дровозюк Л. Земська школа в Україні // Рідна школа. – 1997. – № 12.
9. Дякин В. С. Земства и самодержавие в третье ионьской монархии// Вопросы истории России XIX – начала XX века. – Л., 1983.
10. Жаров Ф. Материальное положение народного учителя в 40 губерниях земской России// Учитель и школа. – 1915. – № 5.
11. Захарова І. В. Підготовчі заходи земств по запровадженню загальної початкової освіти в Україні на початку XX ст.// Проблеми історії України XIX – на початку XX ст.: Збірник наукових праць. – К., 2000.
12. Захарова І. В. Роль земств у розвитку народної освіти в Україні (1864-1917 рр.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 2002.
13. И. Д. Об условиях выдачи Министерством народного просвещения пособий на содержание учащихся// Земское дело. – 1912. – № 1.
14. Каптерев П. Ф. История русской педагогики. – Пг., 1915
15. Ковалевский Н. З. Вопросы народного образования в Валковском уездном земском собрании Харьковской губернии// Земское дело. – 1912. – № 23.
16. Константинов Н. А. Струминский В. Я. Очерки по истории начального образования в России. – М., 1953.
17. Латышев В. Программы начальной школы и разработка их в земствах // Русский начальный учитель. – 1911. – № 6-7-8.
18. Лось Ф. С. Україна в роки столипінської реакції. – М., 1944.
19. Мармазова О. І. До питання освіти в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)// Схід. – 1998. – № 5.
20. Медынский Е. Бюджеты земских школ// Земское дело. – 1914. – № 21.
21. Медынский Е. Война и просветительская политика земств// Земское дело. – 1914. – № 18.
22. Начальное народное образование в Харьковской губернии за 1908-1914 годы. – Харьков, 1910-1918.

23. Олейник Е. А. Должно ли быть начальное обучение в школе обязательным // Для народного учителя. – 1913. – № 15.
24. Программы для одноклассных начальных народных училищ ведомства МНП// Народный учитель. – 1913. – № 25.
25. Проект школьной сети Харьковской губернии. Валковский, Змиевской, Изюмский, Старобельский и Сумской уезды. Школьная сеть Волчанского уезда. Приложения к докладу Харьковской губернской управы очередному Губернскому земскому собранию 15 января 1908 г. – Харьков, 1908.
26. Рада. – 1907-1909.
27. Русов О. Видатки 8-ми українських губерній на початкову народну освіту // Світло. – 1914. – № 7-8.
28. Русова С. Современные школьные нужды в Украине// Украинский вестник. – 1906. – № 2.
29. Світло. – 1912-1914.
30. Свод постановлений Харьковского губернского земства и сущности докладов Губернской управы и комиссий за десять лет (с 1890 по 1899 г. включительно) с приложениями. – Харьков, 1901.
31. Синявська Л. В. Вплив русифікаторської політики на економічне, соціальне і культурне життя України у другій половині XIX – на початку XX століття. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Харків, 2007.
32. Сліпушенко Т. В. Початкові загальноосвітні заклади Харківщини у XIX – на початку XX сторіччя // Шості сумцовські читання. – Харків, 2001.
33. Томашівський С. Під колесами історії. – Нью-Йорк, 1962.
34. Фальборк Г. А. Всеобщее образование в России. – М., 1908.
35. Филоненко Т. В. Развитие школьного образования в России в начале XX века// Вопросы истории. – 2004. – № 9.
36. фон-Ратцен А. Земство и земская школа за первые пятьдесят лет // Школа и жизнь. – 1914. – № 1.
37. Харьковские ведомости. – 1915.
38. Чарнолуцкий В. На пороге второго пятидесятилетия земской жизни // Учитель и школа. – 1914. – № 1.
39. Чижевский П. Всеобщее обучение в земских губерниях // Земское дело. – 1910. – № 4.
40. Чижевский П. Казённые пособия на всеобщее обучение в земских губерниях// Земское дело. – 1910. – № 1.
41. Чорний Д. М. По лівий бік від Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). – Харків, 2007.
42. Щепкин М. П. «Заботы» правительства о всеобщем обучении // Самоуправление. – 1907. – № 3.
43. Южный край. – 1907-1916.

Міграція сільської людності до Харкова в повоєнні роки ХХ століття в історіографії (1950-2008 рр.)

Іванов Станіслав

Іванов Станіслав. Міграція сільської людності до Харкова в повоєнні роки ХХ століття в історіографії (1950-2008 рр.). Стаття присвячена історіографічному огляду літератури з проблеми міграції населення до великих промислових міст України в повоєнні часи (1950-2008 рр.). Дослідники різних наукових напрямків (економгеографи, демографи, економісти, історики, соціологи та ін.) висвітили багато питань з міграції населення, запровадили до наукового обігу значну кількість джерел. Між тим, мало уваги приділялося міграції сільського населення до великих міст, їх якісному складу, адаптації, регіональним особливостям міграційних процесів.

Ivanov Stanislav. Magistration of rural population to Kharkiv in postwar years of the XXth century in historiography (1950-2008). The given article is devoted to a historiographic review of literature that deals with the problem of population migration to large industrial centres of Ukraine in postwar years (1950-2008). Researchers of different scientific fields (those who deal with economic, geography, demographic problems; econometrics, historians, sociologists and etc.) elucidated a lot of problems of population migrating, introduced a large number of sources in scientific usage. However little attention was drawn to migration of rural population to large cities, its qualitative composition, adaptation, regional peculiarities of migration processes.

Протягом всієї історії Радянської держави внаслідок специфіки соціально-економічного розвитку обмін населенням між містом і селом сприяв тому, що чисельність міського населення систематично збільшувалася за рахунок сільського населення. На Харківщині, як і в цілому в Україні, чисельність і національний склад населення формувався протягом століть під впливом соціально-економічного, політичного та культурного розвитку. Харківщина стала «малою батьківщиною» для представників багатьох народів. Велику роль в цьому відіграють міграційні процеси, особливо міграція сільської людності до міста. Значна частина питань міграції була розроблена в науковій літературі радянських часів і в період

незалежної України економікогеографами, демографами, соціологами, економістами, істориками. Зауважимо, що в основному досліджувалися міграційні процеси в цілому по СРСР. Щодо вивчення даної проблеми на території України, і зокрема, в окремих регіонах чи містах, то українська історіографія відгукнулася на проблему міграції незначною кількістю праць. Міграція сільського населення до Харкова в повоєнні роки і його адаптація у міському середовищі практично не висвітлені в історіографії. Між тим, існує чимало праць, в яких в тій чи іншій мірі розглядаються деякі питання теми. Історіографію з досліджуваної теми можна умовно поділити на дві групи: радянську і періоду незалежної України.

В даній статті робиться спроба проаналізувати ступінь вивчення питань проблеми міграції як в радянській так і українській історіографії повоєнних часів (1945-2008 рр.). До уваги беруться дослідження не лише істориків, а й дослідників різних наукових напрямків, що дасть можливість всебічно виявити загальні тенденції і регіональні особливості міграційних процесів. Вже в 1959 році економістом М. Я. Соніним було покладено початок теоретичного осмислення міграцій як частини трудових ресурсів [60]. В подальшому автор неодноразово звертався до економічних аспектів, зокрема і використання робочої сили в СРСР, розвитку народонаселення тощо [61].

В перші післявоєнні роки найбільш активно досліджувалися проблеми географії населення, трудових ресурсів. Поряд з питаннями територіального розселення населення, забезпечення міст робочою силою, розглядалися й питання міграції. Серед українських істориків вагомий внесок у вивчення етнічного складу, міжетнічних зв'язків в Україні, в тому числі і на Харківщині, зробив В. І. Наулко [48, 49, 50]. У роботах переконливо доводиться, що серед основних причин зростання міського населення були такі фактори як приплив робочої сили зі села. Переїзд сільського населення у великі промислові міста впливав на особливості їх розвитку і демографічний склад мешканців. Дослідженню демографічних процесів, міграції населення до м. Харкова приділили увагу в своїх працях М. В. Курман та І. В. Лебединський [36]. Автори простежують динаміку чисельності населення міста Харкова, порівнюють її з найбільшими промисловими центрами СРСР, аналізують природний приріст населення міста. На жаль, автори не акцентують увагу на міграції сільського населення до міста. Особливості міграції населення, в тому числі і сільського, в Україні в кінці 50-х поч. 60-х р. XX ст. розглядаються в статті В. І. Товкуна [68]. Автор показує причини міграційних процесів в Україні та їх наслідки як для великих промислових міст так і для села. Саме найбільші міста України, особливо Київ та Харків, відзначалися найсильнішим міграційним притяганням у період, що розглядається. На жаль, в роботі поза увагою залишилися питання міграції сільського населення до великих міст України.

Проблемам розселення і розвитку великих міст і приміських поселень, міських агломерацій, житлового фонду міст України, за станом

на початок 60-х р. присвячено ряд статей, надрукованих у збірнику «Вопросы расселения. Градостроительство» [13]. Особливий інтерес представляють статті Д. І. Богорада, І. А. Фоміна, Л. Ю. Ствбун, А. Г. Вишневського та інші. Так, Д. І. Богорад [7] на значному фактичному матеріалі показує особливості розселення в Донецько-Придніпровському економічному районі, приділяючи значної уваги Харківщині, і зокрема, місту Харкову. Визначаються проблеми великих промислових міст з робочою силою, міграційними процесами, транспортом, екологічною забрудненістю тощо.

Визначенню території Харківської агломерації присвячена стаття А. Г. Вишневського [14]. На його думку, до Харківської агломерації можна віднести лише три райони – Харківський, Дергачівський і Чугуївський, де найвищий відсоток, більше 60% питомої ваги зайнятих не в сільському господарстві.

Дані про зв'язки населення приміських поселень Харкова з його підприємствами і установами на початку 60-х років подаються у статті А. І. Фоміна [69]. Питанням транспортної мережі Харківської агломерації та її ролі в маятниковій міграції присвячена стаття М. М. Христюка, Р. Є. Любарського [70]. Автори наводять конкретні цифрові дані про кількість прибулих до Харкова за один день залізницею, в тому числі і на роботу.

Про специфіку розселення в приміських зонах великих міст і утворення агломерації йдеться в статті М. Ф. Тимчука [67]. Автор наводить дані про те, що в ряді великих міст відносні величини позаміського розселення робітників становлять для Харкова – 23%, Києва – 18%, Запоріжжя – 15%, Дніпропетровська – 12% [67, с. 89].

В статті В. Г. Давидовича [17] наводяться дані по ряду міст країни, в тому числі і Харкова, щодо загальної чисельності населення агломерації на початку 60-х років із їх числа зайнятого населення та кількість робітників, які приїжджають до міста і від'їжджають із нього. Питанням маятникової міграції присвячена змістовна стаття економіста А. Г. Вишневського [15]. Автор підкреслює, що найбільш висока питома вага серед представників маятникової міграції в групі робітників з сільської місцевості, як правило, в галузях, що не потребують високої кваліфікації.

Значним поштовхом у розширенні проблематики, дослідженні теоретичних аспектів міграції, її механізму, окремих її форм, регіональних особливостей, руху населення з села в місто стала Всесоюзна міжвузівська нарада з проблеми міграції населення, що проходила у травні 1967 року в Ростові-на-Дону. В ній брали участь представники різних вузів, науково-дослідних інститутів, статистичних, планових органів країни [35]. У збірнику матеріалів наради «Проблемы миграции населения и трудовых ресурсов» поміщений цілий ряд важливих статей з проблеми міграції, в тому числі і в Україні. Серед них особливу увагу привертають праці В. В. Онікеєнка, Е. А. Янковської та А. І. Доценка [51], М. В. Дараган [24], Г. В. Мильнер, А. В. Топилин [47],

І. С. Пасхавера [55], Б. С. Хорева, Т. К. Смоліна, А. Г. Вишневського [73] та інші.

Помітним явищем в літературі 60-х років є важлива і змістовна праця М. В. Курмана і А. Г. Вишневського [42]. Автори на матеріалах Харківщини простежують особливості складу маятникової міграції, її розміри, дані про мігрантів, їх кількість на кінець 50-х початок 60-х років.

В історіографії проблеми значне місце посідають праці 1970-1980-х років, характерною рисою яких було активне залучення фактичного матеріалу, статистичних даних. У ці роки з'являються поглиблені теоретичні дослідження, що давало можливість для розробки нових засобів отримання інформації, критичної переоцінки, осмислення з нових теоретичних позицій методів вивчення різних форм міграції. Проте більшість архівних фондів залишалися недоступними для дослідників, що не давало можливості істотно підняти рівень наукових досліджень.

Особливості міграційних процесів в окремих промислових районах України показано в статті В. В. Онікієнка, Е. А. Янковської, А. І. Доценка [51]. На значному фактичному матеріалі автори доводять, що найбільша концентрація міського населення спостерігається в Донецько-Придніпровському економічному районі. Всередині області і міжобласна міграція проходила, головним чином, між сусідніми областями Донецькою, Ворошиловградською, Дніпропетровською, Харківською.

Про роль статистики при вивченні в Україні міграції і, зокрема, сільського населення йдеться в статті І. С. Пасхавера [55]. Автор наголошує, що всебічне вивчення міграційних процесів може бути лише засобами статистики.

Маятниковій міграції в країні присвячена стаття Б. С. Хорева, Т. К. Смоліної, А. Г. Вишневського [73]. Заслужують на увагу намагання авторів простежити позитивні і негативні риси маятникової міграції. В статті є цікаві дані про міграційні процеси на Харківщині.

В повоєнний період, коли в містах з розвинутою промисловістю для відбудови і розвитку підприємств не вистачало робочої сили, економічні і соціальні фактори були визначальними для міграційних процесів формування міського населення в Україні. Саме цим питанням в межах України присвячені статті М. В. Дарагана [21, 25]. Підкреслюється, що поповнення робочої сили в значній мірі відбувалося завдяки відтоку населення з сільської місцевості. Наводяться приклади по окремих областях України щодо механічного приросту населення в обласних центрах.

Міграцію сільського населення до міст в 60-ті роки ХХ ст., її причини, вплив на формування трудових ресурсів, демографічні процеси досліджували в 70-ті роки Т. Р. Заріхта [30], Е. С. Кутаф'єв та Н. І. Москальова [37], А. Казаков [38], Б. С. Хорев [72]. Так, в статті Т. Р. Заріхта наводяться цікаві дані про динаміку міграції молоді з села до міста в окремих регіонах України. Зазначається, що міграція сільської

молоді у міста має як позитивне, так і негативне значення для розвитку суспільства.

Питанням впливу сільської міграції на формування міського населення, трудових ресурсів, його механічного приросту в містах присвячена праця Б. С. Хорева «Проблеми городов». Автор стверджує, що загальний приріст населення міст визначається, головним чином, міграційними процесами. Основна роль належить міграції з села в місто.

Особливий інтерес представляють праці, присвячені міграційним процесам на Харківщині. Так, про вплив розвитку малих і середніх міст Харківщини на міграційні процеси йдеться в статті А. В. Білого, В. П. Благова, Л. Г. Панасенко [8]. Автори звертають увагу на те, що розміщення промисловості на території області викликає певні труднощі в забезпеченості підприємств Харкова робітниками. Один зі шляхів рішення проблеми розгрукки м. Харкова, скорочення маятникової міграції, автори вбачають у необхідності винесення за межі Харкова ряду підприємств, які не мають можливості для свого розширення.

В статті Л. А. Голуба і В. О. Чайченко [16] зазначається, що територія Харківської приміської зони є резервом трудових ресурсів Харкова.

Визначаючи причини міграції сільської молоді до міста Харкова, дослідники Я. О. Лимарь, Г. А. Квартенко [46] наводять дані соціологічних досліджень, проведених в одинадцяти районах Харківської області, які свідчать про те, що на початку 60-х років відхід молоді з села мотивувався в основному низькою заробітною платнею, а наприкінці 70-х років на перше місце виходять такі фактори, як підвищення загальноосвітнього рівня, отримання бажаної спеціальності, покращення квалітетуно-побутових умов.

Територіальному розміщенню і використанню сільських трудових ресурсів в деяких областях України присвячена стаття Г. А. Квартенко, Я. О. Лимаря, Ю. М. Мандрикіна [39]. Досліджуючи найбільш густо заселений і високо концентрований Донецько-Придніпровський економічний район, автори підкреслюють, що міграційні процеси в окремих областях названого економічного району залежали від щільності сільського населення, від розміщення трудових ресурсів в сільськогосподарському і промисловому виробництві.

Значна кількість публікацій з міграції населення в країні була підготовлена науковими співробітниками Інституту соціологічних досліджень АН СРСР та вченими різних міст Російської Федерації, що містяться в збірнику «Социальные проблемы миграции» [59]. Більшість статей присвячено аналізу регіональних особливостей міграційних процесів в різних районах Російської Федерації. Особливий інтерес, з точки зору загальних тенденцій міграційних процесів в країні, в тому числі й України, представляють статті Л. Л. Рибаківського, Б. Г. Сердитих [56] та В. М. Мойсеєнко [46]. На значному фактичному і статистичному матеріалі автори переконливо доводять, що найбільш

глибокі за своїми соціально-економічними наслідками зміни вносить міграція в соціально-класову структуру. Суттєву роль в цьому відіграє міграційний обмін населення між містом і селом. В. М. Мойсеєнко, аналізуючи динаміку, особливість міграції великих міст країни за 1960-1974 рр., називає поряд з Московською, Ленінградською, Київською і Харківською агломерацію.

Потік наукової літератури з проблем міграції населення особливо посилюється в 70-80-ті роки минулого століття. Особливо привертала увагу дослідників проблеми трудових ресурсів, управління міграційними процесами, міграції сільського населення до міст. Серед них праці В. Г. Данилевича, В. П. Редіна, О. Д. Якушева [18]; В. Костакова [40]; О. А. Янковської [75]; Н. П. Суворова, Г. А. Євдокимова, Т. С. Клебанова, А. Д. Олійник [64]; О. Якуби [76]; Т. І. Заславської і Л. Л. Рибаківського [28]; В. І. Переведенцева [53] та інші.

В 70-х роках В. В. Оникєєнком і В. А. Поповкіним була зроблена спроба комплексного дослідження міграційних процесів в Україні. На основі статистичних даних автори показують направленість і обсяг міграційних потоків, фактори і мотиви, регіональні особливості міграції населення тощо. На жаль дослідження обмежено лише п'ятьма областями України і містом Києвом.

Значний інтерес становить монографія О. А. Янковської, в якій зазначається, що найбільш інтенсивно проходила міграція з села в промислові центри, яка впливала на формування трудових ресурсів. На жаль в роботі мало даних про окремі регіони України.

Регіональні особливості зміни чисельності населення і трудових ресурсів у 1970-1980-х роках розглядаються в колективній монографії Н. П. Суворова, Г. А. Євдокимової, Т. С. Клебанової, А. Д. Олійник [64]. Особливий інтерес представляють розділи, присвячені Харківській області, щодо темпів приросту чисельності робітників у промисловості, плинності кадрів, освітнього рівня різних категорій людей, зайнятих у виробництві.

Про проблеми раціонального і ефективного використання трудових ресурсів, їх балансу, ролі міграції в їх формуванні, як в цілому в країні, так і в окремих регіонах йдеться в колективній монографії «Воспроизводство населения и трудовых ресурсов». Автори звертають увагу на причини відтоку сільської молоді до міста, зазначається, що Україна знаходиться серед республік з найбільш інтенсивною міграцією з села в місто.

Про міграцію сільського населення України йдеться в статтях О. Якуби. Авторка досліджує напрямки міграції сільського населення, відзначає, що висока інтенсивність міграції населення у 70-х роках спостерігається в урбанізованих приміських зонах промислово розвинутих центрів України. В роботі зазначається, що найбільша міграція «село-місто» була у 1961-1975 роках.

З кінця 70-х – у 80-ті роки дослідники більше уваги почали приділяти демографічним питанням в Україні. Зокрема, відтворення

і міграція населення України за період 1959-1979 рр. розглядається у змістовних монографіях «Демографическое развитие Украинской ССР» [19, 20]. У працях багато конкретного матеріалу про міграцію міського і сільського населення в повоєнні роки.

Цікавий матеріал про міграцію населення між містом і селом міститься в статті Т. І. Заславської і Л. В. Корель [27]. На значному фактичному матеріалі розглядаються основні тенденції, зміни темпів і структури міграції населення між містом і селом.

Питанням управління міграційними процесами присвячена стаття А. Г. Старостенко [63]. В ній називаються фактори, що впливають на міграцію населення, зазначається, що переміщення сільського населення в міста має прогресивну тенденцію урбанізації, наголошується на необхідності управління міграційними процесами.

В кінці 70-х – у 80-ті роки вийшов ряд праць, присвячених маятниковій міграції, питанням взаємодії процесів урбанізації і міграції. Серед них статті В. М. Лиходіда [44], Б. С. Хорева і В. М. Лиходіда [71], монографія Л. В. Корель [41]. Досліджуючи становище щодо маятникової міграції «село-місто» в цілому в країні, В. М. Лиходід наводить цікаві дані по окремих республіках, в т.ч. і Україні. Зокрема підкреслюється, що найбільша питома вага в загальносоюзному прирості трудової маятникової міграції сільського населення в ті роки спостерігалася в Україні.

У праці Б. С. Хорева і В. М. Лиходіда на значному статистичному матеріалі простежується розвиток і регіональні особливості так званої маятникової міграції як в цілому в СРСР, так і в союзних республіках, в тому числі Україні. Визначаються розміри маятникової міграції сільського населення, її динаміка, подається соціально-демографічна характеристика мігрантів.

У монографії Л. В. Корель розглядаються закономірності міграції населення між містом і селом в умовах урбанізації селянського середовища. Аналізуються соціальні основи і механізм формування міграційних орієнтацій на місто мешканців села, їх мотиви і фактори.

Отже, підбиваючи підсумок історіографії проблеми радянських часів, слід відзначити її значні досягнення. Найбільш активно аналізом міграційних процесів займалися економгеографи, дещо менше – економісти, демографи, незначну участь до 80-х років брали історики, соціологи, юристи. Як правило, було ізольоване вивчення форм руху населення і трудових ресурсів. В роботах слабо відображена статистика якісного складу мігрантів, без чого неможливо виявити їх вплив на демографічну структуру населення. Не знайшли належного висвітлення міграційні процеси періоду 1950-х років, вплив голоду 1946-1947 рр. на міграцію сільського населення до міст. Проте українська історична наука накопичила чималий досвід у галузі дослідження даної проблеми в подальші роки.

Якісно новий етап у вивченні проблеми міграції розпочався наприкінці 1980-х та в період незалежності України. Доступність раніше закритих матеріалів, досягнення попередніх років у вивченні проблеми створили умови для більш поглибленого та об'єктивного дослідження й аналізу державної міграційної політики і міграційних процесів як в цілому в країні, так і в окремих регіонах. Автори почали відходити від колишніх стереотипів та спрощених схем, кардинально змінилися погляди і підходи окремих дослідників до вивчення і оцінки соціально-економічних, демографічних і міграційних процесів.

Активний пошук нових підходів у вивченні проблем суспільства, в тому числі й міграційних процесів, спостерігаються в працях В. К. Баран [2]; А. П. Перковського, С. І. Пирожкова [52]; І. І. Винниченко [9]; В. П. Трошинського, А. А. Шевченко [65], С. М. Тимченко [66]; О. М. Веселової, В. І. Марочки, О. М. Мовчан [10, 11, 12], О. А. Бомбандьорової [3] та ін.

Вперше динаміка природного руху населення, негативний вплив голоду 1946-1947 рр. на чисельність народонаселення України в повоєнні роки розглядаються в працях А. П. Перковського, С. І. Пирожкова, О. М. Веселової.

Нові підходи у дослідженні питань історії повоєнних часів знайшли своє відображення у працях О. Ю. Зубкової [26]. На значному фактичному матеріалі вона показала складність відбудовчого повоєнного періоду, негативний вплив голоду 1946-1947 рр. як на соціальні, так і демографічні процеси.

В роки незалежності, на відміну від попереднього, радянського періоду, історики, демографи, економісти більше уваги почали приділяти дослідженню 1940-1950-х років. Серед них праці О. А. Бомбандьорової [3]; Д. Д. Данилюка, В. В. Міщанина [23]. Складу і становищу українців за межами її території присвячена монографія І. І. Винниченка [9]. Примусовій міграції в Україні з 1917 р. і в повоєнні часи присвячені праці І. Г. Біласа [4, 5].

Соціально-демографічним процесам в українському селі 1940-1980-х рр. присвячена стаття С. М. Тимченко і В. М. Кириченко [66]. Автори на конкретному матеріалі показують міграцію з села в місто в повоєнні роки, зазначають, що міграційну активність селян спричинило проведене в середині 50-х років укрупнення колгоспів та завершення наприкінці 70-х років паспортизації села.

Останнім часом вперше з'явилися дисертаційні дослідження, присвячені міграційним процесам повоєнних часів в окремих регіонах містах України [1, 6].

Особливий інтерес представляють праці, присвячені безпосередньо Харкову, автори яких прагнули об'єктивно висвітлити і переосмислити процеси, які відбувалися в країні, в тому числі й міграційні. Серед них праці як окремих дослідників, так і написані колективом авторів.

Цікавий матеріал про сільське населення Харківщини, що в різні роки мігрувало до м. Харкова, міститься в працях А. Диканя [22], І. Лисенко [43]. В роботах представлені біографічні статті про найвидатніших уродженців краю з села. Про міграційні процеси та демографічну ситуацію на Харківщині в повоєнні роки йдеться в книгах «Рідний край» [58], «Історія міста і сіл УРСР. Харківська область» [31], «Історія міста Харкова ХХ ст.» [32]; а також в ряді загальних праць, присвячених Харкову [74].

Отже, історіографічний огляд літератури з проблем міграції населення повоєнних часів і на сучасному етапі свідчить, що дослідники різних наукових напрямів (економісти, економігеографи, демографи, історики, соціологи, юристи тощо), безперечно, зробили досить багато для вивчення окремих питань міграції населення, запровадили до наукового обігу значну кількість цінного джерельного матеріалу, але істориків серед дослідників цієї проблеми мало. Характерною тенденцією історіографічного доробку з даної проблематики є те, що переважна його частина була присвячена періоду середини 60-70-х рр. ХХ ст., дослідники рідко спиралися на архівний матеріал. До проголошення незалежної України переважала література загальнодержавного характеру, в якій проблема міграції в Україні не знайшла достатнього відображення. В працях, як правило, відсутній аналіз практичних кроків державної політики щодо регулювання міграційних процесів, не досліджувалися питання адаптації сільської молоді, яка мігрувала до міста, слабкою ланкою до сьогодні залишається з'ясування якісного складу мігрантів, впливу міграції з села на етнічний склад населення міста тощо.

Дослідження цих та інших питань проблеми дозволить, на наш погляд, зробити подальші кроки у справі більш глибокою і всебічного вивчення такої складної і різнобічної проблеми, як міграція населення.

Література

1. Алфьоров М.А. Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу в 1939-1959 рр. Автореферат дис. ... канд.іст.наук. – Донецьк, 2007.
2. Баран В.К. Україна 1950-1960-х рр. :Еволюція тоталітарної системи. – Львів. Інститут українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 1996.; його ж: Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980рр.). – К.,1999.; його ж: Баран В.К. Україна: новітня історія (1945-1991рр.). – Львів,2003.
3. Бомбандьорова О.А. Державні трудові ресурси на відбудові енергетичних та металургійних підприємств України (1943-1945рр.) // Нац. пед. ун-т М. П. Драгоманова. Наук.записки-4.4.:Пед.та іст. Науки. .-К.,1999.
4. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953рр. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: Кн.1.К.,1994.
5. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953рр. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: Кн.2.К.,1994.

6. Бондар Г.А. Міграція сільського населення до Львова в 50-80-х роках ХХст. Автореферат дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 2007.
7. Богорад Д.И. Основные проблемы расселения в Донецко-Приднепровском экономическом районе. Вопросы расселения. Градостроительство. – К., 1966.
8. Белый А.В., Благов В.П., Панасенко Л.Г. Некоторые проблемы развития малых и средних городов Харьковской области // Вестник Харьковского университета. №120. Геология и география. Выпуск 6., 1975.
9. Винниченко І.І. Міграційні процеси 2-ї пол..40-х – початку 90-х рр. //Українці в державах колишнього СРСР: історико- географічний нарис.- Житомир, 1992.
10. Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: злочин проти народу, -2-го вид. допов. –К.-Нью-Йорк, 2000.
11. Веселова О.М., Панченко П.П. Ще одна трагічна сторінка в історії України. // Укр. іст. журн. – 1995. – № 6.
12. Веселова О. М. Подібність та відмінність голодоморів в Україні 1932-1933 і 1946-1947рр. // Голодомор 1932-1933 років як величезна трагедія українського народу: Матер. Всеукраїнської наук. конф. Київ, 15 листопада 2002р. – К., 2003.
13. Вопросы расселения. Градостроительство. – К., 1966.
14. Вишневський А. Г. Понятие и границы городских агломераций. Вопросы расселения. Градостроительство. – К., 1966.
15. Вишневский А. Г. Особенности загородного расселения в Харьковской городской агломерации. «Градостроительство. Вопросы расселения». – К., 1966.
16. Голуб Л. А., Чайченко В. А. Районная пласировка ближайшего окружения крупнейшего города (на примере Харьковского р-на Харьковской области). //Вестник Харьковского университета № 120. геология и география. Выпуск 6. Харьков, 1975.
17. Давидович В.Г. О взаимосвязи расселения в городских агломерациях // Градостроительство: Вопросы расселения. – К., 1966.
18. Данилевич В.Г., Редін В.П., Якушев О.Д. Некоторые проблемы трудовых ресурсов на современном этапе развития народного хозяйства СССР. // Вестник Харьковского университета – № 173. – Вып.9. – Х., 1978.
19. Демографическое развитие Украинской ССР. (1959-1979гг.). – Киев, 1977.
20. Демографическое развитие Украинской ССР. (1959-1979гг.). – Киев. 1987.
21. Дараган М.В. Влияние некоторых социально-экономических факторов на миграцию. «Проблемы миграции населения и трудовых ресурсов». – М., 1970.
22. Дикань А. Герои Харьковщины. – Х., 1998.
23. Данилюка Д.Д., Міщанина В.В. Колективізація і міграційні процеси на Закарпатті у кінці 40-х рр. ХХст. // Український селянин. – 2002. – Вип. 5.
24. Дараган М.В. экономическое развитие и внутренняя миграция. - В сборнике. Вопросы народонаселения и демографической статистики. – М., 1966.
25. Дараган М.В., Булин В.Ф. Миграция и некоторые аспекты формирования населения Украинской ССР.- В кн: Статистика миграции населения. – М., 1973.
26. Зубкова Е.Ю. После войны. Маленков, Хрущев и «Оттепель» / История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории Советского государства.- М., 1991.

27. Заславская Т.И., Корель Л.В. Миграция населения между городом и селом //Социологические исследования – № 3, 1981.
28. Заславська Т.І., Рибаківський Л.Л. Процеси міграції і їх регулювання в соціалістичному суспільстві. Социологические исследования. – № 1. – 1976.
29. Заблоцький Г. А. Общие предпосылки прогнозирования миграции населения // Демографические тетради. Вып. IV-V. – К., 1972.
30. Заріхта Т.Р. До питання про міграцію сільської молоді. // Демографічні дослідження. – Вип.2. –К., – 1971.
31. Історія міст і сіл УРСР. Харківська область. – Київ, 1978.
32. Історія міста Харкова ХХ століття. – Х., 2004.
33. Курман М.В. Анализ развития населения крупного социалистического города(на материалах города Харькова). Автореферат дис. ... канд. экон. наук. – М., 1966.
34. Константинов О.А. Миграция населения из сельских местностей в города как фактор экономического развития и приведения пропорций между городским и сельским населением в соответствие с общим уровнем производящих сил. В сб. Вопросы народонаселения и демогр. статистики. М., 1966.
35. Ковалев С.А. Межвузовское совещание по проблемам миграции населения // Вестник МГУ. Серия «География». – 1967. – № 6.
36. Курман М.В., Лебединский И.В. Население большого социалистического города. – М., 1968.
37. Кутафьев Э. С., Москалева Н. И. и др. Миграция сельского населения (в центральном экономическом районе). Под. Ред. В.С. Немченко. – М.,1971.
38. Казаков А. Сельское хозяйство в условиях интенсивной миграции из села в город. (некоторые вопросы использования трудовых ресурсов) Народонаселение. Прикладная демография. – М., 1973.
39. Квартенко Г.А., Лимаря Я.О., Мандрикін Ю.М.Территориальное размещение и использование трудовых ресурсов сельского хозяйства Донецко-Приднепровского экономического района // Вестник Харьковского университета № 173. Геология и география Левобережной Украины. – Вып. 9. – Харьков 1978.
40. Костаков В. Трудовые ресурсы пятилетки. – М., 1976.
41. Корель Л.В. Перемещение населения между городом и селом в условиях урбанизации. – Новосибирск: 1982.
42. Курман М.В., Вишневський А.Г. О некоторых демографических аспектах развития городской агломерации. Материалы Харьковского отдела Географического общества Украины. Вып. III. – М., 1968.
43. Лисенко І. Валківська енциклопедія. – К, – 2000.
44. Лиходед В.Н. Маятниковая миграция сельского населения в СССР в 1965-1975гг. // Региональные демографические исследования. Сб. науч. трудов. – № 548. – Ташкент.1978.
45. Лимарь Я.О., Квартенко Г.А. Міграція сільської молоді і деякі шляхи її закріплення в сільському господарстві.// Вістник Харківського університета №172., Вип. 14, 1978.
46. Моисеенко В.М. Современная миграция населения в больших городах. Проблемы миграции населения и трудов. ресурс. – М., 1970.
47. Мильнер Г.В., Топилин А.В. Уровень жизни и миграция. Проблемы миграции и трудовых ресурсов. – М., 1970.
48. Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР.Статистико - картографічне дослідження. – К., 1965.

49. Наулко В.И. Национальный состав населения Украинской РСР по материалам переписей населения. – М., 1964.
50. Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине. – К., 1975.
51. Оникиенко В.В., Янковская Е.А., Доценко А.И. Миграция в экономических районах УССР // Проблемы миграции населения и трудовых ресурсов. – М., 1970.
52. Перковський А.П., Пиріжков С.І. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. // Укр. іст. журн. – 1990. – № 2.
53. Переведенцев В.И. Миграционные проблемы и мобильность молодежи. // Рабочий класс и современный мир. Научный и общественно-политический журнал. – №1 (67).1982.
54. Пятаков Г. Миграционная подвижность рабочей силы.-«Экономические науки».1975.№2.
55. Пасхавер И.С. О статистике миграции сельского населения.
56. Рыбаковский Л.Л.; Сердитых Б.Г. Влияние миграции на социальную структуру населения. // Социальные проблемы миграции. – М., 1976.
57. Рыбаковский Л.Л. Структура и факторы межрайонных миграционных процес сов.// Социологические исследования.1976№1.
58. Рідний край. (за загальною ред. І.Ф.Прокопенко)-Х.,1999.
59. Социальные проблемы миграции. Сборник статей. М., 1976.
60. Сонин А.Я. Воспроизводство рабочей силы и баланс труда.- М., 1959.
61. Сонин А.Я. Актуальные проблемы использования рабочей силы в СССР.- М., 1965. Развитие народонаселения: Экономический аспект: Сборник работ.- М, 1980.
62. Социальные проблемы миграции./ Отв. Ред. Л.Л. Рыбаковский.-М.,1976.
63. Старостенко А.Г. О некоторых проблемах управления миграционными процессами.//Вопр. научн. коммунизма,1980.Вып.45.
64. Суворова Н.П., Евдокимова Г.А., Клебанова Т.С., Олейник А.Д. Региональные особенности воспроизводства и использования трудовых ресурсов.-К, 1982.
65. Трошинський В.П., Шевченко А.А.Українці в світі. –К, 1999.
66. Тимченко С.М. , Кириченко М.В. , Соціально-демографічні процеси в українському селі 40-80-х років ХХст.//Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету.-1997.-Вип.2.
67. Тимчук Н.Ф. Особенности расселения в пригородных зонах средних городов УССР. В сборнике: «Градостроительство. Вопросы расселения». К., 1966.
68. Товкун В.І. Особливості міграції населення Української РСР у 1959-1963 рр. Укр. іст. журн. 1966. – № 4.
69. Фомин И.А. Расселение трудящихся в крупном городе и пригородной зоне (на примере городов УССР). Вопросы расселения. Градостроительство. К., 1966.
70. Христюк Н.М., Любарський Р.Э. Транспорт в системе мест Харьковской агломерации. Вопросы расселения. Градостроительство. К., 1966.
71. Хорев Б.С., Лиходед В.Н. Житель села – работник города. М., 1982.
72. Хорев Б.С. Проблемы городов. М., 1975.
73. Хорев Б.С., Смолина Т.К., Вишневский А.Г. Маятниковая миграция в СССР и ее изучение.- В сборнике: Проблемы миграции населения и трудовых ресурсов. М.,1970.
74. Харківська область .(під ред. А.П.Голікова, А.Л. Сидоренко).-Х.,1993.;Харків-моя мала Батьківщина. Х.,-2003.;Харків багатонаціональний.-Х.-2004.;Старовинні міста Харківщини. Харків .зб. арх.-док.і матер.-Х.,2004.;Нам

- нелегко далась Победа... Воспоминания препода. и сотрудн. Харьков. университета- участников Великой Отеч. Войны.-Х.,2006.;Викладачі, співробітники та студенти істор. факультету Харк.,нац. Університета.-участники Велик. Отеч. Войны. - Х.,2006; Очерки истории Харьковской партийной организации.-Х.,1980;Харьковская краткая справочная –Х,1976.
75. Янковская Е.А. Перераспределение трудовых ресурсов.- К, 1978.
76. Якуба Е. Воспроизводство населения и трудовых ресурсов.-М,1976.

Розвиток приватної промисловості Харкова (1921–1924)

Онацкий Максим

Онацкий Максим Развитие приватної промисловості Харкова (1921–1924). В роботі досліджується процес відродження та розвитку підприємництва в промисловості Харкова в перші роки НЕПу. Аналізується процес становлення приватного підприємництва в різних галузях промислового виробництва міста. Вивчається соціально-професійний склад підприємців та їх роль у відбудові економіки Харкова. Розкривається роль держави у регулюванні функціонування приватного промислового підприємництва.

Onatskiy Maksim The development of the entrepreneur activity in industry in Kharkov (1921–1924). The paper high lights some research of the origin and development process of entrepreneurship in early years of NEP. The process of formation of private business in industry and the role of the first capital of Ukraine considered as a market town are analyzed. It was studied social and professional staff of the entrepreneurs as well as their role in the reconstruction of the economy of Kharkov. The importance of the state in the regulation of private business function is discovered.

В современных условиях, когда в независимой Украине происходит процесс возрождения и развития частнопредпринимательской деятельности актуальное значение приобретает объективное изучение и критическое переосмысление аналогичных процессов в годы НЭПа, периода, во многом похожего на эпоху конца XX – начала XXI вв.

Хронологические рамки работы – 1921–1924 гг. – т. е. с момента перехода к НЭПу и до начала перехода советского государства в наступление на частный капитал и введение т.н. «новой торговой

политики», суть которой сводилась к тому, что государство перешло в наступление на преимущественно крупный частноторговый капитал (оптовую и оптово-розничную торговлю) с целью заставить частника инвестировать свои средства в промышленность.

Данная проблема нашла определенное освещение в историографии: это работы Б. Сигала [16], И. Кондурушкина [8], А. Кудлая [9], А. Кучера [10], Н. Олейника [11], Л. Шкодиной [22], Ю. Волосника [1] и др.

Однако специальных, а тем более фундаментальных работ, посвященных изучению различных аспектов возрождения частного предпринимательства в сфере промышленного производства в Харькове в годы НЭПа, так и не появилось.

Заполнить в определенной степени имеющийся пробел автор стремится в данном исследовании.

Цель статьи – осветить процесс возрождения и развития частного предпринимательства в промышленности в Харькове в первые годы НЭПа.

В процессе подготовки статьи использованы как опубликованные, так и архивные документы и материалы.

После перехода к НЭПу советское государство предполагало использовать частнопредпринимательскую инициативу для восстановления разрушенного Первой мировой и Гражданской войнами индустриального потенциала страны. С этой целью весной – летом 1921 г. СНК РСФСР и УССР издают ряд декретов, регулирующих привлечение частнокапиталистических элементов в промышленности. Согласно постановлению СНК Украины от 26 июля 1921 г. граждане получили право явочным порядком открывать мелкие промышленные предприятия с числом рабочих до 20 [17, ст. 389]. Такие предприятия могли создаваться без предварительного уведомления органов власти. Их собственники были обязаны после начала производственной деятельности зарегистрировать данные предприятия в ГСНХ [22, с. 217]. Позже, с лета 1923 г., с особого разрешения органов ВСНХ можно было открывать также и более крупные предприятия с числом рабочих более 100 [20]. Частные предприниматели, однако, не слишком спешили воспользоваться предоставленными им правами, чтобы открывать новые промышленные заведения. Следует отметить, что после перехода к НЭПу предприниматели устремились прежде всего в торговую и посредническую сферы, так как здесь была более быстрая оборачиваемость капитала, чем в промышленности. Это сулило нэпманам немалую прибыль, а в случае необходимости им было легче свернуть свою торговую деятельность и быстро изъять вложенные капиталы. Действовал также и более весомый фактор, резко тормозивший развитие частнохозяйственной инициативы в индустриальной сфере. Прежде всего, следует указать на отсутствие в государстве равных условий для деятельности предприятий, принадлежащих к разным формам собственности, отсутствие реальных,

а не декларированных политико-правовых гарантий частной собственности на средства производства и свободы предпринимательской деятельности. Последнее обстоятельство чрезвычайно сковывало инициативу нэпманов в области промышленного производства. Одним из последствий этого явилось слабое строительство частниками новых предприятий в период НЭПа [1, с. 215]. Частники, как правило, ограничивались или реконструкцией своих уже действующих предприятий, или же арендой государственных, или, наконец, модернизацией функционирующих денационализированных фабрик и заводов.

Самой распространенной формой производственной деятельности частника в сфере промышленности в Харькове явилась аренда государственных предприятий, разрешенная декретом СНК Украины от 8 августа 1921 г. [18, ст. 425]. При этом, практика сдачи предприятий в аренду не обеспечивала равных условий эксплуатации производственных единиц для различных категорий арендаторов. Частным предпринимателям сдавались в основном в аренду полуразрушенные предприятия или же с очень изношенным оборудованием, что требовало немалых капиталовложений для их реконструкции. Для них устанавливался меньший срок аренды, чем для арендаторов, представляющих государственно-кооперативный сектор. Они в крайне редких случаях могли надеяться на получение льгот по налоговому обложению или арендной плате, а также кредитов [1, с. 272]. Как правило, частник получал в аренду мелкие предприятия: мельницы, крупорушки, маслобойни, хлебопекарни и т. д. [1, с. 112]. Госорганы требовали от частных арендаторов проведения капитального ремонта зданий, в которых размещались арендованные предприятия. Так, согласно постановлению Харьковского губиспокома (осень 1921 г.) арендаторы принимали на себя помимо арендной платы обязательство производить весь текущий ремонт занимаемого ими здания за свой счет. Капитальный ремонт входил в состав арендной платы. В то же время все оборудование, купленное предпринимателем и установленное на арендуемом предприятии по истечении срока аренды безвозмездно переходило в собственность города. Профсоюзы также нередко выдвигали завышенные требования к частным промышленникам, в частности, они стремились к тому, чтобы у нэпманов режим охраны труда был более жестким, чем в госсекторе [3, л. 43].

Из отчетов губэкономсовещания следует, что арендная кампания 1921–1922 гг. провалилась, не оправдав ожиданий. Сказались экономический кризис, голод 1921–22 гг. в республике и резкое обнищание огромной массы населения. В то же время расчеты властей на скрытые местные запасы сырья, которые должна была извлечь частная инициатива арендаторов, не оправдались. Предприниматели оказались не в состоянии выполнить взятые на себя договорные обязательства.

В результате арендная плата поступала крайне слабо, а преобладающей формой ее являлись натуральные платежи в виде процентного отчисления доли готовой продукции, а также необработанного сырья и полуфабрикатов [13, с. 59].

Большинство арендных договоров заключалось предпринимателями, как правило, на годичный срок, но были договора и на 2–4 года эксплуатации [13, с. 59].

Из-за малых арендных сроков предприниматели часто были вынуждены отказываться от аренды госпредприятий [1, с. 216]. Характерным явлением было то, что нэпманы предпочитали арендовать предприятия, не требовавшие серьезного ремонта, те же, которые нуждались в серьезной реконструкции, в аренду сдавались с трудом, т. к. требовали серьезных капиталовложений [21, с. 144].

Согласно отчета харьковского губисполкома (1921 г.) среди арендаторов промышленных предприятий по состоянию на 1 октября 1921 г. 47,4 % составляли частные предприниматели [2, л. 58], из которых 88,5 % составляли бывшие владельцы этих предприятий [12, с. 261].

Эти цифры убедительно свидетельствуют, что уже в самом начале НЭПа, когда наиболее интенсивно проводились кампании по сдаче в аренду промышленных предприятий государственного фонда, бывшие владельцы составляли львиную долю частных арендаторов.

Таким образом, в Харькове среди арендаторов промышленных предприятий в 1920-е гг. ядро составляли представители «старой» дореволюционной буржуазии (преимущественно из ее низших и средних слоев).

Несмотря на многочисленные трудности, связанные с перебоями поставок сырья, налоговым нажимом и различными административными препонами, частная промышленность Харькова продолжала развиваться. Так, к 1925 г. в руках частника находилось 43 % предприятий (в 1922 г. их было 37 %) [7, л. 76; л. 5].

Наиболее активно в аренду частникам сдавались предприятия пищевой промышленности (по некоторым данным они составляли до 90 % от числа всех сданных в частную аренду) – кондитерские, колбасные, макаронные фабрики, предприятия мукомольного производства и т. п. Значительно меньше частник стремился арендовать заводы и фабрики текстильной и деревообрабатывающей промышленности [21, с. 37].

К середине 1920-х гг. политика местных органов власти Харькова (как и по всей Украине) в отношении сдачи промышленных предприятий в частные руки начинает меняться. Так, местные советы стали проявлять большую заинтересованность в привлечении частного капитала в промышленность. На это были свои причины. Во-первых, государственная промышленность, находящаяся в подчинении ХГОМП, вследствие

¹ Подсчитано автором.

недостаточной мощности не смогла в достаточной мере развить массовое производство потребительских товаров, вследствие чего местный рынок испытывал ощутимый недостаток в продукции широкого потребления. Во-вторых, ставилась цель путем привлечения свободных ресурсов частного капитала в промышленность отвлечь его из сферы торговли, сократив этим спекулятивные тенденции на частном рынке. В-третьих, необходимость скорейшей сдачи бездействующих предприятий в частную аренду вызывалась угрозой их разрушения и стремлением сократить значительные бюджетные расходы по их охране [4, л. 89].

Таким образом, к середине 1924 г. местные органы начинают более активно проводить политику, направленную на привлечение инвестиций частного капитала в промышленность, для чего были улучшены условия аренды, предоставлялись льготы арендаторам, особенно при сдаче в аренду групп предприятий, которые требовали серьезных инвестиций (как, например, металлургическая) и в которые частник особенно не стремился [22, с. 218; 5, л. 86]. Но даже в Харькове количество сданных в аренду предприятий не превышало 70 % арендного фонда [4, л. 86].

С февраля 1922 г. в Украине разворачивается и постепенно набирает ход процесс денационализации части мелких и средних предприятий. Денационализация началась после публикации декрета ВЦИК РСФСР от 10 декабря 1921 г. Согласно декрету местные власти получали право денационализовать мелкие предприятия, имевшие механический двигатель и до 5 рабочих, а также предприятия с числом рабочих до 10 человек без двигателя. В Украине денационализация началась с декрета ВУЦИК от 15 февраля 1922 г. «О мелкой и кустарной промышленности». Постановление разрешало возвращать в собственность прежним владельцам кустарные и мелкие предприятия с числом наемных рабочих до 20, однако лишь в том случае, если они не были фактически национализированы (т. е. не были взяты на учет и не эксплуатировались государством) до 21 июля 1921 г. [11, с. 31].

Правда, подобные решения советского партийного руководства вызывали непонимание и даже определенное противодействие на местах. Так, в Харькове комиссия треста Главмуки, проверявшая процесс денационализации и передачи в аренду мельниц, была «арестована и посажена в подвал» [11, с. 31].

С классовой точки зрения местной партийной номенклатуры лучшей альтернативой денационализации было бы вовсе закрыть эти предприятия, а рабочих направить в сельскую местность, нежели поступаться коммунистическими принципами. Передавая предприятия их бывшим владельцам, местные органы власти требовали от последних обязательного пуска данных предприятия. Как правило, денационализировались предприятия, не имевшие для государства серьезного значения [5, л. 70].

Вследствие такого подхода значительная часть предприятий, находившаяся в период НЭПа в руках у государства, не денационализировалась, а сдавалась в аренду (часто – бывшим владельцам), что было связано как с нежеланием государства передавать экономические «высоты» в руки частному собственнику, так и с финансовой выгодой в виде арендной платы (размер которой нередко устанавливали весьма произвольно).

Следует отметить, что местные власти не гарантировали прав и предпринимателям, чьи производственные единицы были денационализированы. Ярким примером может служить случай с харьковским предпринимателем Ж. Борманом. В 1924 г. он обратился в ВУЦИК с просьбой отменить решение губисполкома о национализации его мельницы в г. Харькове, принятое в августе 1921 г. Однако решить этот вопрос ни на губернском, ни на республиканском уровне ему не удалось. Мельница ему была возвращена лишь в 1924 г. после личного вмешательства секретаря президиума ВЦИК СССР А. Енукидзе [11, с. 34].

Что касается численности денационализированных в Харькове предприятий, то, к сожалению, автору не удалось найти обобщающих данных за рассматриваемый период. До определенной степени этот пробел может быть заполнен данными по губернии. Так, к октябрю 1922 г. было денационализировано 40 мельниц, а из 379 промышленных предприятий, находившихся в ведении губсовнархоза, 19 подлежали денационализации. На 1 октября 1923 г. еще 29 предприятий подлежали возврату их бывшим владельцам [14, с. 166–167].

Что касается вопроса об общей численности частных предприятий в городе, то информацию за первый этап исследуемого периода (1921–1922 гг.) автору также обнаружить не удалось.

Говоря о 1923/1924 гг. можно отметить, что здесь ситуация сложилась следующая. В первом полугодии 1923/1924 гг. (первое полугодие – это период с 1 октября до 1 апреля, второе – с 1 апреля по 1 октября) в Харькове численность частных промышленных предприятий равнялась 1831, что составляло 94,2 % общего количества всех харьковских предприятий. Во втором полугодии 1923/1924 гг. их насчитывалось уже 2124 (или 93 % от общего числа). В конце 1924 – начале 1925 гг. их численность достигла 2144 (91,1 %) [15, с. 13]. Но при этом на долю частной промышленности приходилось 19,9 млн. руб. (т. е. 20,9 % всей выработки промышленной продукции) [15, с. 14]. Из работавших в 1923–1924 гг. 174 цензовых предприятий с числом рабочих 34371 человек частнику принадлежало 19 (10,9 %) с числом рабочих 333 человека (0,9 % от общего числа рабочих). [15, с. 14]. Иными словами, на одно частное предприятие приходилось в среднем 17,5 человек рабочих и служащих, в то время как на одно государственное – 260,6 человек [15, с. 14]. В то же время в 1922 г. на

одно частное предприятие приходилось 38 человек, а на одно государственное – 225 [19, с. 15].

Таким образом, подводя итоги, можно сделать вывод, что после перехода советского государства к НЭПу в Харькове, как и по всей республике, начинается процесс возрождения частнопредпринимательской деятельности. Не имея достаточных средств для восстановленного разрушенного войнами промышленного потенциала города, местные органы власти проводят политику привлечения частного капитала в промышленность.

Основными формами функционирования частнохозяйственной инициативы в индустриальной сфере являлись: аренда государственных предприятий, денационализация части мелких и средних госпредприятий, а также реконструкция уже действующих частных предприятий.

Однако, привлекая частный капитал в промышленность, советское государство не создало нэпманам равных с хозяйствующими субъектами обобщественного сектора экономики условий для деятельности. Основным контингентом промышленников-предпринимателей являлись дореволюционные (преимущественно мелкие и средние) предприниматели.

Частная промышленность специализировалась, в основном, на выпуске товаров широкого потребления, работала на удовлетворение спроса потребительского рынка. Удельный вес частных предприятий в выпуске одной только ценовой фабрично-заводской промышленности Харькова составлял в 1923/1924 гг. около 3 %, а в 1924/1925 гг. – 3,8 % [19, с. 58].

Література

1. Волосник Ю. П. Зародження нової буржуазії та розвиток приватнопідприємницької діяльності в Україні в 1920-ті – на початку 1930-х рр.: Дис. ... докт. іст. наук. – Харків, 2004.
2. ГАХО. – Ф.Р. – 194. – Оп. 1. – Д. 315.
3. ГАХО. – Ф.Р. – 203. – Оп. 1. – Д. 74.
4. ГАХО. – Ф.Р. – 203. – Оп. 2. – Д. 74 а.
5. ГАХО. – Ф.Р. – 845. – Оп. 2. – Д. 307.
6. ГАХО. – Ф.Р. – 869. – Оп. 1. – Д. 42.
7. ГАХО. – Ф.Р. – 869. – Оп. 1. – Д. 315.
8. Кондурушкин И. С. Частный капитал перед советским судом: Пути и методы накопления по судебным ревизионным делам. 1918-1926. – М.; Л., 1927.
9. Кудлай А. О. Боротьба трудящих Харківщини за відбудову промисловості і сільського господарства. 1921–1925 рр. – Харків, 1961.
10. Кучер О. О. 3 історії класової боротьби на приватних та орендних підприємствах України в перші роки непу // Питання історії народів СРСР. – 1968. – Вип. 5.
11. Олійник М. М. Діяльність приватних виробництв України та створення і удосконалення системи соціального захисту працюючих на них в 1921–1929 рр. – Харків, 1998.

12. Отчет Харьковского губернского экономического совещания. 1 января – 1 октября 1921 г. – Харків, 1921.
13. Отчет Харьковского губернского экономического совещания. 1 октября 1921 г. – 1 апреля 1922 г. – Харків, 1922.
14. Отчет Харьковского губисполкома 8-му губернскому съезду Советов. – Харків, 1923.
15. Отчет Харьковского окружного исполкома Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов III Съезду Советов Харьковского округа. – Харків, 1926.
16. Сігал Б. В. Приватний капітал в народному господарстві України // Вісник статистики України. – 1929. – № 5.
17. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1921. – № 14.
18. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1921. – № 15.
19. Статистичний бюлетень. Матеріали народного господарства Харківської округи. Кн. 1. – Харків, 1996. – № 1–3.
20. Труд. – 1923. – 6 июня.
21. Хозяйство Харьковщины. – 1923. – № 6–8.
22. Шкодіна Л. Г. Приватне підприємництво в господарстві України (1921-1930) // Вісник Харківського університету. – Харків, 1998. – № 401: Історія України. – Вип. 2.

Економіко-правові умови розвитку стаціонарної торгівлі у Харківській губернії (друга половина XIX – початок XX ст.)

Скиданова Антоніна

Скиданова Антоніна Економіко-правові умови розвитку стаціонарної торгівлі у Харківській губернії (друга половина XIX – початок XX ст.). Стаття містить характеристику правових засад організації торгівлі та податкових реформ у цій сфері у другій половині XIX ст. На матеріалах Харківської губернії показано вплив названих факторів на розвиток постійної торгівлі. Результати дослідження доводять позитивний вплив лібералізації торгового законодавства, посилення податкового навантаження на торгові підприємства, прискорений розвиток дрібного сектору стаціонарної торгівлі у зв'язку із пільговими умовами його оподаткування.

Skidanova Antonina. The economic and lawful conditions of the constant trade development in Kharkiv region (the second part of the

19-th century and the beginning of the 20-th century). The lawful basis of the trade organization and tax reforms in the second part of the 19-th century are characterized. On the basis of materials of Kharkiv region the influence of these factors on the constant trade development is shown. The results of investigation prove the positive effect the trade legislation liberalization, the tax press to the trade business increasing, quick development of the constant trade small section due to privileged tax conditions.

Економіко-правове поле, створене законодавством Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст., було невід’ємним чинником розвитку стаціонарної торгівлі. Шляхом визначення системи розподілу торгових прав і оподаткування, держава впливала на низку особливостей в організації та структурі постійної торгівлі, створювала умови, від яких залежала реалізація приватної ініціативи у цій сфері. Отже, економіко-правові умови визначали ключові елементи розвитку постійної торгівлі, у зв’язку з чим їхня характеристика і аналіз впливу на торговий сектор набувають значної актуальності.

У науковому доробку є чимало робіт, присвячених правовому і податковому забезпеченню торгової сфери Російської імперії [1-5; 9]. Але при цьому все ще малодослідженою залишається проблематика впливу державного законодавства на конкретні показники розвитку цієї сфери, зокрема на здійснення постійної торгівлі. У зв’язку з цим завданням представленої статті є характеристика загальних норм організації торгово-підприємницької діяльності, аналіз створених ними умов для розвитку стаціонарної торгівлі, з’ясування впливу змін в оподаткуванні на реалізацію справи на території Харківської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Дослідження проведено на основі законодавчих джерел та державної податкової статистики другої половини XIX – початку XX ст.

На середину XIX ст. у Російській імперії й на території Харківської губернії зокрема діяла станова система розподілу торгових прав, згідно з котрою набуття того чи іншого обсягу торгових прав залежало від станової приналежності. Найбільшим обсягом прав володіло купецтво. Для селян доступ до торгових дій, які надавалися купцям і міщанам, утруднювався через більш високу вартість торгових документів. Все це позбавляло стаціонарну торгівлю одного із провідних принципів свободи та рівності, гальмуючи тим самим її розвиток.

Робота над змінами в окресленій системі розпочалася з кінця 50-х років XIX ст. в руслі підготовки реформ, спрямованих на покращення економічного розвитку держави. 1 січня 1863 р. було затверджене „Положення про податки за право торгівлі та інших промислів” [11], котре за кілька наступних років було суттєво доопрацьоване і з’явилося у новій розширеній редакції 9 лютого 1865 р. [12, с. 157-175]. Дія Положення розпочалася із 25 лютого 1865 р.

Із деякими доповненнями воно було основою здійснення стаціонарної торгівлі до запровадження 1899 р. нової системи оподаткування.

Стрижнем Положення 1863 р. та його редакції 1865 р. була безстанова основа розподілу торгових прав. Так, відповідно до Положення 1865 р. здійснення торгової діяльності вимагало придбання спеціальних свідоцтв – купецьких (1-ї та 2-ї гільдії) або промислових (на дрібний, розвізний, розносний торг, для прикажчиків), які на відміну від попереднього періоду були доступними для всіх станів без різниці у вартості для кожного конкретного стану [12, с. 159, 160]. До пакету торгових документів входили також білети, котрі видавалися на кожний окремий торговий заклад підприємця [12, с. 160].

Свідоцтва надавали визначене коло торгових прав. Так, власник купецького свідоцтва 1-ї гільдії міг здійснювати оптові операції на території усєї держави і роздрібну торгівлю в межах повіту, де взяте свідоцтво [12, с. 162]. Власник свідоцтва 2-ї гільдії міг здійснювати тільки роздрібну торгівлю в повіті, де отримав документ [12, с. 160, 162]. За свідоцтвом на дрібний торг дозволялося здійснювати роздрібну торгівлю продуктами харчування, продукцією, виробленою домогосподарствами (наприклад, шкірами, овчинами, селянським полотном) та товарами, призначеними для широкого простонародного вжитку (простий одяг і тканини, сільськогосподарські знаряддя праці, побутова проста утварь) [12, с. 160, 163; 14, с. 57]. За свідоцтвами на розвізний і розносний торг дозволялася відповідна форма реалізації товарів поза містом [12, с. 164].

За річні свідоцтва і білети підприємець сплачував до губернської казенної палати (через повітові казначейства, думи, волосні правління) визначену державною ціну, котра й складала податок за право торгівлі. Розмір податку залежав від типу і розряду свідоцтва й від місцевості, у котрій діяв підприємець. За державною класифікацією існувало п'ять класів місцевостей. Харківська губернія мала наступний розподіл: до II класу входило м. Харків, до III – Харківський і Сумський повіти, до IV – Охтирський і Лебединський повіти, міста Богодухів, Вовчанськ, Ізюм, Слав'янськ. Всю іншу територію губернії було зараховано до V класу місцевостей [14, с. 55-56]. Такий розподіл практично незмінно існував до кінця XIX ст.

Відповідно до означеної класифікації річний податок за право здійснення торгівлі на території Харківської губернії у 1865 р. становив: для свідоцтв 1-ї гільдії – 265 крб. (відповідний білет коштував від 10 до 25 крб.), 2-ї гільдії – від 25 до 55 крб. (білет – 5-17 крб.), для свідоцтв на дрібний торг – від 8 до 18 крб. (білет – 2-8 крб.), на розвізний торг – 15 крб., розносний – 6 крб. [14, с. 56].

Таким чином, різниця у вартості свідоцтв, а отже і торгових прав, була значною, що обумовлювало ситуацію низьких стартових можливостей, відстороненості широких підприємницьких кіл від низки товарів. Незважаючи на досить чітке розмежування у правах

підприємців, закон все ж містив деякі неточності, вигідні для торговців. Так, Положення подекуди не встановлювало жорстких характеристик товарів (особливо у сфері торгівлі продуктами харчування), реалізація котрих передбачалася тим чи іншим свідоцтвом. Зважаючи на цю шпарину, підприємці Харківської губернії мали можливість без шкоди для справи виходити на нижчій рівень податкових витрат шляхом придбання свідоцтв нижчого ґатунку.

Розрахунок податкових витрат підприємців-власників різних типів свідоцтв показує, що для кожного із них зі збільшенням кількості торгових закладів рівень витрат на кожний заклад зменшувався. Тобто, за слушним зауваженням тогочасних науковців, оподаткування стаціонарної торгівлі, встановлене Положенням 1865 р., виявлялося зворотно пропорційним обсягам торгових дій [1, с. 103]. Ця фіскальна вада до певної міри була фактором, який заохочував до розширення мережі стаціонарної торгівлі.

В цілому за окресленими вище правилами невдовзі після запровадження Положення у Харківській губернії було видано 6171 торгових свідоцтв і 5485 білетів до них (див. Табл. №1).

З метою встановлення більш рівномірного розподілу податкового навантаження відповідно до обсягу торгових прав Положення 1865 р. частково або повністю звільняло від сплати податків низку торгових операцій. Так, від сплати податків повністю були звільнені безпосередні виробники сільськогосподарської та ремісничої продукції, найдрібніші торговці, які брали участь у поширенні цієї продукції в містах, господарі та підприємці, що забезпечували поставки сировини, задіяної у внутрішньому виробництві та експорті держави [12, с. 158-159; 14, с. 54-55]. Частково податок сплачувався у разі: продажу дрібних товарів широкого вжитку із однієї не капітальної споруди типу шафи, вугла, рундука і т. п. (із платою за білет на дрібний торг); при реалізації виготовленої продукції безпосередньо із приміщення майстерні чи фабрики (зі сплатою лише за свідоцтво) [12, с. 161, 164]. Без придбання жодних торгових документів могли вести незначну роздрібну торгівлю соціально незахищені категорії населення (вдови і незаміжні дочки померлих священно-і церковно служителі, відставні й безстроково відпускні військові нижніх чинів, дружини, вдови, незаміжні дочки солдат) [12, с. 164].

Отже, режим податкового сприяння частіш за все охоплював найдрібнішу торгівлю. Це стало одним із факторів інтенсивного розширення цієї ринкової ланки на території Харківської губернії. Не відповідаючи реальному попиту таке розширення вже у 90-х роках ХІХ ст. подекуди призводило до зниження прибутковості означених занять [19, с. 45].

У перші ж роки після запровадження „Положення про податки” з метою збільшення податкових надходжень до закону почали вноситися зміни. Так, із 1866 р. до чотирьох була обмежена кількість торгових

закладів, які могли утримуватися за одним свідоцтвом на дрібний торг [8, с. 259]. У 1870 р. подібне обмеження було застосоване щодо власників свідоцтв 2-ї гільдії (дозволена кількість крамниць обмежувалася десятьма) [6, с. 311]. Із 1881 р. такі санкції були поширені на всі типи свідоцтв. Відтепер за одним свідоцтвом 1-ї гільдії дозволялося утримувати до десяти торгових закладів, 2 – ї гільдії – до п'яти, за свідоцтвом на дрібний торг – не більше трьох. На кожний „зайвий” торговий заклад потрібно було вибирати нове свідоцтво [7, с. 754-755]. Невдовзі, у 1884 р., до одного зменшується кількість закладів, які могли утримуватися за одним свідоцтвом на дрібний торг [5, с. 235]. У Харківській губернії усі перелічені вище обмеження досить чітко позначилися на скороченні темпів розширення мережі торгових закладів власників свідоцтв першої гільдії та на дрібний торг (див. Табл. №1,2).

Крім плати за свідоцтва і білети підприємці мали щорічно відраховувати також і додаткові кошти (на земську та квартирну повинність тощо) [7, с. 754-755]. У 1884 р. всі додаткові збори були зведені й додані до вартості торгових документів, у зв'язку з чим єдиний податок на право здійснення торгівлі став вдвічі більшим. Після підвищення загального податкового тарифу у 1884 р. підприємці продовжували щороку сплачувати податки на користь земств і міст у розмірі до 15 % вартості гільдійських свідоцтв та до 10 % вартості інших торгових документів [5, с. 248].

Із середини 80-х років XIX ст. розмір податкових відрахувань підприємців почав зростати у зв'язку із запровадженням до фіскальної практики елементів податку на прибуток. З 1885 р. нові правила були поширені на власників купецьких свідоцтв, а з 1889 р. охопили також й інші торгові підприємства [13, с. 10-12; 5, с. 248]. У зв'язку із цими змінами податкові витрати значних підприємців-власників купецьких свідоцтв на території Харківської губернії у 1885 р. склали близько 6 % розміру отриманого ними прибутку. Приблизно такий же рівень відрахувань гільдійські торгові підприємства зберігали і надалі [23, с. 198-199; 16, с. XLIV; 21, с. 208-209; 17, с. 284-290; 22, с. 88-89; 18, с. 22-23]. Натомість щорічні податкові витрати не гільдійських торгових підприємств із залученням до додаткового податку зросли до рівня вище 10 % від отриманих ними прибутків [21, с. 448-449; 17, с. 286, 292; 22, с. 180-181; 18, с. 23, 31].

З 1889 р. у руслі посилення податкового тиску були зняті торгові пільги із виробників. На відміну від попереднього періоду, торгівля із приміщень майстерень і фабрик була класифікована як реалізація зі спеціального торгового закладу, і таким чином підпорядкована правилам про білетний збір, від котрого раніше звільнялася [5, с. 235].

Значне підвищення податкових відрахувань, що відбулося до кінця 80-х років XIX ст. позначилося на зниженні потенційно можливих темпів розвитку торгівлі у Харківській губернії. Але на тлі об'єктивних

факторів її зростання все ж не стало причиною різкого скорочення підприємницької активності, про що свідчать дані Таблиці №1.

8 червня 1898 р. було затверджено „Положення про державний промисловий податок”, котре встановлювало відмінні економіко-правові умови розвитку стаціонарної торгівлі. Закон набув чинності з 1 січня 1899 р. і діяв до жовтня 1917 р. [3, с. 11; 4, с. 137; 10, с. 489-515].

Специфічною рисою нового Положення було те, що на відміну від попереднього, за одиницю оподаткування у ньому вважалося кожне торгове підприємство, а не сам власник справи. Це дозволило наблизити оподаткування торгівлі до більш об'єктивних показників її розвитку. Крім того це зняло ситуацію, коли за одним свідоцтвом вищого рівня торговець міг утримувати більшу кількість торгових закладів, ніж підприємець-власник свідоцтва нижчого гатунку. Таким чином, нове Положення, змінивши об'єкт оподаткування торгівлі, зробило його загальним, виключило існуючу неоднорідність розподілу торгових прав.

Загальний характер оподаткування, закладений у документі, обумовив скорочення пільгових категорій торгівлі. За новими правилами лише розвізна реалізація товарів продуктово-сировинного характеру та виробів кустарного виробництва і розносна торгівля предметами широкого простонародного вжитку були виведені із оподаткування. Жодне з інших занять де-юре не підлягало повному звільненню від податків. Але режим певного сприяння шляхом послаблення фіскального тиску для деяких видів торгівлі все ж зберігався і навіть дещо розширився. Так, як і раніше держава створювала умови податкового сприяння для дрібної торгівлі, безпосередніх виробників, посередників у обміні між містом і селом та соціально незахищених категорій торгівців. Пільги були поширені також і на суспільно-корисні торгові підприємства (народні їдальні, земські торгові заклади, що реалізували нові знаряддя, тощо) [24, с. 37-38, 81].

Обсяг торгових прав того чи іншого підприємця визначався рівнем придбаного свідоцтва. Перший розряд свідоцтв надавав право на утримання оптових закладів, трактирів і аптек зі значними оборотами. Другий розряд передбачав утримання роздрібних торгових закладів, утримання трактирів і аптек із середнім рівнем прибутковості, оптових складів вина, спирту і вітчизняного тютюну, ренських погребів з іноземними винами. До третього розряду були віднесені права на ведення роздрібної торгівлі із закладів з одним торговим приміщенням, утримання невеликих трактирів і аптек, закладів з продажу готової їжі. Четвертий розряд передбачав ведення дрібної торгівлі простими товарами широкого вжитку із невеликих приміщень, що не мали вигляду кімнати, утримання закладів з продажу готової їжі, розміщених у одному приміщенні. До п'ятого розряду були віднесені розвізна і розносна позаміська торгівля мануфактурними і галантерейними товарами [24, с. 71-73].

Нова система оподаткування зберегла елементи розмежування у правах на реалізацію того чи іншого кола товарів. Найбільш чітко вони

простежувалися між першим – третім і четвертим – п'ятим розрядами свідоцтв. Але разом із тим між першим, другим, третім розрядами вони були зведені нанівець. Таким чином, Положення 1898 р. все ж зробило крок уперед у питанні створення рівних можливостей для суб'єктів торгової підприємницької діяльності, що позитивно вплинуло на динаміку і якість її розвитку на території Харківської губернії.

До позитивних сторін Положення 1898 р. слід віднести також і те, що із його запровадженням відчутно зменшився фінансовий бар'єр для розширення справи. Зокрема важливо, що податкові ставки свідоцтв на заклади третього розряду, які відкривали доступ до широкого кола торгових операцій, були цілком прийнятними для пересічних підприємців [24, с. 79].

Новий закон вніс певні корективи до класифікації місцевостей імперії. За новим розподілом у складі Харківської губернії як місцевість I класу визначалося м. Харків. До III класу були зараховані Харківський та Сумський повіти, міста Охтирка, Лебедин, Слав'янськ. Усі інші повіти потрапили до останнього, IV класу місцевостей [24, с. 68-70].

Крім сплати за свідоцтва торгівлі підприємства, за переліченими раніше винятками, сплачували також додаткові збори (розкладочний і процентний) у відповідності до рівня отриманих річних прибутків [24, с. 54-64].

Розміри податкових витрат торгових підприємств Харківської губернії після запровадження Положення 1898 р. носили різний характер. З аналізу податкової звітності, систематизований звіт котрої маємо за 1912 р., видно, що у цьому році основний і додатковий податок сплачували до 70 % торгових підприємств губернії. Із них підприємства, котрі сплачували розкладочний додатковий податок, відраховували до казни від 8 до 17 % своїх річних прибутків. При цьому від 10 до 17 %, як правило, сплачували власники закладів другого розряду, котрі відрізнялися більшою прибутковістю. Натомість за підприємства третього розряду в середньому відраховувалося від 8 до 10 % річного прибутку. Торгові заклади із високими показниками прибутку, які сплачували крім основного, розкладочного також і процентний збір, відраховували на користь держави близько 6-7 % свого прибутку [20, с. 4, 44-45, 78, 120].

Охарактеризовані вище умови розподілу торгових прав і оподаткування, створені державою наприкінці XIX ст., у значній мірі обумовили темпи розвитку стаціонарної торгівлі у Харківській губернії. Як видно із Таблиці №1 та №3, протягом першого десятиліття XX ст. відбулося досить стрімке піднесення у середньому та дрібному торговому секторі, котрий, як зазначалося, потрапив у доволі сприятливий податковий клімат і зазнав лібералізації торгових прав. Значна оптова, розвізна і розносна торгівля продовжували розвиватися доволі усталеними темпами.

Узагальнюючи характеристику впливу економіко-правових засад організації та здійснення підприємницької діяльності на стаціонарну торгівлю Харківської губернії зазначимо на основні тенденції.

З 60-х років XIX ст. державна регламентація здійснення торгівлі була позбавлена станової детермінованості у розподілі торгових прав, що відповідало потребам часу і сприяло більш динамічному розвитку підприємницької ініціативи як у Російській імперії, так і в межах Харківської губернії. Разом із тим протягом другої половини XIX ст. зберігалася відчутна різниця у вартості документів, що заважало зростанню торгової справи від нижчих шаблів до вищих. Реформа 1898 р. лібералізувала розподіл торгових прав та знизила різницю у вартості між різними рівнями торгових документів, чим значно прискорила темпи розвитку середніх ланок стаціонарної торгівлі у Харківській губернії.

За період другої половини XIX – початку XX ст. податкове навантаження на торгіві підприємства Харківської губернії стало більш пропорційним до розмірів їхніх прибутків, але все ж залишається досить нерівномірним через властиві податковій системі імперії вади у процедурах визначення розмірів податку, більш низькі податкові ставки для значних і вищі для дрібних підприємств. Разом із тим, незважаючи на поступове скорочення, продовжували зберігатися податкові пільги для найдрібніших ланок торгівлі, посередників у обміні між містом і селом, для виробників, соціально корисних торгових операцій і незахищених верств населення, що обумовлювало стаłe розширення цього сектору в губернії.

В цілому протягом другої половини XIX ст. внаслідок реформування системи розподілу торгових прав та оподаткування в Російській імперії склалися досить сприятливі для розвитку стаціонарної торгівлі умови, що в свою чергу створило необхідне підґрунтя для розширення даного сектору у Харківській губернії.

Таблиця №1 Кількість свідоцтв та білетів на право ведення торгівлі (з урахуванням піврічних), виданих у Харківській губернії [15, с. 326-327, 330-331; 26, с. 150-151; 25, с. 176-177]

| Типи і розряди свідоцтв та білетів | 1867 р. | | 1883 р. | | 1888 р. | | 1898 р. | |
|------------------------------------|---------|------|---------|------|---------|------|---------|------|
| | Св-в | Біл. | Св-в | Біл. | Св-в | Біл. | Св-в | Біл. |
| 1-ї гільдії | 33 | 211 | 83 | 301 | 78 | 291 | 152 | 450 |
| 2-ї гільдії | 1245 | 1945 | 1790 | 2520 | 2485 | 3222 | 2650 | 3503 |
| На дрібний торг | 4523 | 3329 | 5537 | 5833 | 5585 | 2923 | 6930 | 4898 |
| На розвізний торг | 162 | - | 252 | - | 167 | - | 216 | - |
| На розносний торг | 208 | - | 245 | - | 144 | - | 320 | - |

Таблиця № 2 Середня кількість торгових закладів у Харківській губернії, котрі утримувалися за свідоцтвами [15, с. 326-327, 330-331; 26, с. 150-151; 25, с. 176-177]

| Типи і розряди свідоцтв та білетів | Середня кількість торгових закладів, що припадала на одне свідоцтво | | | |
|------------------------------------|---|---------|---------|---------|
| | 1867 р. | 1883 р. | 1888 р. | 1898 р. |
| 1-ї гільдії | 6,4 | 3,6 | 3,7 | 3 |
| 2-ї гільдії | 1,5 | 1,4 | 1,3 | 1,3 |
| На дрібний торг | 0,7 | 1 | 0,5 | 0,7 |

Таблиця №3 Кількість свідоцтв (з урахуванням піврічних), виданих на торгові заклади у Харківській губернії у 1912 р. [20, с. 4-5]

| Розряд свідоцтва | Кількість виданих свідоцтв |
|--|----------------------------|
| Перший розряд | 395 |
| Другий розряд | 3 619 |
| Третій розряд | 11 599 |
| Четвертий розряд | 5 290 |
| П'ятий розряд: на засоби розвізного торгу | 205 |
| на засоби розносного торгу | 885 |

Література

1. Алексеенко М. М. Действующее законодательство о прямых налогах. – СПб., 1879
2. Ананич Н. И. К истории податных реформ 1880-х годов // История СССР. – 1979. – № 1
3. Богданов А. И. Реформа торгово-промышленного обложения в России 1898 года // Вестник ЛГУ. – Сер. 2. – 1886. – Вып. 3
4. Болдырев Г. И. Подоходный налог на Западе и в России. – М., 1924
5. Исторический очерк обложения торговли и промыслов в России / [Сост. И. Я. Рудченко]. – СПб., 1893
6. О некоторых изменениях в Положении о пошлинах за право торговли и промыслов: Высоч. утв. мнение Государственного Совета, 23 марта 1870 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2-е. – Т. 45. – Отд. 1. – № 48175
7. О размере пошлины с иностранной соли и [...] сборов с торговых документов: Высоч. утв. мнение Государственного Совета, 16 декабря 1880 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2-е. – Т. 55. – Отд. 1. – № 61666
8. Об ограничении числа заведений, могущих быть содержимыми по свидетельствам на мелочной торговле: Высоч. утв. мнение Государственного Совета, 21 ноября 1866 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2-е. – Т. 41. – Отд. 2. – № 43875
9. Остапенко Д. О. Оподаткування підприємств роздрібною торгівлі в Російській імперії в другій половині XIX століття // Вісник Харківського

- національного університету ім. В. Н. Каразіна. – Серія: Історія. – 2002. – Вип. 34
10. Положение о государственном промысловом налоге: Высоч. утв. 8 июня 1898 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 3-е. – Т. 18. – № 15601
 11. Положение о пошлинах за право торговли и других промыслов: Высоч. утв. 1 января 1863 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2-е. – Т. 38. – Отд. 1. – № 39118
 12. Положение о пошлинах за право торговли и промыслов: Высоч. утв. 9 февраля 1865 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2-е. – Т. 40. – Отд. 1. – № 41779
 13. Правила о дополнительном обложении торговых и промышленных предприятий дополнительным сбором (процентным и раскладочным): Высоч. утв. 15 января 1885 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 3-е. – Т. 5. – № 2664
 14. Приложения к Положению о пошлинах за право торговли и других промыслов // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2-е – Т. 40. – Отд. 2.
 15. Сведения о числе свидетельств, выданных на право торговли // Ежегодник Министерства Финансов. – 1869. – Вып. 1
 16. Свод данных о торговых сборах в России за 1885 г. – СПб., 1887
 17. Свод данных о торговых сборах в России за 1889 г. – СПб., 1892
 18. Свод данных о торговых сборах в России за 1897 и 1898 гг. – СПб., 1900
 19. Скиданова А. В. Оберти та прибутки закладів стаціонарної торгівлі у Харківській губернії (80 – 90-ті роки XIX ст.) // Збірник наукових праць Харк. нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. – Серія: Історія та географія. – 2008. – Вип. 29-30
 20. Статистика прямых налогов и пошлин. – Пг., 1915
 21. Статистические результаты процентного и раскладочного сборов за 1889 год. – СПб., 1892
 22. Статистические результаты процентного и раскладочного сборов за 1896, 1897 и 1898 годы. – СПб., 1900
 23. Статистические результаты раскладочного сбора за 1885 год. – СПб., 1888
 24. Торгово-промышленный сборник / [Сост. С. А. Просьбин]. – СПб., 1904
 25. Число билетов и свидетельств, выданных на право торговли и промыслов в 1888 году // Ежегодник Министерства Финансов. – 1893. – Вып. 19
 26. Число свидетельств и билетов, выданных на право торговли и промыслов в 1883 г. // Ежегодник Министерства Финансов. – 1889. – Вып. 15

Основні демографічні характеристики купецької родини Харкова XIX ст.

Харченко Артем

Харченко Артем Основні демографічні характеристики купецької родини Харкова XIX ст. Стаття присвячена вивченню демографічного розвитку купецьких родин Харкова в XIX ст. У статті досліджується людність родини, статеві і покоління структура купецьких родин, кількість дітей, форми і типи організації купецьких родин Харкова, а також зміни, які відбувалися протягом XIX ст.

Kharchenko Artem The main demographic characteristics of the merchant's family in Kharkiv at the XIX th centuries. The article is devoted to the study of demographic development of the merchant's family in Kharkiv at the XIX th centuries. Quantitative composition of family, sexual and generation structure merchant family pattern, amount of children in them, forms and types organization of the merchant's family in Kharkiv, and also changed for XIX th centuries, is in-process explored.

Проблемам історії родини та її трансформаціям у XIX ст. присвячена велика кількість вітчизняної та закордонної наукової літератури. Втім, ступінь вивченості окремих її аспектів не знижує гостроти дискусій з багатьох питань, які стосуються цих змін. Своєрідність проблеми визначається тим, що трансформація купецької родини у XIX ст. вочевидь була незавершеною, відбувалася неоднаковими темпами у різних містах та регіонах Російської імперії. Метою даної статті є дослідження основних характеристик демографічного розвитку, виявлення специфіки купецької родини Харкова у зазначений період.

У XIX ст. в Україні, як і в інших регіонах Європи, традиційна велика родина у купецькому середовищі зазнала значних змін. Історико-демографічні дослідження купецької родини дозволять виявити ці зміни. Дослідження окремих аспектів демографічного розвитку родини у вітчизняній історіографії розпочинається з другої половини XIX ст. Вивченню сімейної структури приділяли увагу і радянські дослідники. У 1970-ті роки проблеми історичної демографії соціальних структур суспільства (зокрема структури родини) вийшли на якісно новий рівень

дослідження. Науковці застосовували різні методики для аналізу соціальних структур [1]. Сучасні дослідники відзначають, що саме дослідження на мікροісторичному рівні дають найбільші результати [2, с. 16].

Основні групи джерел, які були залучені для дослідження купецької родини Харкова XIX ст. – це статистичні і справочинні матеріали (загальнодержавні і місцеві переписи населення, різноманітна справочинна документація, гільдійські списки харківського купецтва, ревізькі сказки, свідоцтва про осіб, зарахованих до харківського купецтва). Ці документи містять інформацію про чисельність, склад, організаційну структуру купецтва Харкова.

У сучасній практиці історико-демографічних досліджень все більше уваги приділяється вивченню розмірів родини. Сьогодні такі дослідники, як Ю. Гончаров, І. Кусова встановили взаємозв'язок кількісного складу родини, так званої людності родини, з різними аспектами родинного життя, а саме: з господарською діяльністю, соціальним становищем, укладом життя, внутрішніми відносинами у родині та ін. [3, 4] Вчені вважають, що на станова особливість кількісного складу купецької сім'ї впливав професійний чинник. Крім того, розмір родини визначався існуючою шкалою цінностей тогочасного суспільства, тобто носив етичне забарвлення. Протягом XIX ст. у масштабах Російської імперії загальною тенденцією змін людності купецької родини було зменшення її кількісного складу. Відповідні тенденції у загальноімперському вимірі відзначає російський вчений Б. Миронов [5, с. 235]. Дослідники відзначають зменшення кількісного складу купецької родини в різних регіонах Російської імперії. Так, І. Кусова, відзначає, що родина рязанського купецтва зменшилась з 6,8 особи у 1782 р. до 4,9 особи у 1830 р. [4, с. 33].

Людність купецької родини Харкова протягом XIX ст. також мала тенденцію до зменшення. Однак цей процес йшов поступово, іноді прискорюючись чи гальмуючись. На підставі аналізу архівних даних, а саме: списків мешканців міста; ревізьких списків; гільдійських списків харківського купецтва, – можна встановити людність купецької родини Харкова у різні роки XIX ст. Так, у 1811-1814 рр. людність родини харківського купецтва становила 5,8 особи [5], а у 1826-1829 рр. ці показники знизились до 5,1 особи [7]. Втім у 1832-1835 рр. людність купецької родини істотно збільшилась, становлячи 6,4 особи [8]. Аналізуючи дані, які стосуються купецької верстви Харкова, що були зібрані під час IX ревізії населення Російської імперії (1850 р.), відзначаємо чергове зменшення людності до 5,7 осіб.

Таким чином, в другій третині XIX ст. спостерігаємо значні коливання кількісного складу родини. У сучасній науковій літературі вже зверталася увага на феномен зростання міської родини в першій половині XIX ст. Так, білоруський дослідник В. Носевич стверджує, що це заперечує гіпотезу про поступово зникаючу в цей період

патріархальну родину [9, с. 30]. До сьогодні немає чіткого пояснення цього явища, але відзначається ряд причин, що викликали таке «повернення» великої родини й відповідно збільшення людності родини в цей час. Зазвичай появу великих родин у середовищі купецтва дослідники пов'язують зі вступом селян до купецького стану. Однак, дослідження джерел формування харківського купецтва в XIX ст. не підтверджує такої думки. Так, досліджуючи шляхи формування купецтва Харкова за матеріалами IX ревізії 1850 р., приходимо до висновку, що переважна більшість купців були вихідцями з міських станів Харкова та харківської губернії або міст інших губерній. Лише 12% харківських купців походили з селянського стану. Така ситуація зберігалась і надалі. Так, у 1861 р. з 35 осіб, зарахованих до харківського купецтва, 27 осіб були вихідцями з міських станів і тільки двоє походили з селян [10].

Втім, аналіз гільдійського списку 1870 р. дає змогу відзначити різке зменшення людності родини до 3,2 осіб. У подальші роки тенденція до зменшення людності купецької родини Харкова зберігалась. Так, за гільдійським списком 1882 р., фіксуємо подальше скорочення людності родини до 2,8 осіб. На різке скорочення людності купецької родини в цей період вплинуло істотне збільшення в середовищі харківського купецтва кількості господарств, які склалися з однієї особи та господарств, представлених молодими бездітними парами. Аналізуючи дані гільдійського списку 1893 р., спостерігаємо збільшення людності купецької родини до 4,5 осіб. Такі показники людності харківської родини майже співпадали з людністю купецьких родин Томська [3, с. 116] або Рязані [4, с.110], яку дослідники визначають як невисоку. Досить значні коливання показників людності родини харківського купецтва протягом XIX ст. (при збереженні загальної тенденції до її зменшення) є свідченням складного процесу соціальної модернізації купецької верстви в цей період.

Незважаючи на існуючу в науковій літературі тезу про те, що купецтву була притаманна велика родина з багатьма членами, в середовищі купецтва Харкова кількість великих родин, у яких проживало більше 10 членів, була досить незначною. Прикладом великої родини харківського купецтва в XIX ст. може виступати родина купця 2-ої гільдії В. Шимбір'ова, яка складалася з 37 осіб. Це найбільша з купецьких родин, які були досліджені. В родині разом зі вдовим батьком мешкали троє одружених синів з дітьми, невістка – дружина померлого сина з дітьми, та шестеро одружених онуків, четверо з яких мали своїх дітей [11, арк. 907 зв. – 908]. Великими були родина купця 1-ої гільдії Ф. Сандомирського, що складалася з 29 осіб [12, арк. 96 зв. – 97], родина купця 3-ої гільдії А. Кожина, що складалася з 24 осіб [13, арк. 245 зв. – 246]. Аналіз архівних даних (списків мешканців міста; ревізських списків; гільдійських списків харківського купецтва) дає змогу стверджувати,

що такі великі родини становили незначний відсоток від загальної кількості родин харківського купецтва (у середньому до 9%).

Для харківського купецтва XIX ст. можна виділити три групи сімей: родини, які мали від 1 до 5 членів; родини, які мали від 5 до 10 членів; родини, які мали більше 10 членів. Протягом XIX ст. значна кількість родин харківського купецтва складалась з 1-5 осіб. У першій половині XIX ст. кількість таких родин наближалась до половини від загальної кількості купецьких сімей. На середину століття родина з 1-5 членами становила більшість купецьких родин. За гільдійським списком 1882 р. з 294 купецьких родин, які досліджувалися, 197 були представлені 1-5 членами [8]. Потрібно зауважити, що більше третини цих родин становили господарства одинаків. Одиначами були переважно молоді чоловіки у віці від 20 до 40 років, які ще не створили своєї родини.

Протягом XIX ст. значний відсоток родин харківського купецтва становили родини із кількістю членів від 5 до 10. У першій половині XIX ст. такі родини складали до половини від загальної кількості родин, й кількісно не поступалися родинам із людністю 1-5 членів. За даними 1835 р. вони навіть отримали невелику чисельну перевагу над малими родинами. У другій половині XIX ст. кількість родин з людністю 5-10 осіб істотно скоротилася.

Якщо порахувати окремо господарства одинаків, які все ж не мали необхідного для родини осередку – шлюбної пари, ми маємо підстави казати про те, що родина з людністю 5-10 членів, разом з родиною, де людність становила до 5 членів, були найбільш поширеними формами родин харківського купецтва протягом всього XIX ст.

Родини з людністю більше 10 членів тільки на початку XIX ст. становили близько 1/5 від загальної кількості родин. У подальшому їх частка коливалась у межах 10%, з тенденцією до зменшення протягом століття. Після 1870 р. їхня частка в загальній кількості купецьких родин значно скоротилась, коливаючись від 1 до 3%. Це дає нам підстави стверджувати, що родини з великою кількістю членів не були характерними для харківського купецтва.

При вивченні родини важливим є питання про частку чоловіків та жінок в родинях купецтва. Протягом XIX ст. у родинях харківського купецтва існувала чисельна перевага осіб чоловічої статі. Кількість чоловіків в родині купецтва збільшилася протягом XIX ст. з 54% до 59%. Це відповідало загальним тенденціям у структурі населення міста Харкова, в якому протягом XIX ст. чоловіки кількісно переважали жінок. Такі цифри підтверджуються статистичними даними [14]. У 1850 р. співвідношення чоловіків та жінок у купецтві Харкова було таким: 826 осіб чоловічої статі на 708 осіб жіночої статі [15, с. 166]. Протягом досліджуваного терміну найбільша кількісна перевага чоловічої статі простежується серед неповнолітніх, сягаючи в середньому 60%. Жінки кількісно переважали чоловіків у віці понад 50 років.

Кількість дітей у родинях харківського купецтва в XIX ст. була традиційно високою. Кожна шлюбна пара народжувала дитину вже в перші роки шлюбного життя. Довгий час на зменшення кількості дітей у родині впливала висока дитяча смертність. Так, у 1850 р. зі 172 родин, які мали дітей, у 25 з них діти помирали [11]. Родини харківського купецтва, які мали дітей, можна розподілити на три групи: родини з 1-2 дітьми; родини з 3-4 дітьми; і родини, які мали більше 4 дітей. На першу третину століття кількість родин з 1-2 та 3-4 дітьми була майже рівною. Меншою була частка родин, в яких було більше 4 дітей. Так, у 1811 р. на 33 родини з 1-2 дітьми було 38 родин з 3-4 дітьми [6]. У тому ж 1811 р. тільки 16 родин мали більше 4 дітей. Рекордсменом за кількістю дітей була родина купчихи К. Щелкової, в якій було 12 дітей [7, арк. 330 зв. – 331]. Середній показник числа дітей у родині харківського купецтва в 1811 р. становив 3,4 дитини. Хлопців було більше, ніж дівчат, на 180 хлопців було 117 дівчат.

На середину XIX ст. кількість родин всіх трьох груп була майже рівною. Так, у 1850 р. кількість таких родин становила відповідно: 61 родина з 1-2 дітьми; 60 родин з 3-4 дітьми; 51 родина з більше ніж 4 дітьми [11]. Серед найбільш багатодітних була родина купця Водоп'янова, яка мала 11 дітей [11, арк. 951 зв. – 952]. На 1850 р. середній показник числа дітей у родині харківського купецтва становив 3,4 дитини. Кількість хлопців була значно більшою за кількість дівчат, на 389 хлопців було 270 дівчат.

В останній третині XIX ст. ситуація майже не змінилась. Так, у 1893 р. у 188 родинях які мали дітей, 61 родина мала 1-2 дитини; 73 родини мали 3-4 дитини; 54 родини мали більше 4 дітей [16]. Збільшення родин з великою кількістю дітей в цей період можна пояснити зменшенням дитячої смертності, а також збільшенням в середовищі харківського купецтва числа єврейських та селянських родин, для яких була характерна велика кількість дітей. Як бачимо, кількість дітей в родинях купецтва протягом XIX ст. постійно залишалася достатньо високою.

У вивченні родини важливим є розглянути її покоління структуру. Цей показник характеризує історико-демографічні процеси, що відбувались в купецьких родинях. Для купецьких родин Харкова в XIX ст. найбільш характерною була родина, що складалася з двох поколінь. Протягом зазначеного періоду родини з двох поколінь складали не менше 60% від загального числа купецьких родин. Зазвичай такі родини були представлені поколіннями батьків та дітей, які були одружені або неодружені. У XIX ст. збільшилась частка родин з одним поколінням – тобто родин, що представляли собою бездітну шлюбну пару, або самотньої особи, родичів одного покоління тощо. Кількість таких родин зросла з 13% у 1811 р. до 30% у 1893 р. Протягом XIX ст. частка родин, представлених трьома поколіннями, зменшилась з 21% у 1811 р. до 6% у 1893 р. Родини, представлені чотирма поколіннями,

зустрічалися тільки у першій половині XIX ст. На приклад такими родинами були сім'ї купця Г. Мітіна у 1811 р. [6, арк. 253 зв. – 254] або родина купчихи С. Смирнової у 1850 р. [11, арк. 693 зв. – 695]. Дані другої половини XIX ст. свідчать про відсутність таких родин. Отже, наведені дані демонструють існування тенденції до спрощення поколінної структури родини харківського купецтва протягом XIX ст.

Проаналізуємо внутрішню структуру купецької родини Харкова у XIX столітті. Ми застосували типологію родин, що була запропонована російським дослідником Ю. Гончаровим [3, с. 132]. Він запропонував поділ родин на типи: господарство однієї особи; господарство шлюбної пари з дітьми або без дітей; господарство декількох шлюбних пар; господарство родичів без шлюбу; господарство однієї шлюбної пари, з іншими родичами, не пов'язаними шлюбом.

У XIX столітті у купецькому середовищі Харкова переважала проста родина. Вона мала різні варіації: домогосподарство однієї особи; шлюбної пари з дітьми; вдівого чи вдовиці з дітьми; родичів, які проживали разом, без шлюбу. У першій третині XIX ст. родини таких форм становили більше 70% від загальної кількості родин. Так, у 1829 р. зі 133 досліджених родин 102 родини можна віднести до простих форм [7]. У другій третині XIX ст. кількість простих родин збільшується до 80% від загальної кількості родин. Так, у 1850 р. з 249 досліджених родин, до родин простих форм можна віднести 202 родини [11]. В останню третину XIX ст. їх кількість продовжує збільшуватися, сягаючи 90% від загальної кількості родин купецтва. Так, у 1893 р. з 288 досліджених родин 262 родини належали до простих форм [16].

Серед родин купецтва Харкова певну частку складали родини з розширеними формами. В таких сім'ях шлюбна пара мешкала разом з родичами непрямої лінії (тобто не з батьками). У першій третині XIX ст. сімей із розширеними формами налічувалося 2,5% від загальної кількості. Так, у 1811 р. зі 110 досліджених родин 5 можна віднести до розширених форм [6]. У другій третині XIX ст. кількість таких родин становила 3,5% від загальної кількості родин. Так, у 1850 р. з 249 родин, до розширених родин можна віднести 7 з них [11]. В останній третині століття їхня частка зменшилась до 2% від загальної кількості родин. Так, у 1882 р. з 311 досліджених родин до родин з розширеними формами можна віднести тільки 5 з них [8]. Тобто кількість розширених родин протягом XIX ст. завжди залишалася невисокою, у таких родинях мешкала досить незначна кількість харківського купецтва.

Значну частку від загальної кількості сімей становили родини купецтва зі складними формами. Так, у першій третині XIX ст. частка родин зі складними формами, становила до 18% від загальної кількості купецьких родин Харкова. Найбільша кількість таких родин спостерігалась на початку XIX ст. Наприклад, у 1811 р. зі 110 досліджених родин 25 родин мали складні форми [6]. У подальшому бачимо тенденцію до скорочення їх кількості. Так, у 1829 р. їх частка

зменшилась до 14% [7]. Але у другій третині XIX ст. їхня кількість дещо зросла, знов сягаючи майже 18%, як це було на початку XIX ст. Тільки в останній третині XIX ст. тенденція до зменшення кількості родин зі складними формами стає стійкою. У цей період відбувається різке скорочення числа таких родин – до 3%. На 1893 р. з 288 досліджених родин до складних форм можна віднести тільки 14 з них [16].

Аналіз купецьких родин Харкова за різними типами внутрішньої структури, дозволяє зробити висновок про те, що переважаючим типом купецької родини Харкова протягом XIX ст. було господарство однієї шлюбної пари. Спостерігається тенденція до збільшення частки родин цього типу. Якщо на початку XIX ст. родини з однією шлюбною парою складали біля 50% від загальної кількості купецьких родин, то у 1829 р. цей показник збільшився до 55% [7]. У подальшому частка таких родин дещо знизилась, і тільки наприкінці XIX ст. вона перевищила 70%. У родинах такого типу мешкала більшість купецтва Харкова. Протягом першої половини XIX ст. кількість купців, які мешкали у родинах з однією шлюбною парою, перевищувала 50% від загального числа купецтва. У другій половині XIX ст. ця цифра зростала, складаючи 74% купецьких родин міста у 1893 р. [16].

Родини які складались з кількох шлюбних пар у середовищі харківського купецтва становили на початку XIX ст. досить значну кількість – 23%, до того ж у них мешкало до 38% населення. У першій половині XIX ст. кількість таких родин коливалась у межах 15-20%, а чисельність населення, які їх складали, становила близько 40% від загальної кількості харківського купецтва.

Феномен зростання кількості великих родин в середовищі харківського купецтва в цей період вже відзначався вище. На нашу думку, фіксація під час переписів значної кількості багатопарних родин зумовлювалась суворим контролем дотримання норм сімейного законодавства за часів царювання Миколи I. Під час проведення ревізій від населення вимагали чіткого дотримання існуючих законодавчих положень в сімейній сфері. Слідом за головою сім'ї записували його синів з їх родинами або інших родичів, навіть коли діти фактично мешкали окремо, хоча й не мали дозволу на таке відокремлення від батьківського господарства. Так, під час ревізії 1850 р. як одна родина були записані купець Г. Ханайченков та троє його одружених синів (старшому з яких вже виповнилося 47 років) [11, арк. 485 зв. – 486]; родина купчихи С. Смирнової, в якій із вдовицею записали четверо її одружених синів, двоє одружених онуків та ін. [11, арк. 693 зв. – 695].

У другій половині XIX ст. частка багатопарних родин харківського купецтва стрімко зменшувалась, так само як і кількість населення, яке мешкало в родинах такого типу. У 1893 р. багатопарні родини становили 5% від загального числа, а число населення в них дорівнювало 10% [16]. Родини такого типу в харківському купецтві були представлені шлюбними парами голови родини та його дітей (а іноді й онуків),

шлюбними парами дітей, що проживали із вдовим головою родини, та шлюбними парами кількох одружених братів. Так, у 1811 р. в родині купця Г. Олексієва проживало двоє його одружених братів [6, арк. 59 зв. – 60].

Протягом XIX ст. в середовищі харківського купецтва значно збільшилась кількість одинаків, тобто осіб, що вели окреме господарство. Переважно це були чоловіки, які ще не мали своєї родини, але іноді це були вдови або вдовиці. Якщо у першій третині XIX ст. господарства одинаків склали 3,5% від загальної кількості родин купецтва, то у другій третині століття їх кількість зросла до 9%. В останній третині XIX ст. кількість таких господарств збільшилась до 22,5%. Так, у 1870 р. з 246 досліджених родин, 49 були господарствами одинаків [17].

Протягом XIX ст. в середовищі харківського купецтва збільшилась частка родин, в яких проживали родичі без шлюбу. Переважно це були родини, в яких вдівець або вдовиця мешкали з дітьми, неповнолітніми або ще неодруженими повнолітніми. В більшості випадків це родини саме з жінками-вдовицями. Крім того, це були родини, в яких мешкали неодружені брати та сестри (та були й інші варіації). Так, у 1835 р. в родині купця М. Северіна були записані два його брати та сестра [13, арк. 59 зв. – 60]. Протягом XIX ст. відсоток таких родин збільшився з 5,5% до 14% від загальної кількості купецьких родин. Але в останній третині XIX ст. їх частка в середовищі купецтва Харкова зменшилась. У 1893 р. родини, в яких проживали родичі без шлюбу, становили тільки 7,5% від загального числа купецьких родин [16].

Серед купецтва Харкова незначною була кількість родин, в яких разом з шлюбною парою мешкали інші непрямі родичі. Протягом XIX ст. кількість такого типу родин в харківському купецтві не перевищувала 5%. Прикладом такої родини може бути родина купця П. Єрасова, з яким проживали двоє його неодружених братів та їх 87-річна бабуся [8, арк. 113 зв. – 114].

Отже, у XIX ст. у середовищі харківського купецтва простежується тенденція до зменшення кількісного складу родини та розпаду складних родин, спрощення структури купецької родини, її поколінного складу. Протягом XIX ст. відбулося становлення малої родини як головної форми організації родини купецтва Харкова. Таким чином, історія родини харківського купецтва відображала процеси соціальної модернізації, що тривали у суспільстві в XIX ст. Порівняння з аналогічними процесами, що відбувалися у цей час в середовищі купецтва інших регіонів Російської імперії, дозволяє констатувати, що родина харківського купецтва за основними показниками демографічного розвитку відображала загальні тенденції процесу модернізації сім'ї.

Література

27. Брачность, рождаемость, семья за три века. – М., 1979.
28. Шлюмбом Ю., Кром М., Зоколл Т. Микроистория: большие вопросы в малом масштабе / Прошлое – крупным планом / Под ред. М. Крома. – СПб., 2003.
29. Гончаров Ю. М. Купеческая семья второй половины XIX – начала XX вв. – М., 1999.
30. Кусова И. Г. Рязанское купечество: Очерки истории XVI-XX вв. – Рязань, 1996.
31. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи. – СПб., 1999. – Т. 2.
32. Державний Архів Харківської Облaсті (ДАХО). Ф. 44. Оп. 2. Спр. 34.
33. ДАХО. Ф. 44. Оп. 2. Спр. 77.
34. ДАХО. Ф. 45. Оп. 19. Спр. 356а.
35. Носевич В. Еще раз о Востоке и Западе: структуры семьи и домохозяйств в истории Европы // История и компьютер. – М., 2001.
36. ДАХО. Ф. 44. Оп.1. Спр.469.
37. ДАХО. Ф. 44. Оп. 2. Спр. 273а.
38. ДАХО. Ф. 98. Оп. 6. Спр. 573.
39. ДАХО. Ф. 44. Оп. 2. Спр. 102.
40. Статистическое изображение городов и посадов Российской империи по 1825 году / Под ред. Штера. – СПб., 1829.
41. Цит. за: Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования. -Х.,1993. – Т.2.
42. ДАХО. Ф. 45. Оп. 19. Спр. 1071а.
43. ДАХО. Ф. 44. Оп. 1. Спр.734.



Образ відьми в україністичній літературі другої половини XIX – початку XX ст.

Богдашина Олена, Клименко Юлія

Богдашина Олена, Клименко Юлія Образ відьми в україністичній літературі другої половини XIX – початку XX ст. Стаття присвячена історії вивчення українськими науковцями другої половини XIX – початку XX ст. одного з найколотніших жіночих образів української демонології – відьми. Шляхом дослідження як опублікованих праць, так і рукописів з Інституту рукопису ім. В. Вернадського та ЦДА України (м. Київ) проаналізоване місце відьми у дослідженнях вченими традиційних демонологічних вірувань українського народу.

Bogdashina Olena, Klimenko Yuliya Character of the witch in Ukrainian literature in the second half of the 19 th century and the beginning of the 20 th century. The article touches upon the history of studying one of the most picturesque character of the Ukrainian demonology, the witch, made by Ukrainian scientists in the second half of the 19 th century and the beginning of the 20 th century. By means of research made through the published works as well as through manuscripts from the National Library Institute of manuscripts of Ukraine named after V. Vernadsky, and from the Central State Historical Archive of Ukraine in the city of Kyiv, the witch's status in the scientific studies of traditional demonological notions of Ukrainian nation.

Демонологічні вірування були важливим елементом світогляду членів сільської громади на українських землях у дореволюційний час. Відьма є одним з найяскравіших персонажів української демонології. Опис і характеристика цієї демонічної постаті досить детально представлені в історико-етнографічних працях вчених другої половини XIX ст. – початку XX ст.

Відомі науковці (серед них В. П. Милорадович [1], В. Б. Антонович [2], М. Ф. Сумцов [3], В. М. Гнатюк [6], П. В. Іванов [13], П. С. Єфименко [9], І. І. Левицький [7]) зупинялись переважно на вивченні генезису таких вірувань та їх особливостей в українських звичаях. Історикими та етнографами досліджувалися вірування сільського населення щодо причин появи відьм, головних сфер їх діяльності, особливих прикмет, за якими можна розпізнати відьму,

способів їх визначення й знешкодження, а також попередження їх впливу, форм покарань за заподіяний відьмою збиток.

Дослідження феномену відьм та їх ролі у духовній культурі українців у другій половині XIX – на початку XX ст. залишається не до кінця вивченим. Так, малодослідженим є історіографічний аспект даної проблеми. Між тим записані етнографами й фольклористами другої половини XIX – початку XX ст. народні оповідання про відьм та наукові розвідки того періоду містять важливу й цікаву інформацію з даної проблематики. Висловлені у роботах дореволюційного періоду думки не були належним чином оцінені сучасними науковцями. Зібрані матеріали надають можливість детальної реконструкції особливостей дослідження сільської відьми в україністичній літературі другої половини XIX – початку XX ст., що і становить головну мету нашої розвідки.

Відомо, що позитивістська парадигма була пануючою у науці другої половини XIX – початку XX ст. Тому вищеназвані науковці з позицій просвітництва, раціоналізму та емпіризму підходили до аналізу демонологічних явищ. Останні вони вважали насамперед проявом забобонів та невігластва, як пережиток «півдиких народів» [2. с. 4-5; 3. с. 230; 5. с. 180-182]. Так, М. Ф. Сумцов оцінював народні вірування у відьм як «яскраві залишки стародавнього релігійно-містичного світогляду» [3. с. 230]. Характерною є ремарка В. Б. Антоновича: «Кожний незрозумілий, невияснений, дивний або рідкий прояв хоч би і невинний, приписується злому духові. При слабкому розвитку реального знання чорт стає гіпотетичною фігурою всіх проявів, невияснених строгим дослідом і науковою критикою» [2. с. 5]. З посиланням на одного з англійських фундаторів доктрини позитивізму В. П. Милорадович вважав демонологічні вірування українського народу, які «відкривають цікаві риси найдавнішого світогляду людства: віру в перевертнів, в основі якої, як гадає Спенсер, – постійні зміни рослинних та тваринних форм у самій природі; віру у дуалістичне існування, тобто в діяльність душі окремо від тіла, що ґрунтується на уявленнях про реальність сновидінь; віру в можливість управляти стихіями і викрадати зірки; в основі якої – незнання законів природи і величини небесних тіл» [1, с. 61]. З позицій історичного оптимізму та віри у розум М. Ф. Сумцов писав: «Історія чаклунства в Європі є однією з самих яскравих сторінок в історії перемоги розуму та гуманізму над невіглаством та жорстокістю» [3, с. 230].

Науковці певну увагу приділяли етимології слова «відьма». Відомий український етнограф П. В. Іванов наводить такі популярні приклади назв відьми: волоцюга, нечисть, погань, лиха личина, яритниця [13. с. 164]. Вчений пояснював ці назви тим, що серед населення було поширена думка про вміння відьм приймати різні образи і в такому вигляді робити різні лихі справи, а також пізнавати все таємне і невідоме для звичайної людини. Ю. А. Яворський зазначав також поширені серед українського населення назви відьм: литавиця, визрениця, перелесниця [10, арк. 3]. Останні, як підкреслював науковець, відрізнялися особливою

пристрасністю, закоханістю, відвертим залицанням до представників протилежної статі [10, арк. 3].

Практично всі вчені наводять народну класифікацію відьм. Вони стверджували, що народна уява поділяє відьм на два види, які мають своїх представників як серед чоловіків, так і серед жінок: 1) відьми вроджені, які здобувають силу відьмацтва від природи; 2) навчені, які отримують надзвичайні можливості у процесі навчання від чортів, або в обмін на свої душі.

У народних оповіданнях і віруваннях часом навіть зустрічаються натяки на деякі позитивні риси, які приписувані відьмам, особливо вродженим. Так, у розвідці І. І. Нечуя-Левицького підкреслюється: «Родимі відьми...багато знають, але нікому не шкодять і навіть допомагають людям своїм знахарством» [7, с. 98].

Дослідники були переконані, що розходження у сприйнятті відьм вроджених і вчених полягали у народних уявленнях про спосіб придбання ними надлюдських можливостей. Науковці відзначали, що якщо знання й уміння вродженої отримані мимоволі, «ненавмисно», то навчена знаходить їх свідомо, за власним злим наміром, шляхом боговідступництва й укладання договору з дияволом. Значна кількість народних оповідань повідомляють про пограння ними християнських святинь і контактів з нечистими істотами [1-2; 5; 10]. П. В. Іванов писав, що перша категорія відьм у відносинах зі звичайними людьми проявляє деякі риси доброзичливості. Наприклад, цей вид відьм допомагає одним у лікуванні хвороб та обороняє інших від злих нападів своїх сестер – навчених відьм [13. С. 157, 178]. Тому, на думку харківського вченого, природжені відьми та відьмаки часто не відрізняється від знахарок, за винятком здатності до перевтілень та можливості літати [13, с. 157, 160-161].

Дослідники також часто відзначали такі характерні риси зовнішнього обліку відьми, як наявність хвостика, різок, крилець. Науковці зазначали, що за народними віруваннями відьма видає себе незвичайним поглядом: почервонілі очі, похмурий погляд, звичка не дивитися прямо у вічі, бо в її зіницях можна побачити перевернуте відображення людини. Досить часто населення уявляло відьму з нечесаним волоссям, гачкуватим носом, кістлявими руками, інколи з тілесними недоліками (кульгавість) [10, арк.2]. Так, відомий етнограф та фольклорист В. П. Милорадович наводить характерний опис зовнішності відьми: «Гидка, зловісна баба із гарячкуватим носом, червоними очами, що дивляться вниз» [1, с. 48].

Вчені зауважували, що українці вірили у чудодійну здатність відьми до перевтілень, літання, вміння відводити очі звичайним людям [13, с. 157]. Простим народом все це вважалося доказом могутності відьм [2; 13].

Науковці підкреслювали страх населення перед відьмами. Активізація відьми у нічний час парадоксальним чином сприймалася населенням як фактор, що позитивно впливає на зміцнення моралі. Наприклад вважалося, що відьми часто залякують молодих дівчат і парубків з метою утримання їх

від необдуманих вчинків і непристойної поведінки. Як підкреслював П. В. Іванов найчастіше випадки подібних залякувань мали місце, коли молодь збиралася веселитися напередодні великих християнських свят. Вчений пояснював це тим, що відьма змушує «допозна загулявшую» на вулиці молодь скоріше повертатися додому [13, с. 158].

Вчені зазначали, що на відміну від більшості міфологічних персонажів (чортів, русалок, домовиків тощо), відьма не є істотою однозначно демонічною. Двоїстість її природи визначалася також одночасною її приналежністю до двох світів – людського, в якому вона реальна особа як жителька села, і потойбічного, в якому відьма виступає знаряддям шкідливих сил світу смерті. Маючи подвійне життя у цих двох вимірах, відьма чергує дві свої ролі (людини вдень і демона вночі). Вдень відьма більше нагадує людину ніж демона, а вночі – навпаки, її людська частина слабшає і стає вразливою. У народних віруваннях відьма не втрачає зв'язків з одним світом, перебуваючи в полоні іншого.

Переважає більшість вищеназваних авторів підкреслювала специфічність становища відьми у суспільстві. Для неї характерні особливі контакти з людьми. Дослідники цієї теми підкреслювали такий цікавий факт – народна традиція приписує особливу схильність жінок до занять чаклунством. Народні оповідання саме їх малюють у ролі сільських чаклунок [2; 8; 9; 13]. У поодиноких випадках чоловік звертався до жінки-чарівниці або чоловіки висували звинувачення проти дружин. Відомі харківські етнограф П. В. Іванов та П. С. Єфименко стверджували, що за народними переконаннями кількість чоловіків незначна в порівнянні з кількістю жінок, які присвятили себе цій справі [9, с. 379; 13, с. 158, 173]. До того ж, як зазначали вчені, така позиція підтримувалася християнською церквою.

Як підкреслював О. Ф. Кистяківський, чоловіків досить рідко підозрювали у відьмацтві і, як правило, чоловіки завжди виконували роль викривачів, судів чи катів [11, арк. 4]. Хоча інколи з тексту судових постанов важко було визначити сімейний стан підозрюваної. В зв'язку з тим, що саме чоловіки подавали скаргу про наклепництво від імені своєї дружини вчені робили припущення, що жінка, з якою судяться, була вдовою. На думку П. В. Іванова та П. С. Єфименка самотню жінку (особливо вдову) часто підозрювали у відьмацтві. У народних оповіданнях неодноразово описується активна участь вдов в інших магічних обрядах (викликання дощу, під час падіння худоби тощо).

Зауваження П. В. Іванова про хтивість відьм, їх пристрасть до сильної статі, сам характер відьмацьких шабашів [13, с. 164] є, на нашу думку, лише додатковим аргументом на користь наступного висновку: народ вважав відьмою як правило жінку середнього віку.

Дослідники народних звичаїв підкреслювали здатність старих відьм до омолодження вночі. О.О. Потебня з посиланням на зібрані Г. Ф. Квіткою фольклорні матеріали наводив такий приклад: «Як у день,

то стара, а як сонце заходить, то вона молодшає, а й у найглухішу північ стане молодесенькою дівчинкою» [8, с. 303-309].

Українські історики та етнографи другої половини XIX ст. – початку ХХст. підкреслювали, що більшість звинувачених у відьмовстві становили жінки середнього та похилого віку (в основному заміжні і вдови), а не дівчата. П. С. Єфименко на основі зібраних ним у Харківській губернії етнографічних матеріалів стверджував, що у судових справах фігурують в основному немолоді жінки або у крайньому випадку жінки середнього віку, але не дівчата [9, с. 377, 384]. Вчений цей пояснював перебуванням дівчат під опікою батьків.

Проте, як підкреслював В. П. Милародович українці вірили у передачу дару відьмовства від матері до доньки [1, с. 60]. Між тим, П. В. Іванов [13] наводив непоодинокі приклади причетності дівчат до магічних практик. Крім того, як неодноразово зазначали інші дослідники (П. П. Чубинський, В. М. Гнатюк, В. П. Милародович), у багатьох народних оповідань про відьм містять вказівки на те, що в ролі останньої з'являється саме дівчина. Близькість дівчат до зазначеної сфери діяльності на думку цих науковців є цілком природною, якщо взяти до уваги загальнопоширені в Україні ворожіння на заміжжя й загальновідомі способи любовної магії.

У літературі наводилися способи визначення відьм жіночої статі. П. В. Іванов зазначав, що оскільки шкодила односільчанам реальна жінка, яка змінювала свою зовнішність, то головною метою народних звичаїв та ритуалів було пошук та знешкодження відьм [13, с.167, 197].

Вчені наводили приклади поширення вірувань у певну систему оберегів для захисту від відьм серед населення [1-2, 6-7; 9; 13]. О. О. Потебня наводив приклади використання найпоширеніших оберегів: малювання хрестів крейдою на дверях будівель, вирване з корнем дерево осики на воротах коровників, крапива на підвіконнях, споживання часника в їжу тощо [8, с. 303-309].

Науковці неодноразово наголошували, що за народними віруваннями відьми перед смертю повинні довго та сильно страждати. В. П. Милародович узагальнив віру у тривалий процес вмирання відьми такими словами: «Природна смерть відьми важка. Щоб полегшити муку, вона повинна передати кому-небудь свою силу, наприклад дочці: ця остання зразу ж стає відьмою. Щоб полегшити передсмертні страждання відьми, свердлять іще черінь на печі і зривають крайній сволок» [1, с. 60]

Варто зазначити, що звинувачені у відьмстві належали до різних верств населення В той же час немає свідчень про те, що звинувачення висувались людям, які стояли на вищих щаблях суспільства. Таким чином, звинувачені належали до груп населення з середнім чи нижче середнього матеріальним рівнем достатку [2, с. 12].

Як зазначав В. Б. Антонович суди роглядали справи про чари лише з точки зору завданої шкоди [2, с. 13]. Українські науковці неодноразово підкреслювали, що в переважній більшості справ суд намагався

примирити сторони або призначав відносно незначне покарання. У літературі зазначалося, що під час розгляду справ про чаклунство в українських судах певне значення мала репутація підозрюваної та його родини.

Між тим в Західній Європі звинувачення у відьмстві, швидше за все, приводило на вогнище. В Україні на відміну від західноєвропейської традиції відьма завжди залишалася повноправним членом церковного приходу.

В. П. Милорадович пояснював поблажливість українців до відьм так: «Причина порівняно поблажливого ставлення малоруського народу до відьм полягає, між іншим, в уявленнях про вроджені здібності відьми, які виключають злу волю; у слабкому розвитку в народній свідомості уявлень про змову з дияволом; у відсутності в українському минулому усялякої ересі – а отже, і ересі чаклунства, і звідси – у повному невтручанні духівництва в питання про відьм» [1, с.61]. В. Б. Антонович та П. С. Ефименко таку толерантність до відьми також пояснювали особливостями світогляду українців, насамперед нерозвинутістю демонологічних вірувань на відміну від Західної Європи [2, с. 4, 8-9; 9, с. 401]. У свідомості більшості українців сам факт володіння деякими таємними знаннями не розглядався як «гріх», особливо у випадку лікування, проорокування, рятування від негативних впливів третіх осіб тощо. Тому важко також простежити чіткі грані між образами відьми й знахарки [13, с. 157].

Вчені наголошували, що лише у часи природних катаклізмів (посуха, повінь, град і тощо) або епідемій хвороб серед населення чи худоби переслідування відьм були жорстокими й масовими [15, арк. 3]. Якраві приклади самосудів, катувань і страт шляхом утоплення, спалення, поховання живцем підозрюваних у нанесенні чаклунської шкоди всій громаді наводяться у більшості дослідженнях [1; 4-6; 13].

Таким чином, дослідження з української демонології стали вагомим здобутком національної історіографії другої половини XIX – початку XX ст. Розвідки українських істориків та етнографів відіграли позитивну роль у розвитку дореволюційної науки. Ці праці стала відповіддю на реальну потребу суспільства пояснити важливий аспект духовного життя українського народу. Для дослідженої україністичної літератури було характерним неупереджене та толерантне ставлення до народних вірувань та забобонів.

Література

1. Милорадович В. Українська відьма: Нариси з української демонології.-К., 1993.
2. Антонович В. Б. Чари на Україні. – Львів, 1905.
3. Сумцов М. Ф. Колдуны, ведьмы и упыри // Сб. Харьков. ист.- фил. общ-ва. – Т. 3. – 1891.

4. Бабенко В. А. Из этнографических наблюдений Екатеринославской губернии // Сб. Харьков. ист.- фил. общ-ва. – 1905. – Т. 16.
5. Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995.
6. Гнатюк В. Знадоби до галицько-руської демонології. – Львів, 1904.
7. Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. – К., 2003
8. Потєбня А. А. О мифическом значении некоторых обрядов и поверий. – М., 1865.
9. Ефименко П. С. Суд над ведьмами // Киевская старина. – 1883. – № 7.
10. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі ІР НБУВ). – Ф. XXI (Особистий фонд Ю. Яворського). – Од. зб. 84.
11. ІР НБУВ. – Ф. 61 (Особистий фонд О. Кістяківського). – Од. зб. 259-260.
12. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: Очерки их этнографии края/ Под ред. В.В. Иванова. – Харьков, 1898.
13. Иванов П. В. Народные рассказы о ведьмах и упырях (Материалы для характеристики мирозерцания) //Сб. Харьков. ист.- фил. общ-ва. – 1891. – Т. 3. – С. 156-228.
14. Краков А. Я. Насмешливые песни купальського цикла // Вестн. Харьков. ист.- фил. общ-ва. – 1913. – Вып. 4. – С. 50-60.
15. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 832.- Оп. 1. – Спр. 42.
16. Труды и исследования, собранные П. П. Чубинским // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной имп. Русским геогр. общ-вом. – СПб., 1872. – Т. 1.

Джерелознавче дослідження та видання документів з історії зони військового управління вермахту у період 1942-1991 рр.

Жигло Володимир

Жигло Володимир Джерелознавче дослідження та видання документів з історії зони військового управління вермахту у період 1942-1991 рр. У статті проводиться аналіз документальних видань з історії німецької окупації 5 північно-східних областей України у роки Великої Вітчизняної війни. Визначається періодизація археографічної обробки цих документів, порівнюються збірки різних періодів. Крім того у статті просліджується особливості розробки радянськими істориками теоретичних методів дослідження та використання цієї

документації при вивченні німецького окупаційного режиму на Україні.

Zgihlo Volodymyr Research and publishing house of the documents on the history of a zone of military management of Vermaht in the period 1941-1991. In article to be spent the analysis of the documentary editions on the history of German occupation 5 northeast areas of Ukraine during Great Domestic war. The periods of development of these documents are allocated, the collections of the different periods are compared. Moreover in article the features of development by the Soviet historians of theoretical methods of research and use of this documentation are traced at study of German occupation on Ukraine.

Під зоною військового управління вермахту (ЗВУ) прийнято називати територію Харківської, Луганської, Донецької, Чернігівської та Сумської областей, які під час німецької окупації (1941-1943 рр.) керувалися не цивільними, а військовими адміністраціями. У вітчизняних архівах відкладалася значна кількість документів після роботи окупаційних органів влади, діяльності радянського руху Опору, державних комісій та установ, які проводили розслідування злочинів окупантів та економічних втрат України від окупації. Ці документи висвітлюють історію окупаційного режиму та складають головну джерельну базу з її вивчення. У радянські часи, щоправда, більшість фондів вітчизняних архівів, які містили документи з історії окупації, були засекречені і лише невелика група спеціалістів мала до них доступ. Громадськість могла ознайомитися з ними лише завдяки виходу численних збірок документів, які ілюстрували різні сторони життя країни та її населення в воєнні та окупаційні роки.

У даній статті просліджується історія видання документів окупаційного режиму в областях ЗВУ, а також аналізується діяльність радянських істориків та археографів, направлена на їх джерелознавче дослідження. Подібний аналіз має на меті виділити етапи археографічної розробки цих документів, а також розкрити ті напрямки дослідження, які були започатковані та розвинуті радянською археографією та історіографією. На сьогоденньому етапі розвитку історичної науки інтерес до документів воєнного та окупаційного періоду зростає, що пов'язано з підняттям багатьох спірних питань історії Великої Вітчизняної війни. Для подальшого успішного розвитку архівної евристики у цьому напрямку, необхідно проаналізувати досвід радянських вчених, зокрема визначити форми, напрямки та результати повідомлень попередніх роки.

Дана проблематика знайшла певне відображення як у публікаціях радянських істориків (Я. М. Гореліка [8], Т. С. Першиної [28], В. М. Нем'ятого [24]), так і сучасних авторів (див. напр. роботи

С. С. Макаруча [20]). В їх розвідках згадуються, як правило, лише найбільші збірки документів. Крім того розробляються методи роботи з архівними документами воєнного періоду, зокрема питання їх пошуку, групування, систематизації та відбору. Але цілісної картини історії джерелознавчого вивчення та обробки цих документів у радянські часи так і не з'явилося. Дане дослідження має заповнити цю прогалину.

Історія видання та вивчення документів з історії окупації українських земель у тому числі й областей, які входили до ЗВУ у радянські часи можна поділити на 3 етапи: 1942 – 1956 рр., 1956-1985 та 1985-1991 рр. У перший період (воєнні та повоєнні роки) доступ дослідників до цих документів був майже закритий, що пояснює певний застій у їх науковому дослідженні та виданні. Другий період розпочався після XX з'їзду КПРС, після якого документацію військових років частково розсекретили. Проте фонди окупаційних структур продовжували залишатися з обмеженим доступом, у наслідок чого підбір їх документів в археографічних та джерелознавчих публікаціях був досить одноманітним. Нарешті третій етап, який охоплює період Перебудови у СРСР, характеризується певним розширенням тематики у наслідок розсекречення більшості «окупаційних фондів».

Характерною ознакою документальних видань першого періоду є їх яскраво виражена агітаційна спрямованість, направлена на посилення ненависті до фашизму, вузька джерельна база та низький рівень археографічної обробки. Якість цих збірок, про що погоджувалися і радянські історики, була незадовільною [48, с. 21]. Як правило були відсутні коментарі редакторів та легенда більшості документів.

Початок видання документів з історії окупації поклав вихід наказу керівника Управління державними архівами (УДА) НКВС УРСР В. Шклярова від 16 квітня 1942 р., в якому вперше пропонувалося публікувати воєнні документи з агітаційною метою та для залучення населення до пошуку зрадників та військових злочинців [41]. Але публікування збірок документів по ЗВУ (принаймні по тих її територіях, які були тимчасово звільнені) у 1942 р. так і не розпочалося. Щоправда, в 1942 р. Військове видавництво НКО СРСР започаткувало випуск збірників документів "Зверства німецько-фашистських захватчиков", присвячених злочинам окупантів на захоплених територіях. Видання продовжувалося з 1942 по 1945 рр. Всього було видано 15 збірок, у перших з яких (за 1942 р.) інколи зустрічаємо свідчення про злочини в окремих районах Харківської області, які зимою 1942 р. на деякий час були звільнені Червоною Армією і де розпочалося розслідування німецьких злодіянь.

Першою збіркою документів, підготовленою та виданою УДА УРСР у 1943 р., була «Харків і Харківська область під п'ятою німецьких окупантів» [42]. У збірці були представлені окремі накази міської управи Харкова та результати розслідування радянських органів влади про німецькі репресії, зокрема про масове знищення населення

у Дробицькому ярю. У 1943 р. вийшла збірка про рух Опору окупантам [7], а також збірка судових матеріалів, яка складалася з протоколів допитів злочинців та свідків злочинів проти мирного населення [35]. Останнє видання має взагалі унікальний характер, бо являє собою протоколи перших судових процесів над нацистським злочинцем в історії усєї Другої світової війни.

У 1944 р. на УДА УРСР та Інститут історії АН УРСР постановою Раднаркому УРСР «Про заходи по створенню документальної бази по історії України та історії Великої Вітчизняної війни» № 1119 від 31 серпня 1944 р. було офіційно покладений обов'язок випуску документальних збірок з історії України та історії війни [43; 44]. Тоді ж УДА було видано ще 2 збірки документів та спогадів про окупаційний режим у Харкові [11; 32]. У першій збірці фактично були підведені підсумки перших судових процесів над нацистами та колабораціоністами, зокрема представлені свідощтва про найбільш тяжкі злочини проти населення Харкова та області.

У 1944 р. УДА УРСР запропонувало, але так і не видав, 2 документальних збірника: узагальнений – «Окупаційний режим німців на Україні в 1941-1943 рр.» (який зі зміненою назвою вийде російською мовою лише у 1951 р.) та «Письма советских граждан с немецкой каторги», для якого планувалося використовувати документи гестапо, комендатур та управ і безпосередньо виявленні листи оstarбайтерів [45].

У січні 1945 р. керівник УДА П. Гудзенко планував активно продовжувати видавати документи, що розкривали історію окупації, які мали стати «надбанням широкого кола громадськості». На кілька наступних років було заплановано видавати зібрання по різним тематикам: листи радянських громадян-остарбайтерів, документи німецьких комендатур та колабораційних управ, радянського руху Опору, діяльності українських націоналістів, вивезення та знищення нацистами культурних цінностей [46]. Невдовзі після складання цього плану були видані збірки повідомлень української республіканської надзвичайної комісії зі встановлення збитків та злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками (УРНК) [9; 30], в яких оприлюднювалися злочини окупантів. У цьому ж році майже вся документація воєнних років була засекречена і лише невелика їх кількість залишилася у розпорядженні науковців.

Не дивлячись на певний застій, який розпочався у видавничій діяльності після засекречення більшості воєнних документів, у 1940-х роках друкування збірників документів із центральних та обласних архівів все ж продовжувалося. Так, у 1948 р. вийшла збірка листів оstarбайтерів [16], яку планувалося видати ще у 1944 р. Її виданням займалася Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Інституті історії АН УРСР та УДА МВС УРСР. У майбутньому подібні збірки, присвячені документам депортованих, взагалі не публікувалися. Крім того виходили видання присвячені окупаційному режиму в окремих

областях України – у Житомирській [19], Львівській, Одеській. Всього за період з 1946 – 1956 рр. вийшло 7 подібних видань, в яких було надруковано 1548 документів [48, с. 23].

Публікацій, присвячених партизанській боротьбі у ці роки майже не виходило. Можливо, це пояснюється тим, що документи підпільників та партизан у 1940-поч. 1950-х років ще знаходилися у розробці державних та партійних органів влади. Іноді документи з історії руху Опору потрапляли в збірки, що були присвячені бойовим діям Радянської армії [5]. З видань останніх років сталінської епохи найбільш вагомим по кількості опублікованих документів є «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів та матеріалів» [23]. У ньому були представлені вибрані документи органів окупаційної влади (Рейхскомісаріату Україна, комендатур, управ), а також матеріали роботи УРНК.

Після XX з'їзду КПРС розпочався новий етап у виданні архівних документів окупаційних років. Документальна база з історії окупації розширилася за рахунок розсекречення частини архівних фондів. У 1960-1970-ті рр. вийшло кілька видань присвячених історії окупаційного режиму та історії війни взагалі по всій Україні. Крім загальних видань публікувалися також документи, присвячені різним аспектам життя населення у період війни – мобілізації на будівництво оборонних споруд, історії піонерської та комсомольської організацій в умовах війни, діяльності добровольчих організацій по допомозі фронту, профспілкових організацій тощо. Не дивлячись на те, що тематика видань по війні у другий період значно розширилася, ідеологічний контроль влади за ними не послабнув. Багато проблем з історії війни так взагалі і не піднімалися. Більшість з них відносилися до історії окупації, тематика документальних збірок по якій залишалася старою. Головна увага зосереджувалася на розкритті злочинів окупантів, економічній експлуатації окупованих територій. Крім того майже зникли збірки документів остарбайтерів. В той же час покращився науковий рівень видань, зокрема коментарів до них, якість ілюстрацій. Цьому сприяли Правила видання історичних документів ДАФ СРСР 1955, 1969, 1987, 1990 рр. Порівняно новими тематиками у збірках документів слід вважати публікації з історії підпільно-партизанського руху, які були майже відсутні у попередній період. Новим явищем цього періоду було розробка теоретичних питань, присвячених дослідженню джерел з історії окупації (фотодокументів, фонодокументів), використанню листів радянських громадян, у тому числі остарбайтерів, при вивченні історії окупаційного режиму, деякі теоретичні проблеми дослідження документів та їх використання при дослідженні історії окупації. Таким чином, разом з видавничою діяльністю документів окупації, розроблялися деякі теоретичні положення їх вивчення та використання.

Виданню документів воєнних років із архівів України сприяв вихід постанови ЦК КПРС від 12 вересня 1957 р. про підготовку багатотомної

праці з історії Великої Вітчизняної війни. Ця постанова дала поштовх до систематичного вивчення та публікації документів військового часу у тому числі з історії окупаційного режиму [14, с. 66]. Хронологічно першою великою збіркою цього періоду була «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні» [22]. Вона цікава тим, що тут чи не вперше значна увага приділялася не лише виданню документів, які розкривали злочини окупантів проти місцевого населення, а розпорядженням, наказам діячів Рейху про запровадження «нового порядку» на окупованих територіях СРСР, адміністративному поділу України. Так, по областях, які входили до ЗВУ були опубліковані накази комендатур, міських, сільських та районних управ, що керували окупованими територіями. У збірці містяться матеріали комісії А. Розенберга по вивезенню культурних цінностей з окупованих територій та акти УРНК про економічні та гуманітарні злочини нацистів.

Крім того, у період з 1963-1980 рр. виходили видання, присвячені історії різних областей УРСР в роки війни та окупації. У тому числі подібні збірки вийшли і по всіх областях ЗВУ [10; 18; 36; 38; 47]. У порівнянні зі збірками, які були видані у 1940-1950-х роках, нові видання побудовані на значно ширшій джерельній базі і відзначаються вищим археографічним рівнем. Документи в них структуровані за тематично-хронологічним принципом, більш детально написана легенда. Відзначаючи їх переваги у порівнянні з попередніми збірками, науковці ще у радянські часи зробили щодо них деякі зауваження. По-перше у легендах часто не вказувалися номери наказів, місця та час створення документу, ступінь його секретності [14, с. 67]. По-друге, документи переважувалися усілякими виправленнями редакторів: граматичних помилок, застарілих географічних назв тощо. Крім того архівісти підкресливали погану ілюстрацію цих збірок, недостатньо (як наприклад із сумським збірником) залучення фотографій [48, с. 22]. Щодо документації руху Опору, то істотним недоліком представлених видань була майже повна відсутність документів безпосередньо партизан та підпільників. У більшості випадків друкувалися лише звіти партійних органів про організацію та діяльність підпільної та партизанської боротьби. Інколи рецензенти закидали і більш серйозні речі: одноманітність тем, відносно вузьке коло залучених джерел. Багато з проблем взагалі не були розкриті і більшість з них як раз по історії окупації.

Кількісне пожвавлення видання документів окупаційних часів стає помітним після виходу у світ чергової постанови ЦК КПРС від 14 серпня 1967 р. «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві». Після неї у період 1970-1984 рр. вийшло ще 10 великих видань документів по історії війни (всього біля 3057 документів), у тому числі 2 збірки по областях колишньої ЗВУ: Чернігівській та Донецькій. [48, с. 21]. У 1980 р. вийшло монументальне 3-х томне зібрання документів з історії УРСР у роки

війни [33]. Характер документів окупаційних органів влади представлених тут залишався типовим, якісних покращень видання так і не відбулося.

Крім цих ґрунтовних документальних видань, у радянські часи виходили і невеликі збірки документів присвячені окремим сторонам життя населення в умовах війни та окупації. Їх тематика залишалася дуже одноманітною, а представленні документи часто досить неістотні. Із цих десятків видань історії окупації присвяченні усього кілька. Більшість з них стосуються або підпільно-партизанського руху на території України та ЗВУ [2; 17; 25; 27; 29], або документів обліку економічних та людських втрат від окупації (взятих у більшості випадків із документації УРНК) [12; 31].

Якщо у перший період публікування документів, вийшло кілька видань листів оstarбайтерів, то у другий період ця тематика була майже закритою. Тема примусової депортації населення до Німеччини у роки війни була небажаною, а депортовані часто прирівнювалися до зрадників Батьківщини. Однак цей епістолярій чи не найкраще демонстрував жорстокість нацистської ідеології та політики щодо ненімецького населення захоплених територій. Листи депортованих лише зрідка поміщали у загальні епістолярні збірки, в яких публікувалися листи фронтників, партизан [див., напр. 6; 34].

Крім безпосередньої видавничої діяльності у цей період виходили друком статті з історії видання документів воєнних років, а, отже, зароджувалася історіографія цього питання [див. напр. 1; 4; 8; 15; 26; 28; 48]. У більшості досліджень автори зосереджуються в основному на великих збірках документів, які розкривають історію України взагалі протягом всього періоду війни. Лише інколи тут згадуються невеликі збірки, присвячені окремим питанням чи періодам війни.

У 1980-х роках на сторінках галузевих журналів іноді виходили статті, у яких перелічуються фонди українських архівів, що містять документи військових років та окупаційного періоду. Видання подібних статей, у яких зрідка згадуються навіть секретні фонди, стало можливим лише завдяки пом'якшенню ідеологічного контролю партії, та з початком політики гласності у 1985 р. Перш за все, згадаємо публікацію В. М. Нем'ятого та О. І. Штиволака [24], в якій подана характеристика секретному фонду КМФ-8 (Центрального державного архіву Жовтневої революції та соціалістичного будівництва України – ЦДАЖР), з трофейними документами Рейху, які закупили у США в 1965 р. Крім того, цікава стаття Р. І. Ткача та Л. Ю. Портнова [34], в якій характеризуються фонди українських архівів з історії УРСР у роки війни. Серед іншого згадуються і деякі фонди окупаційних установ (Чернігівської та Харківської міських управ, деякий районних управ тощо). Щоправда, у статті подаються лише номери фондів, без їх назв, а під час характеристики самих фондів згадуються усього по кілька

справ. Крім того відмітимо ще публікації Н. О. Крепишевої [13], у якій характеризуються колекційні фонди ЦДАЖР з історії війни.

Ще однією тематикою, яку стали розробляти радянські дослідники 1980-х років, була тема пошуку та концентрації документів військових років у радянських архівах. Значній увага цьому питанню приділена у роботі В. Г. Шмельова [48]. У ній охарактеризована діяльність УДА НКВС УРСР щодо збору документальної бази окупаційного періоду, згадується між іншим, і про окремі постанови НКВС про концентрацію цих документів. Більш детально процес комплектування ДАФ СРСР охарактеризований у дослідженнях В. В. Цапліна. Автор згадує найважливіші акти та інструкції архівних органів СРСР щодо збору та охорони документів війни, процес зібрання ними воєнних документів [39]. У публікаціях 1960-тих рр. В. В. Цаплін характеризує діяльність влади по відновленню архівних установ України після визволення, а також створення комісій по зібранню документів окупаційних років [40]. Розробкою проблем збору та використання документів окупаційних та військових років займався і М. Ф. Шумейко [49] Зокрема цього автора цікавила робота Комісії з історії Великої Вітчизняної війни, створеної у жовтні 1943 р. при Президії АН СРСР. Одним з завдань цієї Комісії (у республіках знаходилися її відділи) був збір та публікація документів військових років та окупаційного періоду. У роботах В. В. Максакова [21] також охарактеризована діяльність влади щодо відновлення архівних установ на визволених територіях СРСР та організація зібрання архівними органами СРСР документів окупаційного періоду.

Серед інших питань, які цікавили радянських архівістів при дослідженні джерельної бази окупаційного періоду (у тому числі і по ЗВУ), були й питання пов'язані з теоретичною розробкою правил роботи з документами окупаційного періоду. Ця тематика не була надто популярною у радянські роки, але кілька праць по ній все ж вийшли. Наприклад, у роботах О. В. Бутько [3] розроблялися прийоми виявлення та використовування у дослідженні з історії війни документів особового походження. У роботах І. І. Кудрявцевої [14] наводяться правила видання документів військових років, написання їх легенди. Авторка простежує етапи видання документів з історії війни, наводить перелік архівних установ СРСР, документи архівних фондів яких частіше за все використовувалися у збірниках, подає критичну оцінку цих видань. У більшості випадків, щоправда, ці автори характеризують правила роботи з документами державних та військових установ. Щодо окупаційного періоду, тут розроблені в основному правила роботи з «партизанськими» документами, і в меншій мірі, з фотосвідченнями злочинів окупантів. Про документацію окупаційних установ, яка в ті роки була засекречена, нічого не згадується.

Таким чином, не зважаючи на певні недоліки археографічної діяльності архівних установ УРСР, заідеологізованих характер видань,

все ж певна робота в опрацюванні документів з історії окупації ЗВУ була пророблена. У період з 1942 по 1991 рр. виходили збірки документів присвячені різним аспектам життя окупованих областей ЗВУ, але в більшості вони розкривали історію підпільно-партизанської боротьби, а також злочинну політику окупантів. Крім того у радянські роки була розроблена методика опрацювання документів окупаційного періоду, піднято багато тематик видань, робота над якими продовжується і сьогодні.

Література

1. *Арапова, Л. И.* Публикации документов по великой Отечественной войне // История СССР. – 1965. – № 3.
2. *Бессмертие юных:* Сборник документов и воспоминаний о героической борьбе подпольщиков Краснодона в дни временной фашистской оккупации. – Донецк, 1984.
3. *Буцько, О. В.* Мемуары участников ВОВ. – К., 1986.
4. *Буцько М. О., Элесін Ю. І.* Документальні видання архівних установ Української РСР про Велику Вітчизняну війну // Архіви України. – 1976. – № 3.
5. В боях за Донбасс. – Донецк, 1949.
6. Великая Отечественная война в письмах. – М., 1983.
7. Герои Краснодона: Материалы и документы о работе в тылу врага подпольной комсомольской организации «Молодая Гвардия». – М., 1943.
8. Горелик Я. М. Документальные публикации по истории Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. // История СССР. – 1980. – №3.
9. Документы обвиняют. – М., 1943-1945. – Вып.1-2.
10. Донецкая область годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.: Сб. док. и мат. – Донецк, 1980.
11. Звірства і злочини німецько-фашистських загарбників на Харківщині. – К.-Х., 1944.
12. Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їх посібників на тимчасово окупованій Україні в роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1986.
13. Крепишена Н. О. Колекція документів ЦДАЖР УРСР з історії Великої Вітчизняній війні 1941-1945 рр. // Архіви України. – 1981. – № 2.
14. Кудрявцева И. И. Некоторые вопросы археографической подготовки документальных сборников по истории Великой Отечественной войны //Советские архивы. – 1983. – №4.
15. Ларин Г. Д., Шеханова Л. И. Публикации по истории Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. // Вопросы архивоведения. – 1965. – № 2.
16. Листи з фашистської каторги. Збірник листів радянських громадян вигнаних на примусові роботи до фашистської Німеччини. – К., 1947.
17. Листівки партійного підпілля та партизанських загонів України в роки Великої Вітчизняної війни. – К.,1969.
18. Луганщина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.: Сб. док. и мат. – Донецк, 1969.
19. Люди радянської Житомирщини про німецьку каторгу: Зб. док. і спогадів. – Житомир, 1948.

20. Макачук С. С. Документальні публікації в Україні з історії II світової війни: Дис. канд. іст. наук: 07.00.02. – К. 1994.
21. Максаков В. В. История и организация архивного дела в СССР 1917-1945 гг. – М., 1969.
22. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. – К., 1963.
23. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Зб. док. та мат. – К., 1951.
24. Нем'ятей В. М., Штиволок О.І. Огляд Колекції мікрофотодокументів німецько-фашистської окупаційної адміністрації і командування частин вермахту, що діяли на тимчасово захопленій гітлерівцями території України у роки Великої Вітчизняної війни // Архіви України. – 1985. – № 1.
25. Огненные годы. Молодежь в годы Великой Отечественной войны СССР 1941-1945 гг. – М., 1965.
26. Осим В. М. Издание писем периода Великой Отечественной войны государственными архивами РСФСР // Советские архивы. – 1989. – № 2.
27. Партизанский рух в роки Великої Вітчизняної війни: Зб. док. та мат. – М., 1969.
28. Першина Т. С. Викриття у документальних публікаціях терору фашистських загарбників на тимчасово окупованій території УРСР // Архіви України. – 1985. – № 1.
29. Пламенні рядки. Збірка документів та матеріалів про агітаційно-пропагандистську діяльність підпільних партійних та комсомольських організацій та партизан Харківщини у 1941-1943 рр. – Харків, 1975.
30. Повідомлення Державної Комісії по встановленню та розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників державним підприємствам України. – К., 1945.
31. Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941-1944 гг.). – М., 1963.
32. Сліди фашистських звірів. – К. – Х., 1944.
33. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Сб. док. и мат. – К., 1980.
34. Строки надежды и мужества. – Х., 1988.
35. Судебный процесс о зверствах немецко-фашистских захватчиков на территории Харькова и области в период их временной оккупации. – М., 1943.
36. Сумская область в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.: Сб. док. и мат. – Х., 1963.
37. Ткач Р. І., Портнова Л. Ю. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. (Покажчик документів виявлених у державних архівах республіки // Архіви України. – 1984. – №5.
38. Харьковщина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.: Сб. док. и мат. – Х., 1965.
39. Цаплин В. В. Вопросы комплектования ГАФ СССР в годы Великой Отечественной войны // Советские Архивы. – 1971. – №1.
40. Цаплин В. В. Восстановления архивных фондов в период войны // Советские Архивы. – 1969. – №3.
41. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ). – Ф.14. – Оп.1. – Спр.2355. – Арк.24.
42. ЦДАВОУ. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.2409. – Арк.9.
43. ЦДАВОУ. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.2557. – Арк.2.

44. ЦДАВОУ. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.2410. – Арк.5.
45. ЦДАВОУ. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.2566. – Арк.1.
46. ЦДАВОУ. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.2778. – Арк.27.
47. Черниговщина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.: Сб. док. и мат. – К.,1978.
48. Шмельов В. Г. Документальні видання архівних установ Української РСР з історії Великої Вітчизняної війни //Архіви України. – 1985. – №3.
49. Шумейко М.Ф. Деятельность комиссии по истории Великой Отечественной войны при ЦК КП(б) Беларуси 1942-1946 гг. //Советские Архивы. – 1985. – №2.

Біженці із західних губерній Російської імперії крізь призму харківської преси (1915-1918 рр.)

Лихачова Тетяна

Лихачова Тетяна Біженці із західних губерній Російської імперії крізь призму харківської преси (1915-1918 рр.). Біженська тематика активно обговорювалась на шпальтах харківської періодики. Розглядаючи її, авторка статті зосереджує увагу на журналі «Известия Харьковской городской думы», а також газетах «Харьковские губернские ведомости» та «Южный край». За матеріалами преси робиться спроба розкрити проблеми, які пов'язані із біженцями, що найбільш хвилювали тогочасне суспільство.

Lykhachova Tatiana Refugees from Western Provinces of Russian Empire through Kharkiv Press (1915-1918). The problem of refugees has been widely discussed on the pages of Kharkiv press. While examining it the author of the article pays attention to a "Kharkhov Municipal Duma's News" journal and also to newspapers "Kharkov Province News" and "Youth region". On the base of press materials the author tries to disclose the problems connected with refugees that troubled the society of that time.

Перша світова війна стала важким випробуванням для Російської імперії. В той же час окрім звичних проблем, якими супроводжується ведення війни, країні довелося зіткнутись з невідомими до тих пір питаннями, що їх викликала поява біженців із західних областей. Справа в тому, що залишаючи під натиском супротивника території Прибалтики, Білорусії, Галіції та Царства Польського в 1915 р., російські війська керуючись наказом, який був отриманий зі Ставки, сприяли масовому

переселенню місцевого населення у внутрішні губернії Російської імперії. Влада вдалась до подібних заходів з одного боку через побоювання поповнення ворожих армій солдатами за рахунок населення регіонів, з іншого, щоб позбавити супротивника потенціальної робочої сили.

Зазначимо, що в рамках власного кола наукових зацікавлень окремим питанням окресленої тематики приділили увагу вітчизняні історики, серед яких О. А. Захарова, Н. І. Загребельна, І. Т. Лісевич, та російські – А. Ю. Бахтуріна, А. М. Курцев. Останній дослідник є автором статей, що безпосередньо присвячені біженцям. В рамках дослідження біженців-поляків проблематика вивчалась такими польськими авторами, як В. Найдус та І. Спустек, і на сучасному етапі – М. Коженевським та А. Патеком.

Широкий резонанс біженська тематика одержала у тогочасному суспільстві. Саме тому вона активно обговорювалась на шпальтах багатьох періодичних видань. Більш того, при установах «Південобіженця» в м. Бердичеві Київської губернії, які були спеціально утворені при посаді головноуповноваженого з улаштування біженців Південно-Західного фронту (заснувані в 1915 р.) був розпочатий випуск власної газети з аналогічною назвою. Не стала виключенням в цьому сенсі й харківська преса. Розглядаючи її, зосередимо увагу на журналі «Известия Харьковской городской думы» (1907-1917 рр.), а також газетах «Харьковские губернские ведомости» (1838-1916 рр.) та «Южный край» (1880-1918 рр.).

Зазначимо, що «Харьковские губернские ведомости» (перша харківська державна газета) – офіційальне періодичне видання, що знаходилось під наглядом губернатора. В свою чергу, «Южный край» був суспільно-політичною газетою, яку започаткував А. А. Іозефович. «Известия Харьковской городской думы» включають звіти засідань Харківської міської думи.

Харківська преса живо відгукувалась на події та проблеми, якими жила країна і губернія, тому сьогодні вона безперечно є цінним джерелом для вивчення багатьох питань. Однак, на жаль, повні комплекти періодичних видань не збереглися в жодній з наукових бібліотек Харкова. Як уже зазначалось авторка статті ставить за мету за матеріалами харківської преси висвітлити проблеми, які пов'язані із біженцями, що були найбільш актуальними того часу. Цим питанням не приділялась окрема увага в історичній літературі, та в той же час є роботи, що присвячені схожим сюжетам [3].

Отже, в періодиці не оминули увагою біженців із західних губерній країни. Погоджуючись з висновками російського дослідника А. М. Курцева, зазначимо, що їх загальна кількість становила більше 3.3 млн. чол. [4, с. 129]. Найчисельнішу групу серед них склали росіяни (термін того часу «росіяни» мав на увазі також

українське і білоруське населення). Другими за чисельністю були поляки – 600-700 тис. осіб [14, с. 137-138].

Відомості про біженців починають з'являтися в липневих випусках часописів у 1915 р. В статті під назвою «Допомога біженцям» (газета «Харьковские губернские ведомости») повідомлялось, що їх опікуванням на той час займався Харківський відділ Комітету великої княгині Тетяни Миколаївни, який, в свою чергу, цілковито відмовився від надання допомоги німцям-колоністам. В середині липня в Харкові знаходилося більше 6 тис. біженців, які залишили райони бойових дій, й очікувалось прибуття ще 10 тис. чол. [12, 1915. 16.07.]. Згодом, коли їх наплив збільшився, було підраховано, що кожен повіт може прийняти до 150 тис. вихідців із західних губерній. На утримання кожного з них вимагалось по 15 коп. на день або загалом 700 тис. крб. на місяць [12, 1915. 14.09.]. Зверталась увага й на національний склад постраждалих [13, 1916. 07.07., 11.07., 16.07.]. Взагалі, в 1915 р. на шпальтах «Южного края» щоденно розміщувались відомості щодо кількості та національності прибулих.

Безсумнівно, серед усіх видів допомоги, яку отримували біженці, визначне місце відводилось житловому питанню. Тимчасовим притулком для вихідців із західних губерній з 23 липня стало приміщення цирку Міссурі (до того часу воно порожнювало чотири роки). В одній із статей бачимо детальний опис умов проживання. Будівля цирку розділялася на декілька секцій, в яких розміщувались біженці згідно з їхньою національністю. Надається опис харчового раціону. Годували два рази на день: на обід – борщ, без м'яса, але на салі і з достатньою кількістю картоплі, капусти та буряка, ввечері готували суп з гречки або пшона. «Їжа доволі смачна», – повідомляє читачам кореспондент. Крім цього біженці отримували хліб, чай та цукор, діти – додатково молоко й половину французької булки. Щоденно цирк відвідувався двома лікарями, які працювали безкоштовно, та впродовж всього дня там чергували фельдшер і чотири санітари. Всього в приміщенні знаходилося більше 1 тис. чол. [12, 1915. 09.08.; 13, 1915. 09.08.].

В той же час висновки кореспондентів «Южного края» були менш оптимістичними. Вони зазначали, що біженці розміщені в незадовільних умовах, протікає дах, відсутнє освітлення [13, 1915. 21.07.]. Люди мешкали в усіх приміщеннях цирку: коридорах, роздягальнях, ложах, колишніх убиральнях артистів, навіть на дворі. Зазначалось, що дехто з них привіз із собою собак, які розміщувались разом із людьми [13, 1915. 28.07.].

Але вже в середині серпня притулок в цирку Муссурі вирішили ліквідувати. Перш за все через побоювання того, що така скупченість біженців може призвести до спалаху інфекційних захворювань [12, 1915. 12.08]. Таким чином, якщо первісні заходи щодо надання їм допомоги являли собою окремі дії, то згодом вони прийняли більш плановий характер, і житлове питання не стало виключенням.

При Балашовському вокзалі влаштували розподільний пункт для біженців, які залишалися в Харківській губернії, та лікарсько-харчувальний пункт на станції Сортувальна для транзитних біженців з метою не захарашувати розподільний пункт [12, 1915. 12.08.]. В цілому, сюжети, які пов'язані з житловим питанням неодноразово спливали на сторінках газет.

Видання звернули увагу й на стан здоров'я біженців. Разом із повідомленнями щодо кількості хворих [12, 1915. 08.09.], на сторінках «Харьковских губернских ведомостей» розповідалось про заходи, які здійснювались в сфері медичної допомоги постраждалим. Наприклад, повідомлялось про необхідність влаштування дитячої лікарні в місті на 500 місць, яку міська влада вирішила відкрити на Павловій дачі. До цього дитячі лікарські пункти працювали в п'яти приміщеннях колишніх винних крамниць, що були зачинені у зв'язку з заборонаю вживання спиртних напоїв [12, 1915. 26.09.].

Окремою темою для харківської преси стали події, що розгорнулися навколо організації шкільних занять для дітей біженців. Національні організації почали обговорювати це питання вже в серпні [12, 1915. 14.08.]. Тоді ж з'являється інформація про можливість відкриття тимчасових після обіденних класів для дітей обох статей, всіх національностей та віросповідань при одному з вищих початкових училищ. Отже, цілковито позділялась думка про те, що «саме для цієї категорії дітей момент може виявитись фатальним, оскільки діти переживуть шкільний вік і опиняться не в змозі поповнити свій життєвий досвід і надалі тими знаннями, які вони повинні були одержати у свій час» [1, с. 113]. Навчання планувалось зробити безкоштовним, згідно з програмою вищих початкових училищ, з додатковим викладанням відповідного віроучення, рідної, французької та німецької мов для бажаючих [12, 1915. 19.08.].

Після розгляду цього питання Міською училищною комісією та його детального обговорення, проект організації занять з дітьми біженцями в Харкові внесли на розгляд до Харківської міської думи, після чого була розпочата підготовка до початку учбового процесу [12, 1915. 25.08.]. Про подальший хід подій дізнаємося з публікації звіту засідання Міської училищної комісії, що проходило під головуванням М. Ф. Сумцова. На ньому підбивались підсумки проведеної роботи.

Як зазначалось, серед дітей біженців розпочали запис бажаючих продовжити навчання. За віком їх поділили на групи і підраховали кількість учбових комплектів, яка була необхідна. Цікавість викликає інформація про те, що задля полегшення облаштування класів вся територія міста умовно поділялася на 9 районів згідно з проживанням учнів, в яких підшукувались приміщення для занять. До роботи залучили й національні організації. За ними закріплялись обов'язки пошуку вчителів, які б могли викладати іноземною мовою – мовою учнів – та медико-санітарний нагляд за дітьми і їх родинами. Національні

організації відповідали також за розшук тих, хто записався, і їх спрямування до шкіл [12, 1915. 18.09.]. Заняття почались з 1 жовтня 1915 р. [12, 1915. 13.09.].

За допомогою міських комітетів та національних організацій майже всі учні отримували безкоштовні гарячі сніданки (в крайніх випадках – холодні), необхідний одяг та взуття; місто забезпечило їх підручниками та письмовим приладдям. З доповіді Училищної комісії бачимо, що в продовж 1915 р. число класів збільшили з 30 до 51. Загальна кількість учнів на березень 1916 р. складала 2468 чоловік, в тому числі 690 німців та 595 поляків. Заняття проводились за курсом початкових шкіл. Влітку працювали дитячі майданчики, на яких під керівництвом вчителів проводились бесіди, ігри, екскурсії, використовувався метод трудового навчання [2, с. 85-86]. На кінець, зазначимо з цього приводу, що турботу про дітей біженців виявило й Товариство допомоги нужденним студентам, яке передало учням одяг [13, 1915. 08.11.].

Наплив біженців викликав потребу забезпечення їх не тільки їжею, житлом, медичною допомогою, але й роботою. З цього приводу в «Харьковских губернских ведомостях» одразу ж з'явилися повідомлення про рішення заснувати Бюро праці, яке приймало на себе безкоштовне посередництво між роботодавцями і біженцями, які шукали роботу [12, 1915. 29.07.]. Зокрема, вона підшукувалась шляхом надання оголошень у газети [12, 1915. 19.08., 11.09., 18.09.; 13, 1915. 20.08., 24.08.; 1916. 26.07.]. З метою працевлаштування біженців на горні підприємства організації допомоги вихідцям із західних губерній контактували з Радою з'їзду горно-промисловців Півдня Росії [13, 1915. 25.07., 30.07.]. Додамо, що наприкінці серпня добровольці (близько 70 чоловік учнівської молоді) провели перепис серед біженців, заповнивши анкети, в яких вказувались їхні професійні навички. Вони слугували основою для майбутнього працевлаштування через Бюро праці [13, 1915. 31.08.].

Кореспонденти газет слідували за розвитком справи, і в другій половині вересня з'являється замітка про відкриття взуттєвої майстерні, де працювали біженці. Відзначалось, що велика кількість замовлень спонукає до влаштування другого подібного закладу [12, 1915. 18.09.]. Та в той же час вказувалось, що кількість працездатних з них становила лише 25 %, решту 75 % складали жінки, діти і люди похилого віку [12, 1915. 09.08.]. Аналогічне відсоткове співвідношення водиться й у матеріалах «Южного края» [13, 1915. 09.08.].

Відзначимо, що серед біженців із західних регіонів країни були й галичани. Незважаючи на широку компанію з проголошення Східної Галичини російською територією, всі прибулі звідти формально були громадянами Австро-Угорщини – іноземної держави, з якою Російська імперія знаходилась у стані війни. З цієї причини галицькі біженці опинилися в скрутному становищі щодо свого юридичного статусу. Але як греко-католики вони, на відміну від католиків, одержували допомогу від місцевого духовництва. Вже в серпні 1915 р. архієпископ

Харківський і Охтирський Антоній на засіданні Харківського губернського комітету з надання допомоги біженцям виказував стурбованість щодо подальшої долі галичан та виявляв готовність виділити для них у монастирських готелях приміщення більше ніж на 1 тис. чол. [12, 1915. 09.08.]. Газета «Южный край» надрукувала відозви архієпископа Антонія до населення з проханням сприяти допомозі галичанам [13, 1915. 12.07., 08.08.]. Для устрою «інтелігентних біженців із Галіції» він віддав свій дачний будинок [12, 1915. 19.08.]. Частина священиків також поступалася галичанам половиною приміщень, які вони займали.

Допомога галичанам надійшла й з Новоросійська: правління товариства виноробів звернулося до Харківського міського голови з пропозицією працевлаштування біженців в околицях Новоросійська в якості доглядачів за виноградниками. Робітники забезпечувались житлом [13, 1915. 11.07.]. В той же час Рада міністрів в законодавчому порядку дозволила галичанам, що бажали переселитися до Сибіру, отримати російське підданство без попереднього п'ятирічного проживання в країні, як це передбачав закон [13, 1915. 03.08.].

Період з 1916 р. характеризується відносно стабільним проживанням біженців у тилкових районах розселення. Допомога їм набула планового характеру, а російське суспільство, в свою чергу, звикло до того, що поряд проживають і працюють вихідці із західних губерній. Вони перестали бути новиною. Саме тому кореспонденти виявляли інтерес лише до окремих питань. Відзначимо, що для державної скарбниці біженці з часом ставали все відчутнішим тягарем. Ось чому на сторінках періодичних видань однією з головних тем було працевлаштування вихідців із західних губерній з метою самозабезпечення.

Звернімо увагу на те, що взимку 1916 р. міністр землеробства О. М. Наумов порушив питання щодо застосування біженської праці на сільськогосподарських роботах [6, с. 135]. Не викликає сумніву те, що пропозиція виявилась актуальною. Адже мобілізація значної частини працездатного населення Російської імперії призвела до гострої нестачі робочих рук у сільському господарстві – до початку війни царська армія нараховувала 1 млн. 423 тис. військовослужбовців, а за роки воєнних дій було мобілізовано ще 14 млн. 375 тис. чол. Інакше кажучи, в армію призвали біля половини всіх працездатних чоловіків – з кожних 100 господарств взяли 60 чол., завдяки чому приблизна половина з них залишилася без годувальників [7, с. 4].

Тому і на сторінках харківської періодики неодноразово спливало питання щодо використання біженців на сільськогосподарських роботах. Зокрема, в газеті «Южный край» в заяві відділу з улаштування біженців Всеросійської міської спілки повідомлялось, де саме бажуючі працювати можуть зареєструватися для від'їзду з міста (витрати на дорогу брав на себе відділ). Зазначалося також, що згідно з наказом МВС всі біженці,

які будуть зайняті на сільськогосподарських роботах, одержуватимуть і надали продовольчу й квартирну допомогу для себе і своєї родини, а ті, що ухилились від неї, зніматимуться з пайків [13, 1916. 18.03.]. Додамо, що в розробці плану відправки біженців до повітів на сільськогосподарські роботи приймали участь й національні організації, що мало велике значення у зв'язку з тим, що поляки, латиші, литовці здебільшого опікувались цими комітетами [13, 1916. 14.05.].

Торкаючись питання біженського пайка, відзначимо, що існувало дві точки зору з цього приводу, які і відобразились в пресі. Перша зводилася до того, що біженці повинні його одержувати незалежно від того працюють вони чи ні, адже за безвихідність їхнього становища відповідальна держава. Прихильники іншої точки зору вважали, що «зайвою дбайливістю щодо працездатних біженців їх тільки розбещують; вони забезпечені як у містах, так і в селах чудовими харчами, грошовим пайком і теплим приміщенням, тому біженці поринають у справжню вакханалію і неробство, а також рішуче відмовляються влаштуватися на робочі місця» [13, 1916. 13.02., 14.02., 26.02.].

Протягом усього періоду, що розглядається, в «Известиях Харьковской городской думы» друкувались звіти розмірів кошторисів, які призначалися для надання допомоги біженцям. Це дозволяє простежити тенденцію до зменшення витрат на потреби постраждалих [10, с. 11-13; 5, с. 14-15; 9, с. 47-48; 8, с. 20, 25]. Юридичний бік проблеми спостерігаємо за публікаціями «Южного края», кореспонденти якого зазначали, що згідно з законом з другої чверті 1916 р. норма добового пайка встановлювалась 20 коп. в день на людину. Але в повному розмірі він видавався лише на чотириох членів родини, а кожному наступному – у половинному розмірі [13, 1916. 15.05.]. Один із серпневих номерів газети повідомляє щодо розпорядження Особливої наради з улаштування біженців. На його підставі місцева влада потрібна була зменшити кількість продовольчих пайків на 10 % в сільській місцевості та на 15 % – в міських поселеннях. Скорочувались витрати й на всі інші види допомоги (медичну, юридичну, забезпечення одягом та взуттям, освіту та ін.) [13, 1916. 12.08.].

Згідно з вересневою постановою МВС в третій чверті 1916 р. кількість біженців, що отримують пайок, не повинна була перевищувати 50 % від загального числа; з жовтня без державних виплат залишалися й ті, хто працював у сільському господарстві [13, 1916. 03.09.]. Додамо, що з вересня 1916 р. зменшувалось асигнування національних організацій допомоги біженцям [13, 1916. 25.09.]. Повідомлялося також і про затримку й нестачу коштів на утримання вихідців із західних губерній [13, 1915. 22.11.; 1916. 10.03., 21.04.]. Безперечно, погіршення фінансування стало наслідком загальних кризових явищ в російській економіці, що їх спричиняла виснажливість війни.

Не оминули своєю увагою кореспонденти періодичних видань й дітей біженців. Інформація щодо відкриття нових притулків або

початкових училищ періодично з'являється на шпальтах «Южного края» [13, 1916. 28.02., 03.06.]. Зазначимо також, в що в 1916 р. при обласному відділенні Всеросійської спілки міст заснували розподільчий пункт для сиріт та дітей, що загубили батьків. Після перебування в ньому на карантині, дітей розподіляли по притулках [13, 1916. 17.03.].

В 1917 р. біженська тематика поступово зникає з газетних шпальт. Інші проблеми хвилювали громадян колишньої Російської імперії в умовах нової політичної реальності. В цьому ж році державна опіка біженців поступово сходить нанівець. Продовольчі та квартирні пайки видавалися лише найбільш нужденним (наприклад, сім'я без годувальника-чоловіка). У той же час, внаслідок зростаючої дорожнечі та спекуляції їх реальне значення швидко падало. Влітку 1918 р. згідно з постановою біженського департаменту при МВС пайки припинили надаватися взагалі [13, 1918. 03.08.].

Якщо в 1916 р. реєвакація унеможлилювалась [13, 1916. 16.02., 17.03.], то тепер ці питання виходять на перший план. Здійснити реєвакацію намагалась Центральна рада. Навесні 1918 р. було прийнято рішення з прифронтових губерній розпочати відправку біженців на батьківщину з травня, з Харкова – не раніше кінця літа. Для здійснення запланованого визнали за необхідне асигнувати 1 млн. крб., наглядцем за відправкою біженців призначалася уповноважена від Центральної ради особа – контролер [13, 1918. 16.02., 17.03.]. Але вже на той час Центральна рада не мала реальної влади в країні і про реалізацію тих чи інших рішень не могло бути і мови.

З квітня 1918 р. на чолі держави став гетьман П. Скоропадський, якому вдалося організувати часткове повернення біженців додому [13, 1918. 28.05., 28.06., 14.08.]. За розпорядженням біженського департаменту в другій половині року проводилась реєвакація тих, хто мешкав в прифронтових районах (Луцьк, Кам'янець-Подільський, Могильов тощо). Для відправки біженців об'єднували в групи приблизно по 25 осіб [13, 1918. 22.08.]. Але у зв'язку з ліквідацією організацій, що надавали їм допомогу за часів царату та після Лютневої революції, виникали численні ускладнення в дорозі (харчування, медична допомога). Кошти не виділялись, пункти для надання допомоги біженцям не відкривались [13, 1918. 30.06., 02.08.].

Однак незважаючи на спроби здійснити реєвакацію біженців, в умовах політичної та військової нестабільності вони здебільшого зводились нанівець. В ситуації, що склалась, владу більш хвилювали інші питання внутрішньої та зовнішньої політики. Додамо, що часта зміна політичних режимів призвела до повного хаосу та безладдя в і до того небездоганній організації допомоги біженцям.

Таким чином, питання стосовно появи на території Російської імперії біженців із західних губерній, одержали широкий резонанс у суспільстві. Саме тому такого роду тематика рясно представлена в пресі. Безсумнівно, статті містять важливий фактичний матеріал,

який стосується відомостей про чисельність і національний склад прибулих; інформації щодо харчової та медичної допомоги, а також щодо роботи, яка проводилась з розселення вихідців із західних губерній і самих умовах проживання; повідомлення про діяльність державних та громадських організацій, що надавали допомогу біженцям, її масштабах і якості; фінансування; допомоги дітям тощо.

Проаналізувавши матеріали періодичних видань, можна зробити висновок про те, що найбільша увага на шпальтах харківської періодики приділялась біженцям в 1915 р. В наступному році кореспонденти проявляли інтерес лише до окремих питань, пов'язаних, зокрема, із використанням біженців у сільському господарстві, пошуком коштів на задоволення їхніх потреб. В 1917-1918 рр. на сторінках часописів головним чином обговорювались питання організації реєвакації вихідців із західних губерній. Взагалі ж, з осені 1916 р. почалося згорання політики державної опіки біженців, а з 1917 р. вона поступово сходить нанівець. На кінець зазначимо, що, проаналізувавши періодичні видання, можна зробити висновок про те, що їх співробітники із співчуттям ставились до біженців, що в свою чергу відповідало суспільній думці того часу. Адже, з одного боку, вихідці із західних губерній були співвітчизниками (поляки, латиші, литовці), з іншого ж, в російському суспільстві поширювались слов'янофільські настрої.

Література

1. Доклад Училищной Комиссии об организации занятий с детьми лиц, переселившихся в Харьков в связи с военными событиями // Известия Харьковской городской думы. – 1915. – № 9-10.
2. Доклад Училищной Комиссии по вопросу об организации летних занятий с учащимися в классах для беженцев и о возобновлении учебных занятий с ними в 1916-17 учебном году // Известия Харьковской городской думы. – 1916. – № 3-4.
3. Крючков И. В. Польша и поляки на страницах газеты «Северокавказский край» в августе-декабре 1914 г. // Российско-польский исторический альманах. – Ставрополь-Волгоград, 2006. – Вып. 1.
4. Курцев А. Н. Количество беженцев в российских регионах на 1916-1917 гг. // Юг России в прошлом и настоящем: история, экономика, культура: в 2 т.: сборник научных трудов IV Международной научной конференции. – Т. 2. – Белгород, 2007.
5. Продолжение рассмотрения сметы на мероприятия по оказанию помощи беженцам в апреле, мае и июне 1916 г. // Известия Харьковской городской думы. – 1916. – № 5-7.
6. Работы Особого совещания и состоящих при нем комиссий, действия и распоряжения правительства // Известия Главного комитета Всероссийского земского союза помощи больным и раненым воинам. – 1916. – № 30-31.
7. Россия в мировой войне 1914-1918 года (в цифрах). – М., 1925.
8. Смета на мероприятия по оказанию помощи беженцам // Известия Харьковской городской думы. – 1916. – № 10-12.

9. Смета на призрение беженцев // Известия Харьковской городской думы. – 1916. – № 5-7.
10. Смета на январь, февраль, март на расходы по призрению беженцев // Известия Харьковской городской думы. – 1916. – № 1-2.
11. Харьков и губерния на страницах газеты «Харьковские губернские ведомости» (1838-1916). – Вып. 6 (1913-1916). – X., 1996.
12. Харьковские губернские ведомости. – 1915.
13. Южный край. – 1915-1918.
14. Korzeniowski M, Na wygnańczym szlaku. – Lublin, 2001.

Героїчний міф в контексті праць істориків державницької школи: спроба реконструкції образу героя

Нікітенко Анастасія

Нікітенко Анастасія Героїчний міф в контексті праць істориків державницької школи: спроба реконструкції образу героя. У статті здійснено спробу реконструкції образу героя в працях українських істориків державницької школи, визначення відповідних критеріїв і характеристик, а також порушується питання про життєвість героїчної концепції державників.

Nikitenko Anastasiya The heroic myth in the context of works state school's historians': attempts of reconstruction of the hero's image. The paper is dedicated to clarifying the specificity of his heroic image. There was an attempt to carry out cumulative reconstruction of the hero's image. Its criteria and characteristics are determined. The problem of the vital power of the statesman's heroic concept is raised.

Спосіб тлумачення минулого, як прецедента для підтвердження тих чи інших достоїнств українського народу – явище безумовно притаманне для національного історіописання, особливо історикам державницької школи, які виходили з фундаментального принципу служіння історії національним потребам. Подібні підходи обумовили певну зміну акцентів, а романтичний стиль викладу подій минулого обумовив певну його глорифікацію, про яку доцільно вести мову з огляду на аналіз творчого доробку В. Липинського, Д. Донцова, Н. Полонської-Василенко, Д. Дорошенка. Дана розвідка пов'язана з такими науковими завданнями, як переосмислення історичної спадщини державницької

школи в контексті як української, так і світової історіографії; виділення героїчного образу як складової модерністичної історичної думки; дослідження важливості даного образу на сторінках української історії; визначення можливих причин його виникнення. Джерельною базою розвідки стали твори В. Липинського («Україна на переломі») та його листування, Д. Донцова («Туга за героїчним» та «Дух нашої давнини»), Н. Полонської-Василенко («Історія України»), Д. Дорошенка («Нарис з історії України» та «Історія України») [6, с. 960]. Історіографічний аспект даної проблематики має двовимірний характер. З одного боку, в ранній пострадянській час їх доробок вважався чимось на кшталт «нового прочитання» історії, тому сучасних праць, присвячених елітаристам, досить багато. З іншого боку, проблематика героїчності не здобула на їх сторінках належного висвітлення і не вилилась в повноцінне дослідження. У рамках свого дослідження дану проблематику порушує В. Масенко у монографії «Історичні концепції М. С. Грушевського і В. К. Липинського», де виокремлює питання формування ідеалів елітаристів [1, с. 31-40]. До розробки системи поглядів В. Липинського прилучилися М. Попович, В. Ульяновський, І. Верба. Так, останній відмітив ідеалізацію Н. Полонською-Василенко особи Б. Хмельницького [2, с. 191]. А про створення нею «галереї героїчних жіночих портретів» згадав В. Ульяновський [12, с. 18-20]. У статті Н. Яковенко «Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу» вперше наголошується на його виховній функції [14]. Але питання героїчності не було виокремлене в самостійне питання. Не було зроблено спроб реконструкції як сукупного, так і окремого героїчного образу на тлі епохи. По за увагою дослідників залишився вплив цих образів на «уми і душі» людей, тобто їх життєвість. Тому метою даної розвідки є виділення специфіки глорифікації у істориків державників, реконструкція сукупного образу героя, виділення його критеріїв і характеристик. Щоб краще усвідомити специфіку поглядів і переконань державників, особливості їх історичних інтерпретацій, не можна оминати наступні моменти. Ера позитивізму в європейському і українському історіописанні закінчилася на зламі XIX – XX ст. Впевненість у об'єктивній відстороненості людини-історика була піддана сумніву, а методичне переоснащення історичної науки викликало роздуми над тим, яку роль в описанні минулого відіграє особисте світосприйняття історика [15, с. 185-189]. Такі тенденції не могли не вплинути на формування підростаючого покоління фахівців (в т. ч. і зазначених істориків), які формувалися як спеціалісти на початку XX ст., що прямо чи опосередковано використовували постулат Бенедетто Кроче про те, що будь-яка історія є сучасною її творцю і повинна «бриніти у нього в душі». Подібний підхід унаслідок плеяди потрясінь того часу актуалізувався і дав життя «неоромантичному» напрямку в історіографії, який взяв за прапор громадянський обов'язок історика творити «символи нації» для виховання людей, просякнутих

жагою подвигу, через возвеличення жертвних вчинків на благо Батьківщини і через творення культу національних героїв. Ці твори з побудовами простих конструкцій і виголошенням простих істин стали доволі актуальними. Автори їх апелювали до читацького співчуття шляхом образно-драматичного передання фактів. Такі інтерпретації несли виховну місію, а героїчний пафос мурував підвалини для формування обрядового патріотизму [14].

Цей неоромантичний струмінь особливо яскраво проявився в історіографії «скривджених народів», за влучним визначенням Н. Яковенко [15, с. 190-194] – польського, румунського і, власне, – українського.

Тому, на нашу думку, тенденції науки, відсутність власної державності, а відтак, брак повноцінного національно-культурного буття були об'єктивними фактором формування поглядів істориків-державників. Долю суб'єктивного (особистого) визначити набагато складніше, це царина скоріше психобіографії. Але, спираючись на факти, приведені Л. Біласом, можна зробити певні припущення. Цей дослідник називав В. Липинського «спадковим шляхтичем» та наголошував на «прагненні до соціальної справедливості» останнього, приводячи приклад про популяризацію ним думки про існування національно-свідомої шляхти Правобережжя [1, с. 37-38]. Щодо Н. Полонської-Василенко, то їй могли бути притаманними подібні тенденції, оскільки вона походила з русифікованого козацького старшинського роду, але не підкріплюється відомими нам джерелами і літературою.

Окресливши основні віхи формування державницької або елітаристичної історичної візії, одразу виділимо своєрідність героїчних міфологем. На нашу думку, чільною відмінністю від попередників було не стільки перенесення акцентів героїки з етно-соціальної спільноти на націю та державу, скільки зміни в інтерпретації, яка стала більш опуклою і яскравою. Якщо порівнювати з певною відстороненістю позиції і обережністю у висновках істориків недалекого минулого, то твори державників стилістично оформлені в образно-драматичних тонах, часто з апологетизацією. Їх піднесений тон мав не стільки розповісти про конкретну подію, скільки викликати у читача співпереживання, захоплення звитягою, актом самопожертви, надзвичайною постаттю.

Сукупна реконструкція образу героя передбачає визначення його соціально-політичного, історичного портрету, переліку особистих якостей. Спочатку розглянемо середовище, з якого повинен був виходити герой. Це українська еліта, яку Д. Донцов у «Дусі нашої давнини» визначав як «необхідну умову буття нації і держави» [3, с. 63-65]. В. Липинський у монографії «С. Кричевський» [13, с. 116] акцентував на великій ролі українсько-польської шляхти у державному будівництві. Д. Дорошенко у «Нарисі історії України» пише: «багато великих виходило з української еліти» [4, с. 151]. Щодо людей простого

походження – то вони не мали шансу стати героями, оскільки походили не з «провідної касты». Д. Донцов відверто зазначав, «що провідна каста сміється з черні, яка будучи черепахами заботалась літати, будучи зайцями пнулись у козаки, будучи Шельменками пхались у Хмельницькі». Та й сам «батько елітаристів» в «Україні на переломі» засуджує дестабілізаційні покаяння селянства [7, с. 85]. Порушимо ще одне питання: як можна дізнатися, що історична постать герой, які вона має специфічні ознаки? Державники досить категоричні в цьому питанні. Д. Донцов наголошує на месіанстві, стверджуючи, що «месія ... є вольовим рушієм історії» [3, с. 273]. В. Липинський лаконічно визначає, що «така особа родиться раз на п'ятдесят або сто літ» [7, с. 128].

Яке ж місце в суспільстві займав герой? Як правило, у працях державників це плеяда правителів (від князів Київської Русі до державотворців другої половини XVII ст.) та полководці (той же М. – С. Кричевський). Але на сторінках праць В. Липинського і Д. Донцова фігурує образ героя-поета – Т. Шевченка (у останнього це, напевно, пов'язане з літературною діяльністю). Т. Шевченко оспівував героїку минулого і тому заслужив схвальної оцінки «козака з мільйона свинопасів» [3, с. 110-111]. Н. Полонська звернула увагу на гендерний аспект, змалювавши цілу плеяду визначних українок, які «палали найвищою в світі красою – патріотизмом» [8, с. 512].

Особливості характеру героя були найбільш конкретно означені Д. Донцовим: «безстрашність, мужество, хоробрість, кріпость духа, серце царське, орле око..., повинен мати систему, план, задум цілого суспільного механізму, думку володаря – тверду і непохитну», [3, с. 185-190]. В. Липинський додає сюди шляхетність, Н. Полонська-Василенко – патріотизм.

Проте герой не малюється лише білими фарбами. В. Липинський і Д. Дорошенко вказували на «макіавелізм» Б. Хмельницького, а перший також на моральність негативного вчинку на благо нації і держави [7, с. 181]. Метою діяльності героя є загальне народне благо. Та його дії більше скеровує «суха огненна душа формотворця». «Він чинив так, бо просто б не зумів інакше»: аналізуючи дії Б. Хмельницького, зазначає В. Липинський [7, с. 193]. Д. Донцов відгукується більш прямо: «настрої юрби, перед якими учиняється позбавлена шляхетності думка людини з низів, ні обставини не впливають на думку цього провідного члена касты» [3, с. 193].

Прикметними моментами є акти жертви і самопожертви, оскільки герой заради своїх ідеалів жертвує всім, аж до власного життя. Роль людини в історії розцінюється відповідно до того, скільки вона спроможна кинути на «квітар держави», адже через свої пориви герой здобуває право не тільки бути вписаним в історію, а й ставати символом епохи і каталізатором важливих подій. Так В. Липинський характеризує Б. Хмельницького: «ця людина своїм вольовим порухом тягнула

історичний процес, вся сучасна Україна постала через революцію 1648 р.» [7. с. 211].

Висвітливши головні, на нашу думку, риси образу героя в державницькій інтерпретації, варто зазначити, що він носив досить утопічний характер. Можна провести паралель із прикладом з літератури, а саме ситуацію суперечки Дон-Кіхота з сарагоськими купцями, в якій він вимагає від них визнання Дульсінеї Тобоської найгарнішою в світі. Купці погоджуються це зробити, навіть лицемірно, та вимагають портрету дами серця, щоб порівняти ідею з дійсністю. Це є блюзнірським з погляду Дон-Кіхота, оскільки для лицаря ідея безвідносна до дійсності і правильність полягає у точності самої конструкції. Подібні уподобання можна побачити і в державників, що проявляється в полум'яній вірі в певні чесноти.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що особливостями героїчного міфу державників були яскраві інтерпретації, служіння героїчних образів потребам розбудови нації і держави, а особа героя наділялася багатьма якостями і здібностями. Діяльність його відбувалась на благо нації і держави, та й у центрконцепції було поставлено епічні та державобудовчі сюжети, а засобом їх реалізації став вольовий порух месії [3, с. 118]. Таким чином вироблялись підстави обрядового патріотизму, що робилось мало не свідомо. Мотивація державників була обумовлена як особистісними, так і суспільними потребами. Вивищення минулого заради майбутнього є типовим для їх позиції, так само як і бажання втілити героїзм в життя. З одного боку, це притаманно для тогочасного історичного процесу, оскільки подібні тенденції бачимо у Краківській історичній школі, представник якої Ш. Аскеназі взяв за кредо, що «герої-символи сильніші і правдивіші ніж правда» [15, с. 191]. З іншого боку – героїчний образ у творчому доробку державників має яскраву самобутність, що полягає в його державотворчому та націотворчому значенні. Основні засади цієї героїки, а саме – «жертвовність» і «все на благо нації», було піднято на стяги українськими націоналістами у роки Другої світової війни. Твори В. Липинського, Д. Донцова і інших визначили кредо цілого покоління, втіленого у вірші «Присвята» О. Ольжича, який найвищим благом бажає «в шинелі сірій вмерти від гранати» за Батьківщину. Таким чином, простежується життєвість державницьких ідей, які стали складовою ідеологічних переконань.

Перспективи розвитку даної проблематики є достатньо реальними, оскільки методологічне переоснащення історичної науки вимагає переосмислення праць попередніх поколінь. Проблему героїчності можна звузати до дослідження її в рамках творчості одного історика-державника і розширити, порівнюючи з попередниками. Ще не виконана більш детальна (аж до персоналістичної) реконструкція героїчного образу, не співвіднесена частка особистого і об'єктивного у їх підходах.

Оскільки дана тема є малорозробленою, то рекомендації щодо її опрацювання є невичерпними.

Література

1. Білас Л. В'ячеслав Липинський історик // В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – К; Філадельфія, 1994.
2. Верба І. В'ячеслав Липинський у науковій спадщині Наталі Полонської-Василенко // В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – К. – Філадельфія, 1994.
3. Донцов Д. Дух нашої давнини. – Дрогобич, 1991.
4. Дорошенко Д. Історія України. – К., 1993.
5. Дорошенко Д. Нарис історії України. – К., 1992. – Т. 1-2.
6. Липинський В. Листування. – Т. 1 (А – Ж). – К. – Філадельфія, 2003.
7. Липинський В. Україна на переломі. – К. – Філадельфія, 1991.
8. Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т. 1: До середини XVII ст. – К., 1995.
9. Там само. – Т. 2: Від середини XVII ст. до 1923 р. – К., 1995.
10. Попович М. В'ячеслав Липинський і український консерватизм // В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – Київ – Філадельфія, 1994.
11. Сарбей В., Ричка В. Дмитро Дорошенко: постать на тлі епохи // Дорошенко Д. Історія України. – К., 1993.
12. Ульяновський В. Наталя Дмитрівна Полонська-Василенко-Моргун: сторінками життєпису // Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1995. – Т. 1.
13. Ульяновський В. Українська справа М. Аркаса і В'ячеслав Липинський (Штрихи до проблеми ролі перших і других осіб в розвитку національної думки) // В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – К. – Філадельфія, 1994..
14. Яковенко Н. Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу [<http://www.kritika.bibl.ua>].
15. Яковенко Н. Вступ до історії. – К., 2007.

Відомості про авторів

Арзуманова Тетяна – пошукачка історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Біла Олена – студентка історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Богдашина Олена – кандидат історичних наук, доцент Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

Болат Гохан – викладач Ерсістського університету (University of Erçişes). Кайсері, Турецька республіка

Ганишин Олександр – студент історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Гречишкіна Марія – аспірантка історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Грибанов Денис – студент історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Дегтярьова Ольга – студентка історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Дейнеко Сергій – пошукач історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Єремєєв Павло – студент історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Жигло Володимир – аспірант Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди

Жуков Сергій – аспірант історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Іванов Станіслав – аспірант історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Клименко Юлія – аспірантка Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

Кругляк Марина – аспірантка Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Кулик Галина – молодший науковий співробітник Обласної комунальної установи «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини»

Лихачова Тетяна – аспірантка історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Любліна Михайло – студент факультету міжнародних відносин та політичних досліджень, Ягеллонський університет, м. Краков, Республіка Польща

Мазурика Юлія – аспірантка історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Нікітенко Анастасія – співробітник Дніпропетровського національного університету

Онацький Максим – студент історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Пастушенко Андрій – пошукач історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Посохов Іван – аспірант історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Постернак Олег – аспірант Ізмаїльського державного гуманітарного університету

Пяничук Ольга – здобувачка історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Радченко Юрій – аспірант історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Роговий Євген – аспірант історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Сазонова Інна – аспірантка Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

Скиданова Антоніна – аспірантка історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Сорочан Катерина – студентка історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Травін Роман – студент історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Відомості про авторів

Харченко Артем – аспірант Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»

Циганенко Лілія – кандидат історичних наук, доцент Ізмаїльського державного гуманітарного університету

Шалигіна Дарья – студентка історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Шелехань Олександр – студент історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Список сокращений

- PG – Patrologiae cursus completus. Patrologiae graeca
АСЕАН – Ассоциация государств Юго-Восточной Азии
БИ – Боспорские исследования
ВВ – Византийский временник
ВДИ – Вестник древней истории
ГА – Генеральная Ассамблея ООН
ГСНП – Глинковская словацкая народная партия
ДАФ – Державний архівний фонд
ЗВУ – Зона військового управління вермахту
ИА НАН – Институт археологии Национальной академии наук.
КСИИМК – Краткие сообщения Института Истории материальной культуры
МАСП – Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР
НА ИА НАНУ – Архив Института археологии Национальной академии наук.
РАТС – Региональная антитеррористическая структура
УРНК – Українська республіканська надзвичайна комісія зі встановлення збитків та злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками
СА – Советская археология
САИ – Свод археологических источников
СНП – Словацкая народная партия
СР – Словацкая республика
ТАР – Тибетский автономный район
УДА – Управління державними архівами
УзФАН – Узбекский Филиал Академии Наук
УШПР – Український штаб партизанського руху
ЦДАЖР – Центральний державний архів Жовтневої революції та соціалістичного будівництва України
ЦТА – Центральная тибетская администрация
ЦШПР – Центральний штаб партизанського руху
ШОС – Шанхайская организация сотрудничества

Наукове видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Збірник наукових праць

Випуск 11

Відповідальний за випуск Куліков В. О.
Комп'ютерна верстка М. В. Проценко
Макет обкладинки І. М. Дончик

61077 Харків, пл. Свободи, 4, Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна

Підписано до друку 19.11.2008. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Друк ризографічний.
Ум.-друк. 18,7
Обл.-вид. арк. 23,4
Наклад 300 прим. Ціна договірна.

Надруковано ФОП «Петрова І. В.»
61144, Харків-144, вул. Гвардійців Широнінців 79^В, к. 137.
Тел. 362-01-52

Свідоцтво про державну реєстрацію ВОО №948011 від 03.01.03